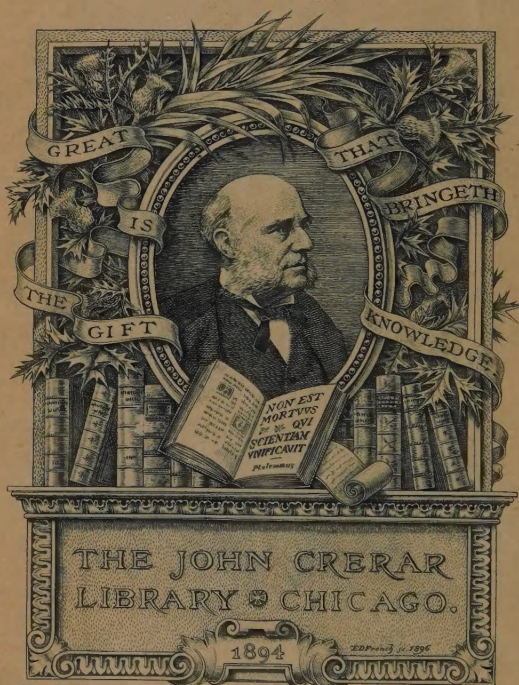

School of Theology at Claremont

1001 1362660

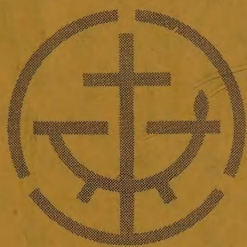
THE JOHN CRERAR
LIBRARY CHICAGO.

1894

ED. Prouty, Jr. 1896

Withdrawn from Crerar Library

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

HET WEZEN

EN

DE GESCHIEDENIS

DER

HERVORMING.

12
305
H3128
V. 5

142

HET WEZEN

EN

DE GESCHIEDENIS

DER

HERVORMING,

IN VERBAND BESCHOUWD MET DE VERSCHIJNSELEN VAN ONZEN TIJD.

IN VOORLEZINGEN,

DOOR

Dr. K. R. Hagenbach,

Hoogleeraar te Bazel.

Mit het Hoogduitsch Vertaald.

VIJFDE DEEL.

ROTTERDAM,

VAN DER MEER & VERBRUGGEN. ✓

1840.

6M

I N H O U D.

EERSTE VOORLEZING.

Inleiding. Plan. Toestand van het Protestantismus in de niet Duitsche Habsburgsche landen vóór het uitbreken vanden dertigjarigen oorlog. De Boheemsche krijg en deszelfs gevolgen. . . . . bl. 1.

TWEEDE VOORLEZING.

De Duitsche krijg. ERNST van *Mansfeld* en CHRISTIAAN van *Brunswijk*. Hertog GEORGE FREDERIK van *Baden*. Overwinning van *TILLY* bij *Wimpfen*, *Höchst* en *Lutter* aan *Barrenberge*. Zijn karakter en dat van *WALLENSTEIN*. Belegering van *Straalsund*. Het herstellings-edict en deszelfs gevolgen. GUSTAAF ADOLF. Terugblik op de hervormingsgeschiedenis van *Zweden*. Zijn verschijnen in *Duitschland* en zijne betrekking tot de Duitsch-Protestantsche vorsten. Convent te *Leipzig*. Verbond van *Zweden* met *Frankrijk*. Treurig lot van *Maagdenburg*. . . . . bl. 33.

138899
100080

Withdrawn from Crerar Library

330306

DERDE VOORLEZING.

THODAENUS over de verwoesting van *Maagdenburg*. Verdere voortgang des krijgs. Slag bij *Leipzig*. Over de cogmerken van GUSTAAF ADOLF. Wederoptreden van WALLENSTEIN. GUSTAAF ADOLF in het hart van *Duitschland*. Slag bij *Lutzen*. Dood van GUSTAAF ADOLF. Zijn beeld, door CHEMNITZ en anderen geteekend. CHRISTINA. Zegezing van PAUL FLEMING. . . . . bl. 65.

VIERDE VOORLEZING.

De dertigjarige krijg na den dood van GUSTAAF ADOLF. Het verbond van *Heilbron*. WALLENSTEIN'S einde. Slag bij *Nördlingen*. BERNHARD van *Weimar*. Gruwelen van den krijg. FERDINAND II. De Westphaalsche vrede onder FERDINAND III. Protestantismus in *Frankrijk*. Belegering van *la Rochelle*. Genade-edict van *Nisme*. RICHELIEU en pater JOZEF. Staatkundig gedrag der Protestanten. Nieuwe vervolgingen en verdrukkingen. Bekeeringsproef van LODEWIJK XIV en lotgevallen der Protestanten tot op de herroeping van het edict van *Nantes*. . . . . bl. 98.

VIJFDE VOORLEZING.

Beschouwingen over de vervolgingen onder LODEWIJK XIV. De herroeping van het edict van *Nantes* en hare gevolgen. Voorbeeld van standvastigheid. AMBROSIUS BORELY, de oude *Sevenner*. Opneming der uitgewekenen in het Brandenburgsche en elders. Stemmen in de Catholijke Kerk over de handelwijze van LODEWIJK. Algemeene beschouwingen. bl. 132.

ZESDE VOORLEZING.

Over den invloed van de met het klimaat in verband staande omstandigheden op de verschillende geloofsbelijdenissen. Toe-

stand van het Protestantismus in het overig gedeelte van Europa. Het Noorden. Overgang van CHRISTINA tot de Catholijke Kerk. *Engeland* en *Schotland*. Overgang van Duitsche vorsten tot het Catholicismus. *Straasburg* en de *Palts*. Protestantismus in *Hongarije*. Lotgevallen van hetzelfde in *Zwitserland*. De moord te *Veltlin* en de onlusten in *Graauw-bunderland*. De eerste slag bij *Vilmergen*. Eene stem uit dien tijd over Protestantsch martelaarschap. . . . bl. 167.

ZEVENDE VOORLEZING.

Inwendige geschiedenis van het Protestantismus. Plompe polemieken en onverdraagzaamheid. Proeve tot vereeniging. Het Leipziger convent. Het gesprek te *Thorn*. GEORGE CALIXTUS. Syncretistische strijd. Godsdienstgesprek te *Cassel*. DURAËUS. Maatregelen van den keurvorst van *Brandenburg*. PAULUS GERHARDT en zijn lot. Erfmaking aan zijn zoon en dood. bl. 202.

ACHTSTE VOORLEZING.

PAULUS GERHARDT en de Duitsche liederen-dichters. Eenige opmerkingen over de veranderingen in de gezangboeken. De schrijvers van stichtelijke geschriften. HENDRIK MULLER, CHRISTIAAN SCRIVER. Zieleschat van dezen en GOTTHOLDS toevallige bespiegelingen. . . . . bl. 235.

NEGENDE VOORLEZING.

Voortgezette polemieken. Einde der Synkretistische twisten. PHILIPPUS JAKOB SPENER. Vergelijking met CALIXTUS. Zijne jeugd. Zijn verblijf te *Straasburg* en *Frankfort*. Zijne verdienste ten opzichte van het Godsdienstig onderwijs der jeugd. Collegia pietatis. Pia desideria. Zijne vijanden en vrienden. Gerucht omtrent hem. Zijne beroeping naar *Dresden*. . . . . bl. 268.

TIENDE VOORLEZING.

De Piëtistische strijd. Leipziger Piëtisten. Beroeping van SPENER naar *Berlijn*. De Universiteit te *Halle*. Strijd over de middeldingen. SPENER over dans en schouwburg. SPENERS dood. Zijn beeld en karakter. AUGUST HERMAN FRANCKE. bl. 299.

ELFDE VOORLEZING.

De gestichten van FRANCKE. Over het wezen van het Piëtismus. Geschiedenis der Gereformeerde Godgeleerdheid. Akademie van *Saumur*. Strijd over de Hebreeuwsche vocaalteekenen. Formula consensus. Vervolgingen van JOHAN KELLER en MICHAËL ZINGG. SAMUEL WERENFELS. . . . bl. 331.

TWAALFDE VOORLEZING.

Het diepere geloofswezen en de geestelijke poëzij in de Hervormde Kerk. JOACHIM NEANDER. LOUISA HENRIETTA, keurvorstin van *Brandenburg*. De Anglikaansche Kerk van den dood van KAREL I tot WILLEM van *Oranje*. CROMWELLS karakter. Het puritanismus. JOHANNES MILTON. GEORGE FOX en de Kwakers. . . . . bl. 366.

EERSTE VOORLEZING.

INLEIDING. PLAN. TOESTAND VAN HET PROTESTANTISMUS IN DE
NIET DUITSCHE HABSBURGSCHE LANDEN VÓÓR HET UITBREKEN
VAN DEN DERTIGJARIGEN OORLOG. DE BOHEEMSCHE KRIJG EN
DESZELFS GEVOLGEN.

Na eene tusschenpoos van twee jaren treed ik weder aan de gewone plaats en in den gewonen mij zoo dierbaar geworden kring op, om eene taak, welke ik reeds vóór vijf jaren mij gesteld en wier volbrenging ik in twee winters beproefd heb, in dezen derden nader bij hare voleindiging te brengen.

Het waren inzonderheid *Voorlezingen over de geschiedenis der Hervorming*, waardoor ik in den winter van 1853 op 54 het eerst geloofde, de belangstelling van een groot publiek voor de geschiedenis onzer Kerk en Godsdienst te zullen opwekken, in een' tijd, waarin de blikken voornamelijk op de staatkundige hervormingen van ons vaderland gevestigd, en de gemoederen door de bittere ervaringen, welke wij hier ter plaatse gemaakt hebben, nedergedrukt waren. Ik had toenmaals

V. A

inderdaad nevens het algemeen wetenschappelijk en stichtelijk nog een bijzonder doel, in de omstandigheden gegrond; daar ik er mij op toeleide om tegenover éene onzuivere, meest uit eigenbatige beweegredenen voortspruitende vrijheidszucht het beeld der echte Evangelische vrijheid voor te stellen, en in voorbeelden te toonen, hoe de echte hervormingsgezindheid zoowel in het doel, dat zij zich voorstelt, als in de middelen, welke zij gebruikt, zich onderscheidt van die onstuimige, woelzieke, alles ontbindende rigting, zooals zij zich reeds in de XVI^{de} eeuw in zekere, aan de Hervorming vreemde, ja haar zelfs vijandig te gemoet tredende verschijningen vertoonde. Terwijl ik voor deze ontaarding aan de eene zijde waarschuwen wilde, was het mij tevens evenzeer ernst, aan de andere zijde op de noodzakelijkheid van een' wettigen, op redelijk inzicht rustenden *voortgang* in alle dingen opmerkzaam te maken en het gevaar eener valsche gerustheid te ontdekken, welke zich slechts bij het oude wél bevindt en die zich eigenzinnig tegen alle verbeteringen verzet.

Om dit bijzonder doel had ik echter het algemeen *geschiedkundig doel*, dat voor alle tijden hetzelfde blijft, niet uit het oog verloren, en kon zulks ook niet, daar toch de bijzondere toepassing op de toenmalige tijden en omstandigheden alleen van het algemeene moest uitgaan. Ja, ik overtuigde mij spoedig, dat de regte toepassing van het geschiedkundig verleden op den tegenwoordigen tijd slechts dáár kan plaats grijpen, waar ook de *overgangen* van den eenen in den anderen tijd bekend zijn geworden. En zoo besloot ik dan vóór twee jaren, aan de eigenlijke Hervormingsgeschiedenis

de *verdere ontwikkelingsgeschiedenis van het Evangelisch Protestantismus* aan te sluiten, en wanneer ik mij niet bedriege, zoo scheen mij zelfs de belangstelling mijner toehoorders door de meer *uitvoerige behandeling*, welke ik aan mijn onderwerp gaf, eer vermeerderd dan verminderd te zijn geworden.

De tijden zijn intusschen veranderd; het gold minder aan de staatkundige omwenteling een' spiegel voor te houden; echter aan toepassing op den tegenwoordigen tijd kon het ook daar niet ontbreken. Trad ook het staatkundig gezigtspunt terug, zoo trad een ander te voorschijn, hetwelk voor een groot gedeelte uwer, en bijzonder voor mij zelven nog veel nader ligt dan het staatkundige; namelijk het zedelijk-Godsdienstige, het *practisch-theologische* gezigtspunt. Hadden wij ons namelijk door de voordragten over de geschiedenis der Hervorming overtuigd, dat slechts de welbegrepen *Evangelische* vrijheid de *regte* is, zoo was het nu ook zaak in het wezen derzelve dieper in te dringen. Wij mogten er ons niet mede vergenoegen blootelijk te weten, dat de Evangelische vrijheid iets *anders* is dan die *zoogenoemde* vrijheid; maar wij moesten ook weten, wat zij *op zich zelve* zij. En hier werden wij op een nieuw gebied van tegenstellingen gevoerd. Onder zeer verschillende vormen vertoonde zich aan ons datgene, wat wij geschiedkundig het Evangelisch Protestantismus noemen. Hier een stijf vasthouden aan de letter van het Lutheranismus of van het Calvinismus, dáár een wegzinken in de diepten van het Mysticismus, dáár weder eene ontzenuwing van het oorspronkelijk leerbegrip der Evangelische Kerk in het Socinianis-

mus; slechts weinige uitstekende mannen, die geroepen schenen om een' beteren geest aan te brengen, maakten eene uitzondering. En al deze verschijnselen te midden van een' tijd, waarin het Protestantismus nog veelmalen om deszelfs uitwendig bestaan te strijden, waarin het nog de vuurproef van den Bartholomeusnacht, van de ijselijkste Godsdienstkrijgen, van de Inquisitie door te staan had. Ook daar vertoonden zich weder de ware Protestantsche heldenmoed, het martelaarschap aan de ééne, de valsche hoogmoed, de dweeperij, de wraakgierige hartstogt, of ook weder de verkeerde toegevendheid, de versaagdheid, de menschenvrees aan de andere zijde. Deze verscheidenheid van betrekkingen, welke slechts bij eenige uitvoerigheid van behandeling in het licht treden konde, maakte mij toenmaals eene verdeeling der taak noodig. Ik had mij voorgenomen, de geschiedenis van het Evangelisch Protestantismus van de Hervorming af in drie tijdperken te behandelen, waarvan het eerste tot op den Westfaalschen vrede, het tweede tot op den aanvang der XVIII^{de} eeuw, het derde tot op onzen tijd gaan moest. Slechts het eerste tijdperk werd voleindigd en ook dit niet geheel, daar ik de geschiedenis van den dertigjarigen oorlog, welke den Westfaalschen vrede voorafgaat, tot eene nieuwe reeks van voordragten bespaard heb, om deze daarmede te openen. En zoo blijft ons dus thans nog een tijdvak van ongeveer 200 jaren te beschouwen over, gevolgelijk een meer dan dubbel zoo groot tijdvak, als *dat* was, hetwelk wij in den voorlaatsten winter beschouwd hebben. — Gij verwacht veelligt vooraf eene belofte van mij, om het geheel in dezen winter te voleindigen;

doch ik neem in bedenking, deze belofte te geven.

— De akademische leeraar, die een' kring van toehoorders heeft, welke in een' bepaalden tijd eene bepaalde wetenschap zich naar het algemeen ontwerp moeten eigen maken, is voorzeker aan zulke grenzen gebonden, en hij vindt het dikwijls smartelijk genoeg, dáár karig te moeten zijn, waar hij gaarne een' rijken overvloed van daadzaken en ideën in den schoot der toehoorders zoude uitstorten. Maar *hier* geldt het toch niet een collegie te houden, niet een pensum af te doen, of hoe men het ook noemen mag. Hier geldt het, wanneer ik ten minste het doel van zoodanige voordragten regt begrepen heb, *levendige aanschouwingen te geven van toestanden*, welke ook, door een meer bepaald tijdvak beperkt, zich echter tot een in zich meer of min afgesloten geschiedkundig beeld vereenigen; hier geldt het, een levendig zaad uit te strooijen, hetwelk op den eenen akker van den geschiedkundigen bodem, zoowel als op den anderen, gelijke vruchten kan en moet voortbrengen, wanneer daarvoor de regte zorg wordt aangewend; en minder komt het op de *stof* op zich zelve, dan op de practische gebruikmaking van dezelve aan. Zulk eene wijze van behandeling der geschiedenis, zooals zij hier gevorderd wordt, geeft, dunkt mij, in het ambt des hoogleeraars een schoon toevoegsel tot de gewone akademische werkzaamheid, welke bemoedigend en sterkend op hem terugwerkt en welke ook den studenten, die aan zulke voordragten deelnemen, eenigermate het onvolledige aanvult, dat aan de akademische voordragt verbonden is. Hier gaat gewis zijne werkzaamheid van zuiver wetenschappe-

lijke leerwerkzaamheid in het ambt eens *predikers* over. Ja, *prediker* der wetenschap wil hij zijn, *prediker* der geschiedenis door het levendige woord van den verleden tijd aan de tegenwoordige wereld. Zoo min nu de prediker, wanneer hij de Christelijke gemeente om zich verzamelt, er zijn werk van maken kan, om een geheel leerstelsel te ontwikkelen, maar veeleer iedere bijzondere waarheid van dit stelsel zoo zoekt voor te dragen, dat hare betrekking tot het geheel klaar wordt en de geheele inhoud van het Evangelie zich in iedere bijzondere predikatie weder afspiegelt, zoo min behoeven wij hier angstvallig de historische volledigheid naar tijd en ruimte te vervolgen, doch moeten ons tot *weinige hoofdtrekken* bepalen, maar deze zooveel mogelijk tot een levendig beeld bewerken. Niet extensief, maar intensief te werken, moet ons oogmerk zijn.

Zulk eene behandeling, welke meer op den *inhoud* dan op de *uitbreiding* ziet, gebiedt mij overigens ook reeds de omstandigheid, dat de kring van toehoorders, waardoor ik omringd ben, ook niet meer geheel dezelfde is, als vóór vijf en als vóór twee jaren. Ik moet dien wel in zijn geheel als denzelfden kring beschouwen; en deze beschouwingswijze heeft in zich iets weldadigs en bevredigends: het geldt toch niet, een volstrekt nieuwen band aan te knopen, maar dien, welke reeds gelegd is weder op te nemen, en op deze *oude* betrekking steunende, zal ik het in het vervolg ook wagen durven, vooronderstellingen te maken, welke op mijne vroegere voorlezingen betrekking hebben, ik zal hier en daar op dezelve moeten verwijzen; maar bij dit alles zal ik trachten, ook voor de ge-

eerde vrienden en vriendinnen deze voordragten bruikbaar en nuttig te maken, welke voor de eerste maal mij door hunne tegenwoordigheid met hun vertrouwen vereeren. En zoo heet ik dan de *oude* zoowel als de *nieuwe* vrienden in dezen kring welkom!

Wij naderen alzoo ondertusschen ons *tweede* tijdperk, hetwelk van den dertigjarigen oorlog tot het begin der XVIII^{de} eeuw loopt. *Uit-* en *inwendig* zal zich ook hier noodwendig wederzijds aan elkander moeten aansluiten. Zonder kennis van den *grond* waarop de geestelijke verschijnselen gekweekt en gegroeid zijn, schijnen zij ons in de lucht te hangen en verliezen ten minste de helft van derzelver beteekenis voor ons. Zonder den uitwendigen stand van het Protestantismus tot de Catholijke Kerk en tot de toenmalige staten te kennen, zonder te weten, hoe het iedere voetbreed gronds, welke het won, ook nu nog met bloed en angstzweet behalen moest, laat zich deszelfs inwendige ontwikkeling niet beoordeelen; en daar wij uit dien hoofde reeds in de vroegere voorlezingen den weg tot de Godgeleerde beschouwing ons banen moesten door de Godsdienstkrijgen in *Frankrijk*, in de *Nederlanden*, in *Engeland*, zoo zijn wij ook thans weder genoodzaakt, dezelfde bloedige baan te betreden. Eer wij ons alzoo aan de voeten der leer-aars nederzetten, uit wier mond wij de Evangelische waarheid nu in meerder, dan in minder zuiverheid vernemen zullen, moeten wij bovenal de veldlegers van den dertigjarigen krijg betrekken, moeten wij zien, hoe de ijzeren ploegschaar des zwaards den grond klieft, het bloed der gesneuvelden denzelven drenkt, de tranen der ellende en

der vertwijfeling dien doorweken, eer wij het zaad kunnen zien opgaan, dat God intusschen in de voren der harten gelegd had. Eveneens moeten wij, nadat wij de schouwplaats van dezen krijg verlaten hebben, op andere landen onzen blik richten, waar op nieuw uitgetogen zwaarden ons tegenblinken, kerkers en banden ons verschrikken, en beelden der menigvuldigste ellende ons medelijden opwekken. Geloofst intusschen niet, dat ik, van mijn Godgeleerd beroep uitgaande, u met staatkundige en krijgs-geschiedenis ophouden wil. Ik zoude mij zelfs liever over dit onderwerp heen spoeden. Maar dit gaat niet. Over puin en gruis, over lijken en jammerlijke overblijfsels, over verwoeste velden en steden leidt de weg heen, en wij moeten dezen weg volgen met de gedachte, hoe God de vaderen dien heeft laten bewandelen in der daad en in de waarheid. Maar verwacht daarom niet eene uitvoerige geschiedenis van den dertigjarigen oorlog, gelijk ze de leeraar der wereldgeschiedenis geeft, en zooals ieder ze in goede boeken kan nalezen. Ik zal, de grenzen van mijn beroep kennende, mij bepalen, om slechts de algemeenste gebeurtenissen te herinneren en slechts *die* bouwstoffen uit de staatkundige geschiedenis bijbrengen, welke tot den opbouw van ons werk vereischt worden. En zoo hoop ik, dat het ons gelukken zal, ook thans reeds door de scheuren en voegen van dit gebouw een' voorloopigen blik op het rijke tafereel des inwendigen levens te werpen, hetwelk, zoo God wil, in de volgende bijeenkomsten zich aan ons zal opdoen.

Wanneer ik u met betrekking tot de wijdloopiger

geschiedenis van den dertigjarigen krijg naar boeken verwijze, zoo ben ik u intusschen verschuldigd, deze boeken op te geven. Of veelligt houdt gij dit voor overtollig, daar SCHILLERS geschiedenis in aller handen is? Doch juist daarom geloof ik een kort woord te moeten zeggen. Ik houd mij ook voorts aan SCHILLER, terwijl ik de moeite der eigenlijke oorspronkelijke auteurs en kronijkschrijvers, van eenen KHEVENHÜLLER, CHEMNITZ, van het *Theatrum Europaeum*, enz. hier voor overtollig houde (*). Dat SCHILLER den tijd van den dertigjarigen oorlog met een' levendigen geest wist te vatten en diepe slikken in den tijd van denzelfven te werpen, daarvan zou reeds zijn drama over WALLENSTEIN getuigenis afleggen, schoon wij ook geen geschiedkundig werk van hem bezaten. Doch juist het laatste voldoet als geschiedkundig werk niet. Veel is sedert SCHILLER aan de Duitsche onderzoekingsvlijt gelukt in een waar en getrouw licht te stellen; vele zijner opgaven en zijner oordeelvellingen hebben zich sedert deze degelijke nasporingen of als ongegrond vertoond of zeer gewijzigd, en zoo zal het dan toch bij alle achting voor 'smans groot genie noodig zijn, zich ook met *datgene* vertrouwd te maken, hetwelk veelligt minder in aller handen is en toch verdiend gekend en gewaardeerd te worden. Eene volledige geschiedenis van den dertigjarigen krijg hebben wij tot daartoe wel nog niet; de voorarbeid daartoe van JHAN heeft het vuur verteerd; intusschen behandelt het VI^{de} en VII^{de} deel van ADOLF

(*) Van deze bronnen heb ik zelf, helaas! van KHEVENHÜLLER geen gebruik kunnen maken. Van GALLETTI's geschiedenis heb ik gebruik gemaakt, ofschoon ik dezelve als lectuur naauwelijks mag aanbevelen.

MENZELS geschiedenis der Duitschers dit tijdvak schoon ook niet op eene kunstig levendige, echter op eene zeer grondige wijze, zoodat men menige dwalingen van SCHILLER in dit boek vermeld vindt. Ook bij RAUMER beslaat de geschiedenis van den dertigjarigen oorlog genoegzaam de tweede helft van het III^{de} deel zijner nieuwere geschiedenis en daarbij komt dan onderscheiden arbeid over bijzondere mannen, die tot dit tijdvak behooren, waaronder ik u alleen WOLF's geschiedenis van MAXIMILIAAN I van *Beijeren* (4 Deelen *Munchen* 1811), FÖRSTERS grondig, schoon ook veelligt niet geheel onpartijdig geschrift over WALLENSTEIN (*), waarin zich insgelijks vele aanmerkingen op SCHILLER bevinden, de onlangs verschenen levensbeschrijving van GUSTAAF ADOLF door GFRÖRER (*Stuttgart* 1856, 57.) en de levensbeschrijving van BERNHARD VAN WEIMAR, door RÖSE (*Weimar* 1829, 2 deelen) moet herinneren.

Eer wij nu de geschiedenis van den dertigjarigen krijg zelve van naderbij beschouwen, moeten wij op den toestand van het Protestantismus in *Duitschland* en de keizerlijke erfstaten vóór het uitbreken van denzelven terug komen, waarbij wij ons aan datgene aansluiten, hetwelk in de vroegere voordragten bereids gezegd is geworden. Uit deze vroegere voordragten zal men zich herinneren, dat de in den jare 1555 op den grondslag van het *Passauer* verdrag geslotene Godsdienstvrede van *Augsburg* op zich zelve reeds een zeer beperkte vrede en in deszelfs bijzondere artikelen niets minder dan scherp

---

(*) F. FÖRSTER, *Wallenstein, Herzog von Mecklenburg, Friedland und Sagan, als Feldherr und Landesfürst in seinem öffentlichen und Privatleben. Potsdam* 1834.

bepaald was. Vooreerst betrof zij slechts de Lutherſchen, die zich ſtreng aan de Augſburgſche Confessie hielden, en niet ook mede de Gereformeerden, die in het Avondmaal afwijkende gevoelens volgden. Daarbij kwam nog, dat de bepalingen omtrent de kerkegoederen van *dien* aard waren, dat de verdere overgang van Catholijken, namelijk van geestelijke rijksvorsten tot het Protestantismus, op allerlei wijze bemoeijelijkt was: want het zoogenoemde geestelijke voorbehoud (waaromtrent echter de strijdenden elkander niet verstaan konden) verlangde, dat de Catholijke kerkegoederen, waarover zoodanig een vorst gesteld was, ook *na* zijnen overgang aan de Catholijke Kerk zouden verblijven, terwijl de Protestanten zich bestendig tegen dit voorbehoud verzetteden. Reeds dit gaf veel aanleiding tot botsingen. De Jezuiten, die ook in *Duitschland* steeds meer en meer voortgang maakten, bijzonder in *Beijeren* en *Oostenrijk*, strooiden het zaad van tweedragt met volle handen uit, en door hun toedoen werd in de genoemde landen het Catholicismus met geweld hersteld. Dit alles in zijne bijzonderheden te vervolgen, zoude te ver heenvoeren. Slechts van *Oostenrijk* eenige voorbeelden. Zoo werden onder keizer RUDOLF II de Evangelische predikers en schoolleeraars uit *Weenen* verbannen, waar zij onder zijnen verdraagzamer voorganger MAXIMILIAAN II waren geduld geworden (*). Bijzonder hard waren verder de verdrukkingen in *Stiermark*, *Karinthië* en *Kar-niole*, de landen, welke aan den aartshertog KAREL, den broeder van MAXIMILIAAN II, onderwor-

---

(*) GALLETI, Bd. I. S. 14.

pen waren. Het kwam tot oproerige zamenrotting der landlieden, welke zich van de Godsdienst niet wilden laten berooven. Des te regtvaardiger en noodzakelijker scheen dan de vermeerderde strengheid. Doch als de voornaamste aanvoerder dezer tegenhervorming verscheen de kardinaal MELCHIOR CLESEL, bisschop van *Weenen*; dezelfde man, die later zelfs door de nog ijveriger Jezuiten als een *beschermmer* der Protestanten verdacht werd.

Terwijl nu *Beijeren* en *Oostenrijk* reeds van staatswege een krachtig tegenwigt tegen het Duitse Protestantismus daarstelden, zoo waren het bovendien nog de onderscheiden *geestelijke* vorsten, welke het mede van het aan hetzelfde toegestaan gebied zochten te verdringen. Zoo had zich in *Aken* een groot gedeelte der burgerij, inzonderheid sedert de Nederlandsche onlusten, tot het Protestantismus gewend; haar aantal vermeerderde zoozeer, dat eenigen hunner in den raad der stad moesten opgenomen worden. Doch de bisschop van *Luik*, een Beijersche prins, tot wiens bisdom *Aken* behoorde, rustte niet, vóórdat de stad weder zuiver Catholijk werd, hetwelk alleen na gewelddadige proeven geschiedde. — Tot nog ergerlijker tooneelen kwam het in de Zwabische rijkstad *Donauwerth* (*). Ook hier was het getal der Protestanten beduidend vermeerderd. Doch tegelijk stond op dezen Protestantschen grond een klooster, het klooster bij het heilige kruis, hetwelk van de vrije uitoefening der Catholijke Godsdienst geen afstand doen wilde. Toen daarom de abt van het

---

(*) Zie GALLETTI t. a. p. S. 46. SCHILLER S. 60. RAUMER III S. 344—345.

klooster in het jaar 1607 niettegenstaande de tegenspraak van de Protestantsch gezinde burgerij een' plegtigen optogt liet ondernemen, zochten de Luthersche inwoners dien met geweld te verhinderen. Dezen valschen ijver boetten zij daarmede, dat *Donauwerth* in den ban verklaard, door hertog MAXIMILIAAN van *Beijeren* met krijg overladen en zoowel van zijne rijkstedelijke vrijheid beroofd, als ook in zijne tot hiertoe genotene kerkelijke regten verkort werd.

Bijzondere verwickelingen moesten ook daar ontstaan, waar een geestelijk vorst vrijwillig tot het Protestantismus overging, dewijl juist daaromtrent de Augsburgsche vrede-bepalingen de partijen in twijfel lieten. Dit was reeds vóór het uitbreken van de onlusten te *Donauwerth* het geval geweest bij den overgang van den keurvorst GEBHARD van *Keulen*, in het jaar 1582. GEBHARD beminde de gravin AGNES van *Mansfeld*. Als Catholijk prelaat kon hij haar niet trouwen. Hij werd Gereformeerd en trad met haar in het huwelijk. Doch nu wilde hij ook als Protestant zijn aartsbisdom behouden. Daartegen verhieven zich de paus, een groot gedeelte van het Kapittel en van het volk. Het kwam tot eenen oorlog; het bisdom kwam in handen van den bisschop van *Luik* en het Catholicismus zegepraalde op nieuw.

Zulke voorbeelden mogen voldoende zijn om te toonen, hoe weinig aan een' duurzamen vrede te denken was. De klagten over het verbreken van denzelfden namen van beide zijden toe. Ook aan voorbeelden van terugkeering van Protestantsche vorsten tot de Catholijke Kerk ontbrak het niet. Zoo ging de markgraaf van *Baden* in het jaar 1590 weder tot het Roomsche geloof over, en eene oor-

veeg, welke de paltsgraaf *WILHELM* van *Neuburg* van zijnen toekomstigen schoonvader den keurvorst van *Brandenburg* kreeg, zou gelijk men zegt hem bewogen hebben, de Protestantsche Godsdienst, zoowel als zijne bruid den rug toe te keeren; (in het jaar 1614.)

Het ergste bij dit alles was, dat de oneenigheid der Protestanten zelve voortduurde. Lutherschen en Calvinisten haatten elkander voor het minst evenzeer, als Protestanten en Catholijken. Waar alzoo de Gereformeerden vervolgd werden, daar ontbrak het medelijden en de deelneming van den kant der Lutherschen. Dit was reeds in den Hugenootenkrijg en in den opstand der *Nederlanden* gebleken. In deze hevige Godsdienstkrijgen zagen toch de stijve Lutherschen van dien tijd niets dan strafbare oproerkrijgen van dweepzieke onderdanen tegen hunne wettige overheden. Sedert nu de Calvinische leer ook in *Duitschland* ingang gevonden had, was ook aan geene eenheid van het Duitsch-Protestantsch vorsten-verbond meer te denken. *Keursaksen*, hetwelk volgens zijnen stand het eerst geroepen scheen, om de regten der Protestantsche Kerk in *Duitschland* te handhaven en haar tegen willekeur te beschermen, trok zich vreesachtig terug, en sloot zich als een getrouw bondgenoot aan den keizer aan. LUTHER's regte grondstelling, dat men niet door onstuimigen opstand tegen de wereldlijke magt het Evangelie nadruk bijzetten, maar de overheid in alle dingen onderdanig zijn moet, werd ook hier zonder de omstandigheden in aanmerking te nemen tot een stijf leerstuk, hetwelk tot onregtvaardigheid jegens de eigene geloofsgenooten zich verhardde. Bij dezen lijdelyken toe-

stand der Lutherschen won natuurlijk het Catholicismus immer meer veld, én het was daarom den *Hervormden* bijna uitsluitend voorbehouden, een bolwerk tegen den om zich woekerenden stroom der Catholijke reëctie op te rigten. De Gereformeerde keurvorst van den *Palts* FREDERIK V stelde zich aan het hoofd der Protestantsche *unie* in het jaar 1608, waartoe intusschen slechts weinige Gereformeerde en Luthersche vorsten en steden bijtraden (*). Terstond verhief zich als tegendam tegen deze unie in het jaar 1609 de Catholijke *Ligue*, aan welker hoofd *Beijeren* stond. Deze vereenigingen in het rijk voerspelden niets goeds. Op den rijksdag te *Regensburg* (1615) geraakten bereids de partijen hard aan elkander, en er was slechts eenige verdere aanleiding noodig, om de onder de asch smeulende oorlogsvlam weder te ontsteken.

Deze aanleiding bood zich aan in een land, waarin de Godsdienstige onlusten reeds vroeger de tonder voor een' verderfelijken krijg geworden waren. De aanhangers van HUSS in *Bohemen* (de Calixtinen of Utraquisten) hadden sedert de Hervormingstwisten in *Duitschland* weder nieuwen adem geschept en minder om bijzaken, dan om de hoofdzaak der vrije Godsdienstbelijdenis zich bekommerende, hadden zij met Lutherschen en Calvinisten gemeene zaak gemaakt en gemeenschappelijke lotgevallen met hen gedeeld. Deze lotgevallen van het Protestantismus in de niet Duitsche Habsburgsche landen, namelijk in *Bohemen* en *Hongarije*, welke

---

(*) De kort daarna overgegane paltsgraaf van *Neuburg*, twee markgraven van *Brandenburg*, de markgraaf van *Baden*, en JOHAN FREDERIK van *Wurtemberg*. Daarbij traden nog toe de rijksteden *Straatsburg*, *Neurenburg* en *Ulm*.

menigwerf mede in de staatkundige geschiedenis dezer landen ingemengd zijn, moeten wij eerst wat naauwkeuriger beschouwen.

Keizer RUDOLF II bezat noch de gematigdheid, noch het doorzicht van zijnen vader en voorganger in de keizerlijke waardigheid, MAXIMILIAAN II. Door de Jezuiten opgevoed, liet hij zich tot dergelijke verdrukkingen der Protestanten in zijne staten verleiden, als zijn oom KAREL en deszelfs zoon FERDINAND (de namalige keizer) ze in het Stiermarksche uitoefenden. In het jaar 1603 begonnen zich de uitwerkselen daarvan in *Hongarije* te vertoonen (*). De nieuwe stadhouder aldaar (†) ontnam den Evangelischen hunne kerken en liet hunne predikanten door Walen verjagen. Te vergeefs beklagden zich de Hongaren bij den keizer door een aan hem afgezonden gezantschap. Deze werden met hoon afgewezen, en toen zij op den daarop volgende rijksdag te *Presburg* in het jaar 1604 hunne bezwaren op nieuw zonder gevolg hadden trachten te doen gelden, dreef de vertwijfeling hen zoover, dat zij, die bij de Christenen geene hulp vonden, bij de Turken bescherming zochten. De vorst van *Zevenbergen*, SIEPHANUS BOZKAI wierp zich tot bemiddelaar van dit verbond en tot wreker der onderdrukten op. Hij verscheen met eene legermagt voor *Weenen* en dwong den keizer eenen Godsdienstvrede voor *Hongarije* af, in den zomer van het jaar 1606. Dit was echter niet de eenige vernedering, welke keizer RUDOLF wedervoer. Hij

---

(*) SCHRÖCKH II. S. 748—49., en *Schicksale der evangelischen Kirche in Ungarn. Leipz. 1828. S. 269 ff.*

(†) JOHAN JAKOB BARBIANO, graaf van *Belgiojose*.

werd in eenen oorlog met zijn eigen huisgewikkeld. Steeds ontevredener toonden zich de broeders met zijne regering, en de oudste onder hen, MATTHIAS, sloot zich meer uit staatkunde dan uit neiging aan de Protestanten in het rijk aan. De verdrukkingen welke zij te verduren hadden, moesten hem tot voorwendsel zijner vijandelijke stemming jegens den keizer dienen en de oorlogzuchtige ondernemingen tegen hem regtvaardigen. Nadat hij den zwakken keizer zoover gebragt had, dat deze *Oostenrijk* en *Hongarije* nog bij zijn leven aan hem afstond en hem reeds als zijn opvolger in *Bohemen* kenteekende, dwong hij hem in Julij des jaars 1609 tot den zoogenoemden *majesteitsbrief*. In deze keizerlijke oorkonde werd den Protestanten en Utraquisten in *Bohemen* eene vrije uitoefening van Godsdienst verzekerd, en hun vergund tot besturing hunner kerkelijke aangelegenheden een bijzonder consistorie aan te stellen. Over de handhaving des briefs waakten zoogenoemde defensoren (beschermers) des geloofs.

Maar slechts gedwongen had RUDOLF dezen stap gedaan; met de eerste gelegenheid zocht hij zich zoowel van zijne verplichting jegens de broeders als van die jegens de Bohemers weder te ontslaan. De aan MATTHIAS bereids verzekerde Boheemsche kroon zocht hij met hulp van den rijksdag te *Praag* aan zijnen oom, den aartshertog LEOPOLD, te bezorgen. Doch deze trouweloosheid bragt de gemoederen in opstand. Met geweld werd RUDOLF tot afstand genoodzaakt; van al zijne waardigheden bleef hem alleen nog de keizerlijke waardigheid over, en ook deze niet lang meer. Hij stierf in het begin van het jaar 1612 en in Junij daarna werd MATTHIAS te

V. B

Frankfort eenstemmig tot Duitsch keizer verkozen. Het lot van den nieuwen keizer en koning scheen tevens aan dat der Protestanten op het naauwst verbonden. *Hen* had hij toch tegen *RUDOLF* beschermd; door *hen* werd ook *hij* verheven. Doch *MATTHIAS* stelde de verwachtingen der Protestanten te leur. Ook *hij* bezwoer wel den majesteitsbrief plegtig in tegenwoordigheid der Boheemsche landstenden, en werkelijk verblijdden zich in den aanvang de Protestanten in het ongestoord genot der hun verzekerde vrijheden. Twee nieuwe kerken verhieven zich te *Praag*, nergens werd de uitoefening der Evangelische Godsdienst een hinderpaal in den weg gelegd (*). Maar spoedig veranderde de gesteldheid van zaken. Reeds de omstandigheid, dat *MATTHIAS* in het jaar 1616 voor zijnen oom *FERDINAND*, den aartshertog van *Stiermark* en *Karinthië* de kroon van *Bohemen* bestemde, verwekte menigerlei bekommering: want *FERDINAND* was als een verklaard vijand van het Evangelisch geloof bekend; intuschen ook *FERDINAND* zwoef denzelfden duren eed, de Bohemers bij hunne vrijheden te beschermen. Nadat hij in Junij 1617 door de stenden als koning van *Bohemen* erkend was geworden, verliet hij wel is waar *Praag*, dewijl hij beloofd had, bij het leven van keizer *MATTHIAS* zich van de regering in *Bohemen* te onthouden. Maar thans reeds oefende hij zijnen invloed uit op de kerkelijke aangelegenheden door de hem toegedane priesterpartij, en *MATTHIAS* zelf toonde zich slap in de handhaving der verzekerde regten. Zoo gelukte het van tijd tot tijd den vijanden van het Protestantismus, de

---

(*) FÖRSTERS WALLENSTEIN S. 46.

artikelen van den majesteitsbrief door *hunne* uitlegging te vervalschen, totdat zij het eindelijk waagden in opentlijke tegenspraak met dezelve te handelen.

In den majesteitsbrief was den belijders van het Evangelisch geloof uitdrukkelijk het regt toegestaan, »zonder eenige verhindering in de steden en op het land nieuwe kerken en scholen te bouwen (*),» en van dit regt had ook de burgerij van *Praag* ongestoord gebruik gemaakt. Doch toen nu de Evangelische gemeenten te *Braunau* en te *Kloostergrab* zich van hetzelfde regt bedienden, weerde zulks de geestelijke magt. De kerk te *Braunau* werd op bevel van den zich daar bevindenden abt gesloten; die te *Kloostergrab* liet de aartsbisschop van *Praag*, in wiens bisdom zij stond, terstond sloopen. Daarover verhieven de Bohemers luide klagten. Aan het hoofd der ontevredenen stond de graaf MATTHIAS VAN THURN, wel geen geboren Bohemer, maar ijverig en hartstogtelijk Protestant, en door dezen ijver met de Bohemers op het naauwst verbonden. Er werd een landdag naar *Praag* uitgeschreven en een klaagschrift aan den keizer ter hand gesteld. Het trotsche antwoord van het hof, dat het sloopen der kerken geheel en al met 's keizers uitdrukkelijken wil geschied was, goot olie in het vuur. De vlam des opstands steeg op uit de puinhoopen der vernielde kerken. Het was den 25sten Mei 1618 toen een aantal gewapende lieden op het slot te *Praag* verscheen, aan wier hoofd de stoutmoedige woordvoerder, PAUL VAN

(*) FÖRSTERS WALLENSTEIN S. 17.

TITSCHIN (*). Zij traden voor de vergaderde stadhouders en vorderden van hen rekenschap. De overste, burggraaf ADAM VAN STERNBERG, die het voorzittersambt bekleedde, antwoordde met rustige houding, trotscher toonden zich de bij het volk buitendien gehate bijzitters, de kamerpresident SLAWATA en de burggraaf MARTINITZ. Deze moesten het eerste offer der wraak worden. Wat eens de Hussieten aan eenige raadsheeren, dat oefenden thans WILHELM VAN LOBKOWITZ en eenigen van de anderen genoegzaam als landregtelijk gebruik aan de gehate stadhouders MARTINITZ en SLAWATA uit. Zij sleepten hen gelijk ook den schrijver FABRICIUS PLATER naar het venster en stortten hen op 60 voet hoogte in de slotgrachten neder. Er viel niemand dood (†), en ook de achterna geschotene kogels troffen slechts de mantels. Dit gedrag regtvaardigden de daders naderhand met het lot van de koningin JEZABEL en met de handelwijs der Romeinen, die hunne verraders van de tarpeische rots nederstortten (§).

Deze val uit het venster was de leus tot het oproer, dat spoedig door het geheele land van *Bohemen* volgde. Algemeene opvatting der wapenen, intrekking der koninklijke inkomsten, de oprigting van een bijzonder directorium en de verdrijving van onderscheidene prelaten en vooral van de Jezuïten, die als, » schijnheilige sekte » en » vergiftige orden » in het manifest aangeduid werden (**),

---

(*) Dus schrijft RAUMER III, 362, anders gewoonlijk RZICZAN, DUS GALETTI, FÖRSTER, en anderen. GFRÖRER schrijft RCICZAN.

(†) Een misthoop zou hen beschermd hebben.

(§) RAUMER, t. a. p. S. 364.

(**) FÖRSTER, S. 24, 22. GALETTI 7.

waren de eerste stappen van hetzelfde. Nog ware
 veelligt eene vreedzame bijlegging der verschillen
 mogelijk geweest, wanneer MATTHIAS de gematigder
 en verstandiger raadgevers, waaronder zelfs thans
 de kardinaal CLESER behoorde, meer toegegeven
 had, dan de partij van zijnen oom FERDINAND en
 van de Jezuiten. Doch deze smeedden tegen CLE-
 SEL, die zelf een kweekeling hunner orde was,
 eene schandelijke zamenzwering en lieten hem ge-
 vangen naar *Tyrol* brengen. Door kracht van wa-
 penen moesten de oproermakers betoomd worden.
 De keizerlijke veldheeren DAMPIERRE en BOUCQUOI
 rukten *Bohemen* binnen, terwijl de graaf ERNST
 VAN MANSFELD (*) met vier duizend strijders de op-
 roerlingen te hulp snelde. Zoo was dan de krijg
 uitgebroken, toen keizer MATTHIAS den 20sten Maart
 1619 zonder eigen erfgenamen na te laten de matte
 oogen sloot. FERDINAND, op wien de Boheemsche
 kroon wachtte, bevond zich te *Weenen*. De Pro-
 testantsche partij sloeg tot zoover door, en reeds
 drong een gewapende hoop den burg in, om FER-
 DINAND tot het onderteekenen der vredesvoorwaar-
 den te noodzaken, waarin de Godsdienstvrijheid
 gewaarborgd was; — de stoutmoedigste onder hen
 zou hem bij den knoop van zijn wambuis gevat
 hebben met de woorden: » Nandel, geef u over (†)! ” —
 toen juist nog te regter tijd de generaal DAMPIERRE
 verscheen en de Bohemers tot den aftogt dwong.
 FERDINAND begaf zich op den dag dat de vorsten

(*) Een natuurlijke, doch keizerlijk gewettigde zoon van den
 graaf PETER VAN MANSFELD.

(†) Deze anekdote is door anderen betwijfeld geworden; echter
 geeft ze de bedachtzame FÖRSTER weder, S. 24. vergel RAUMERT a. p.

vergaderd waren naar *Frankfort*, waar hij den 28sten Augustus 1619 tot Duitsch keizer werd verkozen. Doch naauwelijks was dit geschied, of men vernam ook de tijding, dat de Bohemers hem als koning verworpen, en hem wegens het veelvuldig schenden van den majesteitsbrief de gehoorzaamheid opgezegd hadden. In zijne plaats verkozen de Bohemers na lang weifelen het hoofd der Protestantsche unie in *Duitschland*, den keurvorst FREDERIK V van den *Palts*. FREDERIK, nog een onervaren jongeling van 20 jaren, wist niet wat hij doen zoude. Aan de eene zijde der raadgevers stond zijne ervarene moeder, LOUISA JULIANA, de dochter van WILLEM I van *Oranje*, eene waardevolle kleindochter van die vrome JULIANA VAN STOLBERG, welke wij vroeger als eene uitstekende Christelijke vorstin hebben leeren kennen (*). Met tranen in de oogen herinnerde zij haren zoon de onbestendigheid van het geluk en de veranderlijkheid der menschelijke gezindheden en ried hem de aaneming der kroon af. Maar de glans van dezelve verblindde de oogen zijner gemalin ELIZABETH, eene dochter van JACOBUS I van *Engeland*. Deze zelve eene koningsdochter, geloofde ook haren gemaal een troon waardig. Liever, zoo liet zij zich uit, wilde zij met eenen koning zuurkool, dan met eenen keurvorst gebrad eten. En dezen raad zijner gemalin volgde FREDERIK, ofschoon met een beklemd hart. Op den 1sten November 1619 hield hij zijnen plegtigen intogt te *Praag* en den 4den had de krooning plaats.

Maar spoedig dienden de vergaderde keurvorsten

(*) Vergel. Voorl. Dl. III, bl. 260, 261.

tegen de verkiezing van FREDERIK protest in, en bezwoeren hem, van de kroon afstand te doen. FREDERIK was, gelijk reeds is opgemerkt, de Hervormde belijdenis toegedaan, en reeds *daarom* moesten behalve de Catholijken ook nog de Luther-schen aanstoot aan zijne verheffing nemen.

» Het ware jammer, meende de Saksische opperhofprediker MATTHIAS HOË VAN HOËNEGG, een driftig man en gevaarlijk raadgever in gevaarlijken tijd (*), dat zulke heerlijke landen (als het Boheemsche) door CALVIJN zouden opgeslokt worden;” want de Catholijke Godsdienst voor de Gereformeerde te verruilen, scheen *hem*, den strengen Luthersche, als het verwisselen van den eenen antichrist met den anderen.

Reeds dit Godsdienstig vooroordeel was alzoo den nieuwen koning van *Bohemen* niets minder dan gunstig. Doch FREDERIK, in plaats van hetzelfde door een verstandig gedrag tegen te werken, gaf het door zijnen ontijdigen hervormingsijver voedsel. In het uitwendige het wezen van het Protestantismus zoekende, begon hij terstond met datgene, waarmede de Hervorming overal eindigen moest, met de verandering der uitwendige Godsdienst en der kerkelijke gebruiken, en daarbij ging hij zoo zonder verschooning en geweldig te werk, dat hij niet alleen vele Catholijken, maar ook menige bezonnen aanhangers van het Protestantismus, als eenen MATTHIAS VAN THURN, daardoor ergerde. Intusschen had ook aan *dit* onheil niet zoozeer FREDERIK zelf, als wel zijne onverstandige gemalin schuld,

---

(*) Men vindt eene levensbeschrijving van hem in SCHRÖCKHS levensbeschrijvingen van beroemde geleerden. *Leips.* 1790.

welke als Puritein ook hier tot het uiterste aanraade. En met haar stemde, helaas! ook een man overeen, die anders velerlei verdienste ten aanzien van de Hervormde Kerk had, de Paltsische hofprediker en hoogleeraar ABRAHAM SCULTETUS (*), doch die ten minste in dit punt met even veel hardnekkigheid en drift de Gereformeerde leer verdedigde, als HOË VON HOËNEGG de Luthersche en als pater LÄMMERMAN, de biechtvader van FERDINAND, de Catholijke. Genoeg, ditmaal zegevierde het Puriteinsch-gereformeerde fanatisme. Tooneelen, zooals de beeldstormen in *Zwitserland*, te *Antwerpen*, te *Perth* en elders ons hebben doen kennen (†), herhaalden zich nu in de domkerk te *Praag*. Tegen de verzekering, dat in Godsdienstzaken niets veranderd zoude worden, werden de beelden en kruisen met onstuimigheid en wel slechts weinige dagen voor kersmis (in het jaar 1619) uit de kerken verwijderd. De graven der heiligen werden van hunne versierselen beroofd en zelfs de tot hiertoe als reliquiën vereerde beenderen opgegraven en verbrand. Tot Godslastering toe gaf zich de ijver der beeldstormers in lonende woorden lucht. »Help u zelve, zoo gij Gods zoon zijt,» riepen zij de door hen mishandelde Christus-beelden toe. Een schoon altaarbeeld van KRANACH werd op deze wijze vernield. Doch SCULTETUS besteeg den kansel en zocht dit gedrag uit Gods Woord te regtvaardigen, daar

---

(*) Zijn karakter schijnt anders niet zoo twistzuchtig geweest te zijn, als dat van HOË VON HOËNEGG, vergel. ISELINS historisches Lexicon, BOUGINÉ Litterargeschichte II, S. 495, benevens de bijzondere apologie van zijnen levensloop. Beroemd zijn zijne *Medulla Patrum* en eenige exegetische schriften.

(†) Vergel. de vorige Deelen.

dit op allerlei wijze de afgodendienst verbood. Maar niet alleen de beelden, welke men misschien met de afgoden had mogen vergelijken, maar ook de onschuldige symbolen van het heilige, de altaren, de doopvonten werden verwijderd; en de Godsdienst tot die uiterste naaktheid en kaalheid gebragt, waarbij zelfs geen klok meer mogt worden geluid. Ook het heilig Avondmaal werd zonder eenige plegtigheid en waardigheid uitgedeeld en menig gemoed daardoor ten uiterste gekrenkt en gekwetst (*) (1).

Daar nu dus reeds de Lutherschen het slechts ongaarne zagen, dat een *Gereformeerde* de kroon van *Bohemen* droeg, zoo moest deze handelwijs (en hier wel met alle regt) afkeerige gevoelens bij hen verwekken. De keurvorst van *Saksen*, JOHAN GEORGE, toonde daarom geen lust, de zaak van het Protestantismus in gemeenschap met eenen koning te verdedigen, dien hij zelf voor een' ketter, voor een' vijand en verwoester der Kerk hield. Het aansluiten aan het Catholijke keizershuis scheen hem ten minste het *staatkundig* geweten ten pligt te maken, en om ook het *Godsdienstig* geweten

(*) GALLETTI S 24, RAUMER S. 391. ERHART, Echo aus den Zeiten des dreissigjährigen Krieges. Mannheim 1826, S. 185.

(1) Het kan zijn, dat de omstandigheden hier meer voorzigtigheid vereischt hadden. Doch op zich zelve lag het in den aard van eene volkomene Hervorming om al datgene weg te ruimen, hetwelk met de zuiverheid en eenvoudigheid van de Godsdienst van het Evangelie niet overeenstemde, en zoolang het bijgeloof gevoed en onderhouden had. En wat baat het al, of men in onzen tijd door het afkeuren van dezen ijver den aanstoot, dien dezelve den voorstanders dier bijgeloovigheden geeft, wil uit den weg ruimen? De ondervinding leert, dat zij daardoor slechts te stouter worden, om ware het mogelijk alles weder op den voet der middeleeuwen terug te brengen.

gerust te stellen , trachtte hij slechts den keizer zoover te brengen , dat deze hem de regten der *Lutherschen* ongekrenkt beloofde te laten ; dan had hij voor zijn Protestantismus genoeg gedaan. Hij zag er nu niets onnatuurlijks in , zelfs *met* den keizer zich te verbinden , om den onwettigen en onregtzinnigen koning van *Bohemen* weder te verdringen. En zoo geschiedde het dan ook werkelijk. *Saksen* sloot zich aan *Oostenrijk* aan en bezette den *Lausnits*. Bijna te gelijker tijd sloot ook de Protestantsche unie , aan wier hoofd FREDERIK gestaan had , te *Ulm* een neutraliteitsverdrag met den keizer en liet haar vroeger opperhoofd aan zijn lot over. Zoo zag de koning van *Bohemen* zich alleen aan zich zelven en de bescherming van zijn volk overgelaten , daar ook zijn bondgenoot de Zevenbergsche vorst BETHLEN GABOR een bestand met den keizer sloot , en zijn schoonvader JACOBUS I van *Engeland* , zich insgelijks traag en lui in de ondersteuning van den nieuw gekroonden schoonzoon betoonde. Doch ongelukkiger wijze bedierf FREDERIK het ook nog bij zijne eigene lieden. Graaf MATTHIAS VAN THURN , de ziel der Boheemsche bewegingen , achtte zich beleedigd , toen het opperbevel over het leger in plaats van aan hem aan den vorst CHRISTIAAN VAN ANHALT opgedragen werd. Nood en gebrek vertoonden zich meer en meer in het leger en de tucht en orde verdwenen in gelijke mate. De koning gedroeg zich met voorbeeldelooze zorgeloosheid. Hij zwelgde aan tafel , toen hem de tijding van zijnen val verraste. De slag op den witten berg bij *Praag* , den 8sten November 1620 , had zijn lot voor altijd beslist. Zijn leger was geslagen , hij redde zich door eene schan-

delijke vlugt en liet het land aan de wraak des overwinnaars ten prijs. Deze kwam nu ook in volle mate te voorschijn. Er werd eene keizerlijke onderzoekings-commissie aangesteld. Aan derzelver hoofd stond vorst KAREL VAN LICHTENSTEIN, een in de Catholijke kerk teruggekeerd Protestant en daarom dubbel gestreng jegens zijne voormalige geloofsgenooten. Acht en veertig personen werden op denzelfden dag, ja op hetzelfde uur gevangen genomen, en behalve deze nog 28 andere voor de vierschaar gedagvaard, en als zij niet verschenen, gebannen en hunne goederen verbeurd verklaard. Nog andere verbeurdverklaringen hadden in het vervolg als »bijzondere genade" plaats: want gelukkig moesten zich allen achten, die met het leven er af kwamen. Vier en twintig boetten het met het zwaard, drie werden er gehangen. Met ijselijke plegtigheid, gelijk zij die tijden eigen was, werden de strafoenningen voltrokken (*). Niet ver van het raadhuis te *Altstadt* werd een schavot opgericht. De eerste, die als offer viel, was de graaf ANDREAS SCHLICK, opperlandregter in *Bohemen*. Met een gebedeboek in de hand, zonder begeleiding van eenen geestelijke, besteeg hij het schavot. Eerst werd hem de regterhand afgehouden, en daarna het hoofd. Hem volgden nog andere aanzienlijke mannen uit den adel- en burgerstand. Twee regenbogen, die elkander in het uur van de terdoodbrenging doorkruisten, verschenen den veroordeelden als teekenen der Goddelijke genade. Hunne hoofden, waaronder grijze hoofden van 80 jaren, werden op den

---

(*) Zie het Theatr. Europ. 480, v. v. GALLETI S. 34 ff. ERBART, t. a. p. S. 201. FÖRSTER S. 28, 29.

bruggetoren te *Praag* tot waarschuwing opgestoken. Anderen der medepligtigen werden op de uitgezochtste wijze gemarteld (*), weder anderen met gevangenis en verbanning gestraft.

De geheele onderdrukking van het Protestantismus volgde op den voet. Eerst werden de Protestantische predikers uit het land gebannen, daarna de Jezuiten weder toegelaten en eene commissie tot hervorming aangesteld onder voorzitting van den aartsbisschop van *Praag*, welke den last kreeg, in het geheele koninkrijk rond te reizen, aan alle oorden goed Catholijke zielzorgers aan te stellen en alle Protestanten tot terugkeering in de Catholijke Kerk binnen zekeren bepaalden tijd te vermanen. Wie niet gehoorzaamde, moest het land verlaten. Meer dan 30,000 familiën (†) verlieten toenmaals *Bohemen*, waaronder ook vele adellijke geslachten, vele beroemde geleerden en staatsmannen. Velen begaven zich naar *Pruisen*, naar *Brandenburg* en *Saksen* of naar *Holland* en *Zwitserland*, of ook naar het naburig *Zevenbergen*. Ook liet men het niet aan geweldige middelen tot bekeering ontbreken. In het gevolg der Capucijners verschenen Kroaten met bloote sabels in de huizen der burgers en de hutten der landlieden, dreven de bewoners naar de mis en pleegden zoolang druk en moedwil, tot de mishandelden of zich tot den overgang bereid toonden, of, ten

---

(*) Dit had plaats met NICOLAAS DIBIS, den dienaar van den burgemeester te *Altstadt*, die (uit bijzondere genade!) een geheel uur, met den tong aan de galg genageld, staan moest, zoodat hij daags daarna stierf. De rector der universiteit, JOHAN HESSEN, werd de tong uitgesneden, en daarna volgde eerst de terdoodbrenging.

(†) GALLETI S. 44.

uiterste getart, eenen geweldigen tegenstand waagden. Doch wee, waar deze te voorschijn trad! Daar ging het als in de omstreken van de Boheemsche stad *Kaurzim*. De landlieden dezer streken vonden den Godsdienstdwang zoo onverdragelijk, dat zij eindelijk zamenrotteden, en eenige duizend man sterk de stad *Kaurzim* overvielen, juist toen het jaarmarkt was. Het huis van den Catholijken prediker werd bestormd en geplunderd, vele burgers mishandeld en vermoord. Ook tegen de kasteelen in den *Koninggrätzerkreits* en derzelver adellijke bewoners werd gewoed als eens in den Duit-schen boerenkrijg. De uitkomst was even treurig als daar. De oproerigen werden ras bij paren voortgedreven en bloedige wraak aan hen genomen. Maar ook zonder voorafgegane schuld was reeds de Protestantsche belijdenis genoeg om zich aan wreede behandeling bloot te stellen. Een vrijheer van *Oppersdorf* beroemde zich, dat de Apostel PETRUS door zijne predikatie 3000 man bekeerd had, doch dat *hij* er *zonder* predikatie (door dwang) veel meer had bekeerd (*). De Spaansche veldheer don MARTIJN VAN HUERDA muntte bijzonder door zijne bekeeringsijver uit. In een stadje (*Bidczow*) liet hij de burgers gezamentlijk op het raadhuis roepen en vroeg hen, of zij Catholijk wilden worden? Toen nu een der aanwezenden in naam der overigen antwoordde, » dat het moeilijk was, eene Godsdienst, waarin men geboren en opgevoed was geworden, zoo spoedig af te leggen, » sloeg HUERDA met zijnen Spaanschen rotting zoolang op den sprekter, tot de anderen, van schrik bevan-

---

(*) ERHART, t. a. p. S. 220.

gen, beloofden Catholijk te worden. Den mishandelde liet hij ter stad uitvoeren, doch die vrijwillig ontvlugten wilden, werden daarheen teruggedreven.

Ik wil niet al de wreedheden opnoemen, waaraan ook *dit* gedeelte der Boheemsche Godsdienstgeschiedenis rijk is. Het einde daarvan was, dat FERDINAND den majesteitsbrief, dien hij wat den inhoud betrof reeds lang met voeten getreden had, nu ook uiterlijk vernietigde, daar hij hem met eigene hand verscheurde en het zegel verbrandde. Met de onderdrukking van den Boheemschen opstand eindigt als het ware het eerste bedrijf van den dertigjarigen krijg. Tot hiertoe was het ongelukkige *Bohemen* de schouwplaats geweest. Maar de wraak was niet volkomen. In zijn eigen land moest de paltsgraaf getuchtigd worden, en zoo werd de krijg het eerst van *Bohemen* naar *Duitschland* overgebracht, en van daar breidde zich de *schouwplaats* trapswijze tot die van een' algemeenen Europeeschen oorlog uit. — Eer wij echter tot de beschouwing van deze verdere ontwikkeling overgaan, verwijlen wij nog een oogenblik bij den indruk van het tegenwoordig uur.

Blijkbaar heeft deze eerste afdeeling van den 30 jarigen krijg nog het meest het karakter van eenen *Godsdienstkrijg*, terwijl in de volgende perioden van denzelfven het Godsdienstig belang steeds meer ter zijde gesteld wordt en het staatkundige zich vooraan plaatst.

Wij zagen een volk om zijn geloof strijden, hetwelk twee eeuwen te voren reeds voor dezelfde grondstellingen, dezelfde vrijheden de wapenen opgevat had. Door HUSS en zijne aanhangers was

de Hervorming in *Duitschland* voorbereid geworden. Doch deze werkte weder, op *Bohemen* terug. Uit de asch van HUSS was LUTHER verreezen; maar op LUTHER's en ZWINGLI's zegepraal grondde zich ook weder de hoop der *Bohemers* en uit de door hen geopende bron stroomde dezen nieuwe versterking toe.

Maar gelijk zich toen reeds onrein met het reine vermengde, zoo geschiedde het ook hier. Menschelijke hartstogt en menschelijke berekening hadden van den beginne af de hand mede in het spel. Buitensporigheden en wreedheden werden ook hier van beide zijden begaan, en had de dwaasheid en ijdelheid van bijzondere personen gezondigd, daarvoor boetten geheele volken en familiën. Ook was de geloofstrijd van dezen tijd veel ingewikkelder dan ten tijde van den eersten Hussietenkrijg. De onzalige scheuring der Lutherschen en Calvinisten, was de oorzaak van veel onheil en laadde de schuld nog meer op zich, ook in de gevolgen. Hadden alle Protestanten zich met elkander vereenigd, had namelijk *Saksen* zijne stelling als voorstander der gezamenlijke Protestantsche regten weten te handhaven, nooit zoude *Oostenrijks* magt het tot dit uiterste hebben laten komen. Doch zoo bedorven de Protestanten door deze oneenigheid hunne eigene zaak, en helaas! waren het ook hier de bevangene en hartstogtelijke oordeelen der toenmalige Godgeleerden en gewetensraden, welke de vorsten op het dwaalspoor bragten; zoodat RAUMER wel met regt opmerkt, dat dit ons een bewijs is, » hoe men in elk der drie Christelijke hoofdbelijdenissen het waarlijk Christelijke vergeten, en zich in een' over-

drevenen , heilloozen ijver verstrikken kan (*).” Helaas ! zal ook nog de verdere geschiedenis van den dertigjarigen oorlog ons het bewijs tot deze stelling leveren. Ja , niet slechts de blinde *partijzucht* , welke toch ten minste nog steeds het Goddelijke *meent* te dienen , maar ook de berekenende *zelfzucht* , welke nog erger is , schoon zij ook het verblindende van een opgeklaard verstand voor zich heeft , zullen wij zien ingrijpen in den gang der betrekkingen. Maar aan waarlijk groote en verhevene gestalten zal het ook hier niet ontbreken , en wat ons reeds meermalen ten troost werd , ook bij de geschiedkundige beschouwingen , welke wij vroeger deden , dat de draden welke de menschen spinnen , door eene hoogere hand bijeen verzameld en aan elkander geknoopt worden , dat moet ons , gelijk ik hope , ook in deze en de volgende beschouwingen sterken en opbeuren. Er behoort voorzeker een zekere moed toe , gedurig weder op nieuw in den afgrond te schouwen , waaruit het verderf der menschen en der volken als eene dampende rookzuil opstijgt ; doch deze moed wordt ook weder opgebeurd door een’ enkelen blik op de *vuurkolom* , welke de beschermende engel der menschheid haar door de woestijn vooruitdraagt en die langs de plaatsen van ellende , van twist en verdeeldheid in het land van belofte voert.

TWEEDE VOORLEZING.

DE DUITSCHE KRIJG. ERNST VAN MANSFELD EN CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK. HERTOG GEORGE FREDERIK VAN BADEN. OVERWINNING VAN TILLY BIJ WIMPFEN, HÖCHST EN LUTIER AAN BARENBERGE. ZIJN KARAKTER EN DAT VAN WALLENSTEIN. BELEGERING VAN STRAALSUND. HET HERSTELLINGS-EDICT EN DESZELFS GEVOLGEN. GUSTAAF ADOLF. TERUGBLIK OP DE HERVORMINGSGESCHIEDENIS VAN ZWEDEN. ZIJN VERSCHIJNEN IN DUITSCHLAND EN ZIJNE BETREKKING TOT DE DUITSCH-PROTESTANTSCHE VORSTEN. CONVENT TE LEIPZIG. VERBOND VAN ZWEDEN MET FRANKRIJK. TREURIG LOT VAN MAAGDENBURG.

Uit het land van *Bohemen*, waarin wij den Godsdienstkrijg hebben zien beginnen, zien wij dien thans in de streken van *Duitschland* binnendringen en eene lange aaneengeschnakelde keten van ellende na zich slepen; echter naar mate deze krijg uiterlijk aan grondgebied wint, zien wij denzelfden ook steeds meer in de aardsche aangelegenheden zich wikkelen, en uit den Godsdienstkrijg wordt een strijdperk van staatkundige krachten en pogingen geboren. Wel is waar niet alsöf de eerste periode van dezen krijg, welke wij in de vorige

V. C

bijeenkomst beschouwd hebben , een' zuiver Godsdienstigen indruk te weeg bragt ; alsöf niet reeds hier de wereldschgezindheid en de zelfzucht haar aandeel aan den strijd gehad hadden ; maar er was toch bij het uitbreken der Boheemsche onlusten ten minste nog de oude Godsdienstige stam voorhanden , welke in de heilige overtuigingen van een dikwerf beproefd volk wortelde en *op* dezen stam groeide dan voorzeker ook het onkruid der eierzucht en des hartstogts , gelijk dit namelijk ons het voorbeeld van den ongelukkigen keurvorst van den *Palts* getoond heeft. Maar thans zien wij ook dit overblijfsel van geloofsijver trapswijze verdwijnen en wij ontmoeten hier onder den schijn van Godsdienstige vrijheid een woest uitbreken van onbeteugelde krachten , dáár onder den schijn van gematigdheid eene sluwe dubbelzinnige staatkunde , tot dat eindelijk van uit het Noorden eene nieuwe verstandelijk Godsdienstige beweging in de Protestantsche heirscharen komt , welke , schoon ook niet vrij van aardsche inmengselen , toch ten minste weder den naam van geloofsijver verdient , waarvoor men zich ook weder kan laten bezielen op zijn plaats. Het Boheemsche bloed aan de eene , het Zweedsche aan de andere zijde is het ten laatste , waarin de Godsdienstige levenselementen van den dertigjarigen krijg zich nog bewegen , terwijl *Duitschland* (met uitzondering van weinige zijner helden) bereids in het moeras der gemeenheid verzonken schijnt , onbekwaam om het kleinood der Hervorming té redden , hetwelk LUTHER te zijner tijd verworven had.

De tijden van den dertigjarigen oorlog maken gewis den overgang uit de middeleeuwen tot den

nieuweweren tijd. Wel had reeds de Hervorming een trap in de ontwikkeling van den menschelijken geest betreden, welke over de middeleeuwen heenvoerde en ze als reeds verleden achter zich scheen te laten, maar gelijk in de geschiedenis zelden een voortgang zonder slingeren plaats vindt, zoo zagen wij ook reeds vroeger weder omtrent het midden der zestiende eeuw de middeleeuwsche vormen terugkeeren en een' nieuwen invloed op de denken handelwijze winnen. Daar nu ieder verschijnsel in de geschiedenis slechts dáár verblijdend is, waar het als eene natuurlijke schakel in de keten der ontwikkelingen verschijnt, doch integendeel dáár ons stoort, waar het deze reeks met geweld verbreekt en midden in den dood als levend verschijnt; zoo blijkt ons dit hier op eene in het oog vallende wijze. Wien zouden niet de ridderlijke gestalten der middeleeuwen, zoo als wij ze in de kruistogten ontmoeten, bekoren? Wie zoude niet het jeugdig krachtige, hetwelk wij juist in menige phantastische vormen ontmoeten, als een schoon levenskrachtig verschijnsel begroeten? Niet zoo is het met de riddergestalten, welke wij hier als op den voorgrond van het tafereel ontmoeten. Het bekoorlijke van het poëtische is weggenomen en de ruwheid en hardheid alleen overgebleven. Ik spreek niet van de ridderlijke gestalten TILLY en WALLENSTEIN, die bij al het ijselijke, dat aan hunnen naam en hunne geschiedenis verbonden is, toch altijd nog iets groots, indrukwekkends hebben, neen! ik bedoel juist die Protestantsche gelukzoekers, welke in harde tegenstelling met datgene, wat het gezuiverde Evangelie van deszelfs belijders vorderde, de bloot verwoestende zijde van

het Protestantismus deden uitkomen en ten laatste de Godsdienvrijheid slechts ten dekmantel van hunne wrevelige daden maakten. Het was wel een ongeluk voor *Duitschland*, dat terwijl eerst *Saksen* rustig de verwoesting aanzag, twee gelukzoekers zich tot verdedigers van deszelfs Protestantsche belangen opwierpen, ERNST VAN MANSFELD EN CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK. Al die vreeselijke soldatengruwelen, welke juist daar gepleegd worden, waar een verzamelde hoop van krijgslieden zich met het zwaard het brood moet snijden, al die ijselijke gevolgen eener in roof- en moordlust verdwenen krijgstucht, zij komen niet alleen op rekening van het keizerlijk leger of van dat der ligue, maar juist die Protestantsche vorsten, een MANSFELD EN BRUNSWIJK, gingen met hun slecht voorbeeld voor. — Zonder een voet lands te bezitten, alleen op zijn degen vertrouwende, had MANSFELD zich tot verdediger van den van God en de wereld verlaten Paltsische keurvorst opgeworpen. Soldij kon hij zijne troepen niet aanbieden, maar des te rijkere buit werd den dapperen beloofd. Een dergelijk gedrag was dat van CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK, een' nageboren prins, die bij mangel van een ander erfdeel tot bestuurder van het geestelijk sticht van *Halberstadt* verheven was geworden. — CHRISTIAAN bootste de oude ridder-bedrijven na op eene wijze, welke het poëtische origineel in een belagchelijk karrikatuur veranderde. Zijne dame, waarvoor hij streed, was geene andere dan de gemalin van den ongelukkigen koning van *Bohemen*, de trotsche ELIZABETH. Terwijl hij haren handschoen als veldteeken op den hoed stak, zwoer hij, de wapenen niet eerder neder te leggen, dan nadat hij FREDERIK,

haren gemaal, weder op den troon gezet had. Met de ruwste gewelddadigheid vergreep zich deze koene ridder aan de heiligdommen der Catholijke Kerk, de gemakkelijkste wijze, om den goeden Protestant te spelen! Te *Paderborn*, waar hij winterkwartier hield, vond hij het gouden standbeeld vanden heiligen *LIBORIUS*. Hij liet het versmelten en dukaten er van maken. Niet beter maakte hij het te *Munster*, waar hij den zilveren Apostel insgelijks tot geld liet versmelten en zich daarbij van de bekende woorden des Zaligmakers bediende: » Gaat heen door de geheele wereld en onderwijst alle volken! » De daalders, welke hij van de geroofde heiligdommen slaan liet, droegen het opschrift: » *Gods vriend, der papen vijand*, » waarvan de laatste helft meer overeenkomstig de waarheid zijn mogt, dan de eerste. In zijn leger hield hij bijzondere brandmeesters, die het in brand steken van dorpen en steden kunstmatig verrigten. Goede *LUTHER*! hoe slecht was het thans met de vrienden van uwe zaak in *Duitschland* gesteld!

Door edeler beweegredenen, dan *MANSFELD* en *BRUNSWIJK*, schijnt intusschen de derde der Duitsch-protestantsche legerhoofden gedreven te zijn geworden, de hertog *GEORGE FRÉDERIK* van *Baden-Durlach*, die aan het hoofd zijner 400 *Pforzheimers* in den slag bij *Wimpfen* den 6den Mei 1622 voor de krijgslist van *TILLY* bezweek en dien de daarna gevolgde redenaars en geschiedschrijvers als een' tweeden *LEONIDAS* vereerd hebben (*).

Den gang der veldslagen in het bijzondere te

(*) De gedachtenisrede van *ROSSELT* heb ik mij te vergeefs zoeken te bezorgen.

volgen, kan hier ons oogmerk niet zijn. Wij vergenoegen ons met de uitkomst. Deze viel ongunstig genoeg voor de Protestanten uit. Nadat TILLY, gelijk zoo even opgemerkt is, bij *Wimpfen* als overwinnaar gezegevierd had, versloeg hij ook zes weken later bij *Höchst* CHRISTIAAN VAN BRUNSWIJK, en spoedig was de *Palts* in zijne handen, welks voormalig heer en vorst als een zwervend bedelaar zich naar *Holland* begeven had. Nu moesten het ook de Protestanten in den *Palts* ondervinden, dat zij in de handen van den Catholijken overwinnaar gevallen waren. Niet slechts in den *Palts* en *Tweebruggen*, maar ook in de naburige kleinere rijkssteden werden de Evangelische predikers verdreven en de Catholijke Godsdienst hersteld. De schoone boekerij van *Heidelberg* ging als een geschenk van den hertog MAXIMILIAAN van *Beijeren* aan paus GREGORIUS XV naar *Rome*. Aan denzelfden hertog ging de Paltsische keurvorstelijke waardigheid over, welke FREDERIK te gelijk met de kroon van *Bohemen* verloren had. Dit geschiedde op den rijksdag te *Regensburg* in het jaar 1623.

Niet beter als in den *Palts* ging het in *Neder-Duitschland*, nadat CHRISTIAAN IV, koning van *Denemarken*, zich op de kreitsvergadering te *Lauenburg* aan het hoofd der Neder-duitsche vorsten, gesteld had. Ook hier werd TILLY na den slag bij *Lutter aan den Barenberg* (in het Brunswijksche) ten jare 1626 als overwinnaar gekroond (*). Alzoo scheen zich, gelijk ook in vroegere Gods-

---

(*) Dat de Protestanten juist bij de plaats » *Lutter*, » geslagen werden, beschouwden de Catholijken als een gunstig voorteeken. RAUMER III, S. 449

dienstoorlogen had plaats gehad, het krijgsgeluk van de Protestanten geheel afgewend te hebben, en wanneer wij nu eindelijk op de hoofden acht geven, welke bij deze gevechten te voorschijn komen, zoo vinden wij wel is waar ook onder de Protestantsche strijders mannen als den Saksischen hertog ERNST DEN VROME, die door hunne persoonlijke dapperheid uitmuntten; maar die Protestantsehe legerhoofden vinden wij dan toch sterk overtroffen door twee groote gestalten der Catholijke partij, welke, hoe verscheiden zij onder elkander ook waren, toch als eene tweevoudige reusachtige magt tegen het Protestantismus zich opwierpen, TILLY EN WALLENSTEIN. Het is noodig, de personen dezer beide mannen wat van naderbij te beschouwen.

JOHAN TZERKLAS, graaf van *Tilly* (geb. 1559) stamde uit een aanzienlijk geslacht uit *Waalsch Brabant* in de nabijheid van *Gemblours*. Door de Jezuiten opgevoed, werd hij eerst tot den geestelijken stand bestemd, en ook daarna, toen hij door de omstandigheden bewogen, den krijgsstand aan den priesterlijken voortrok, bewaarde hij onder den wapenrok een streng monnikskarakter. Hij had onder ALBA gediend en naar *zijn* voorbeeld zich gevormd. Evenals deze was hij uit volle overtuiging dweepachtig Catholijk. Geen dag ging er voorbij zonder dat TILLY zijne getijden rigtig gebeden had, en waar de dag niet toereikende was, nam hij den nacht er toe. Hij was streng in zijne zeden, hardvochtig in zijnen haat jegens de ketters. Hij bleef ongehuwd; kuischheid, matigheid, dapperheid waren zijne hoofddeugden (*). Zijne krijgslieden eerden

---

(*) Hij beroemde zich, dat hij nooit dronken geweest was, dat hij nooit eene vrouw aangeroerd en nooit een slag verloren had (vóór dien hij *Leipzig*).

in hem den held en den strengen dienaar Gods te gelijk. Zij noemden hem den Duitschen JOZUA, en de Catholijke geestelijkheid vereerde hem als een der haren. In TILLY hebben wij alzoo eenen man, die voor eenen *Godsdienstkrijg* geheel geschapen scheen, dewijl hij dien met overtuiging voerde. Niet alzoo was het met WALLENSTEIN, hertog van *Friedland*. Deze, ALBRECHT WENZEL EUSEBIUS VAN WALDSTEIN (geb. 1583), 24 jaren jonger dan TILLY, was in de Protestantsche Kerk geboren en opgevoed: want hij stamde uit een der adellijke geslachten van *Bohemen*, welke de Evangelische leer beleden; maar reeds in vroege jaren ging hij, door uitwendige omstandigheden gedrongen, tot de Catholijke Kerk over, en werd als eens TILLY een leerling der Jezuiten. Maar bij hem schenen de Catholijke leerstellingen niet zoo diepe wortelen geschoten te hebben, als in de ziel van zijnen ouderen mededinger. Tot verscheidene malen gaf WALLENSTEIN zijnen haat tegen de listen der Jezuiten te kennen (*); hij verzettede zich tegen menige misbruiken in de Catholijke Kerk en gaf zelfs door onderscheidene *verdraagzame* uitingen met betrekking tot de Protestanten veelvuldige ergernis (†). Terstond bij het uitbreken van den krijg had WALLENSTEIN zich met veel opofferingen aan de zaak des keizers toegewijd; had op eigene kosten troepen geworven, en zich door

---

(*) Zie SCHOTTKY, WALLENSTEINS *Privatleben* S. 36 ff.

(†) WALLENSTEIN was zoo min vrij van bijgeloof, als TILLY. Maar zijn bijgeloof was een ander. Zijn bijgeloof was niet angstvallig aan de leerstellingen der Kerk gebonden, het verdwaalde in het wijde gebied der astrologie; — een bijgeloof, dat toenmaals ook vele Protestanten met de Catholijken deelden, en dat hen alzoo niet tot besliste vijanden der Protestanten maakten.

milddadigheid en dapperheid bij dezelve bemind gemaakt. Werd TILLY door zijne lieden als een heilige vereerd, zoo was WALLENSTEIN de afgod der zijnen. Gene verwekte indruk door zijne innerlijke waarde, deze door den *glans*, dien hij naar buiten verbreidde. Door den keizer met de vrije heerlijkheid van *Friedland* begiftigd en met den titel van hertog vereerd, greep hij van toen af slechts des te krachtiger in den gang des krijgs in. Onder voorwaarde van als opperbevelhebber het geheel te mogen besturen, bragt hij een leger van 25000 man in het veld, waarbij hij zich verbond, zoo het de nood yorderde hetzelfde nog te verdubbelen. Het oog op *Denemarken* gerigt, vinden wij hem aan de Oostzee in het Mekkelenburgsche en Holsteinsche. Doch eerst moest hij zich van *Pommeren* verzekeren. De toenmalige hertog BOGISLAS boog voor het geweld des sterkeren. Doch zoo was het niet met de burgers van de stad *Straalsund*, die met een' dergelijken geloofsmoed bezielde waren als ginds de inwoners van *Rochelle* en *Sancerre* in *Frankrijk*, en als die van *Leiden* in den Nederlandschen Godsdienstkrijg. Besloten met Gods hulp het uiterste te wagen, eer zij hunne poorten voor den verdrukker van hun geloof openden, zwoeren den 22sten April 1628 de raad van *Straalsund*, de krijgsoversten, oudsten, de gilden en het gansche volk in den naam der heilige Drievuldigheid den volgende plegtigen eed, dien wij als een' karakteristieken trek van ons tafereel hier willen mededeelen (*): 1.) »in het dreigend krijgsgevaar bij de ware Godsdienst der Augsburgsche belijdenis tot

---

(*) Zie GFRÖRERS Gust. Adolf S. 553 ff.

aan het einde te blijven volharden en daarvoor , gelijk ook voor algemeene vrijheid , regten en welvaart der stad tot den laatsten droppel bloeds te strijden en alleen voor het vaderland en het algemeen welzijn der stad zonder vrees, eigenbelang en het sparen van ligchaam, goed en bloed , te waken ; 2.) bij het heilige Roomsche rijk getrouw te volharden , maar ook te gelijk 3.) niet te dulden , dat ergens eene vreemde bezetting of inkwartiering binnen de muren der stad opgenomen wierd, wie dit ook mogt vorderen ; 4.) een' eerbaren raad, als de van God ingestelde overheid, de schuldige eer te geven, zich tegen deszelfs besluiten niet te verzetten en alle wederspannigen tot behoorlijke straf uit te leveren ; 5.) aan de bevelen der bezoldigde oversten en hoofdlieden in schimp en ernst gevolg te geven, bij het vaandel, waaronder ieder gesteld was, tot aan den dood mannelijk en getrouw te staan en te vechten, ook de aangewezen plaats zonder bevel nooit te verlaten ; 6.) de posten in eigen persoon of bij wettige verhindering door eenen stads beëdigden plaatsvervanger te betrekken, ook zich van onnoodig schieten en onmatig drinken op de wacht geheel te onthouden ; 7.) jegens de medeburgers zich vreedzaam en als goede burens te gedragen, alle partijschap, twist, verguizing, gelijk ook moedwillig slechten, in brand steken of vernielen van wallen, gebouwen en tuinen te mijden ; eindelijk in geval dat ergens iemand regtmatige reden tot klagen tegen een zijner medeburgers had, geen twist daarover op de wacht of bij verzamelde corporaalschappen of compagniën aan te vangen, maar zijn regt voor den gewonen regter te zoeken." Ieder, die tegen dezen eed

handelde, moest zonder aanzien des persoons, ja naar bevind van zijn misdrijf, aan eer, goed en bloed gestraft worden. Hier ontmoeten wij dan weder eenmaal een beeld van echt Protestantsche dapperheid eener gansche burgerij, welke tegelijk door eenen eerwaardigen *zedelijken* geest gedreven werd, gelijk wij dien in de meeste veldlegers van dien tijd zoo smartelijk missen. Het bleef ook niet bij ijdele woorden en beloften. De burgers van *Straalsund* bewezen hunnen zin met der daad. Naast God, die hun vaste burg was, vertrouwden zij op de sterkte hunner wallen, op den vrijen toevoer van de zee, en op Deensche en Zweedsche ondersteuning, die niet uitbleef. Iedere opeisching tot overgave werd afgewezen. Maar ook WALLENSTEIN gaf van zijnen kant niet toe, zelfs toen de keizer hem den wenk gaf, het niet tot het uiterste te laten komen. In *zijn* zin stond geschreven: » Al ware *Straalsund* met ketens aan den hemel gebonden, » zoo moet het toch naar beneden; men moet de gelegenheid bij de kuif vatten; want van achteren is zij kaal. Ja in zijnen toorn zwoer hij, geen ouderdom, geen geslacht te verschoonen. En zoo moest het dan tot het uiterste komen. De burgers van *Straalsund* scheepten hunne vrouwen en kinderen naar *Zweden* over, zij zelve stelden zich dag en nacht aan het vuur van het geschut, de natheid, den honger, de naaktheid, het zwaard bloot. Met dezelfde vijandige magten had ook het leger der belegeraars te kampen. WALLENSTEIN verloor het beste deel zijner lieden en daaronder ook voortreffelijke officieren, en zwoer hij ook in de eerste opwelling van zijnen toorn, niet van de stad te wijken, totdat hij die veroverd had, » al

moest hij ook zelf voor hare muren geschonden worden" zoo bezweek toch ten laatste zijne stijfzinnigheid voor den onverschrokken moed der burgers. De belegering werd opgeheven, en groot was het gejuich en de dank der bevrijde stad. Een ongeluk echter verbitterde de vreugde. Driehonderd der vrouwen, die naar *Zweden* gevlugt waren, verdronken gezamentlijk op de terugvaart (*). De zegepraal van *Straalsund* over den geweldigen trots des vijands was nu weder eenmaal eene zegepraal in den geest van het Protestantismus; hier vertoonde zich de heldenmoed ter regter plaatse in trouwe vervulling van Christelijken burgerplicht en in het bewustzijn der goede zaak. Van de belegering van *Straalsund* af krijgt ook inderdaad de geschiedenis van den dertigjarigen oorlog een hooger belang voor dengene, die haar bij voorkeur, gelijk wij het doen zullen en willen, uit het *Godsdienstig* gezigtspunt beschouwt. Echter gaat ook om denzelfden tijd in het Noorden de ster op, die schoon ook, door den nevel van menschelijke veroveringszucht eenigzins verduisterd, nogtans als eene ster der eerste grootte aan den Protestantschen hemel licht, de Noordsche held GUSTAAF ADOLF.

Eer wij hem intusschen het Baltische meer zien overtrekken, over welks vloeden heen hij bereids van uit zijn land in den gang des krijgs magtiger dan de Deensche nabuur ingegrepen had, die door den Lubecker vrede (Junij 1629) geheel ter zijde gesteld was, moeten wij nog eenmaal de stelling in oogenschouw nemen, welke de *Protestantsche*

(*) RAUMER III, S. 462.

Kerk in Duitschland na verloop der eerste tien jaren des krijgs verkreeg.

Dat bereids in bijzondere landen, als in den *Palts*, de zegepraal der verbondene Catholijke magten ten nutte gemaakt werd, om het oude zoo mogelijk te herstellen, is te voren reeds gemeld geworden. Doch nu moest er eene *doortastende* verandering daargesteld worden. De tijden schenen daartoe gunstig en de Catholijke geestelijkheid, inzonderheid de Jezuiten, lieten niet na, den keizer deze gunstige gesteldheid der tijden te herinneren en van hem eene herstelling der vorige orde te vorderen. Bijzonder waren het de beide keizerlijke biechtvaders pater LAMORMAIN (LÄMMERMANN) en pater WEINGÄRTNER, die hun best deden om op het geweten des keizers te werken. — Het geloof der Protestanten zelf weder met vuur en zwaard uit het vereenigd *Duitschland* uit te roeijen, dat voorzeker durfden noch de keizer noch de Jezuiten wagen. Maar het waren toch ook niet meer de zuivere geloofsbelangen, welke den krijg nieuw voedsel gaven. Men streed bovenal om het bezit der kerkegoederen, der gestichten enz., en deze weder aan de Catholijke Kerk te brengen, van welke zij aan de Protestantsche overgegaan waren, dat was het eerste en voorname doel der herstellings-mannen. Maar was dit gedaan, zoo vereenigde zich met het uitwendig bezit van land ook het regt, de onderdanen tot het geloof des gebieders te dwingen, en zoo kon toch ten minste een groot gedeelte der Duitsche Protestanten met geweld aan de oude Kerk terug gegeven worden.

Den 6den Maart 1629 onderteevende keizer FERDINAND II het beruchte *herstellings-edict*, volgens

hetwelk alle sedert het *Passauer* verdrag ingetrokken kerkegoederen aan de Catholijke Kerk terug gegeven en in de daarin betrokkene landen en steden het Catholijk geloof weder met geweld ingevoerd moest worden. Onder de genoemde geestelijke stichten bevonden zich steden, welke reeds lang eene besliste Protestantsche rigting genomen hadden en zich alzoo het in den strijd verdedigd geloof niet door een pennestreek wilden laten ontrokken. Daartoe behoorden de aartsbisdommen *Maagdenburg* en *Bremen*, de Nedersaksische hoogstichten *Minden*, *Verden*, *Halberstadt*, *Lubeck*, *Ratzeburg*, het Oppersaksische *Meissen*, *Merseburg*, *Naumburg*, *Brandenburg* enz. Van deze moest het eerstgenoemde *Maagdenburg* en *Bremen* den zoon des keizers, den aartshertog LEOPOLD, te beurt vallen, wien het de paus met eene milddadigheid, welke hem niets kostte, geschonken had. Maar de keizer moest dit geschenk eerst voor zijnen zoon met de wapenen veroveren, en WALLENSTEIN was ook hier het gevreesde werktuig. Zoo werd dan *Maagdenburg* belegerd, doch kwam er ditmaal beter af, dan *Straalsund*, dewijl het den Friedlander (om redenen, die wij niet onderzoeken willen) niet ernstig om deszelfs val te doen scheen. Het werd slechts voor eene des te treuriger gebeurtenis bewaard, zooals wij zoo aanstonds nader zien zullen. Des te vreeselijker hielden de Friedlandsche troepen in het Halberstadsche huis, waar afpersingen en gewelddadigheden gepleegd werden, welke alle menschelijk gevoel in beweging brengen. Maar niet de voormalige stichten alleen hadden door het herstellings-edict te lijden. Er werd aan hetzelfde ook eene uitbreiding

tot zoodanige steden gegeven , welke reeds vóór het Passauer verdrag tot het Protéstantsche verbond toegetreden waren. Juist *die* stad , waarin de openlijke belijdenis der Protestanten het eerst de krachtige zegepraal des Woords over alle uitwendig geweld verkondigd had , juist die stad , waarin na langen strijd de Godsdienstvrede gesloten was geworden , de stad *Augsburg* werd door de keizerlijke commissarissen , aan wie de uitvoering van het edict opgedragen was , op het gruwzaamst behandeld (*). De Evangelische predikers werden verdreven en voor het raadhuis eene galg opgericht , welke ieder wederspannige dreigde wat hij te verwachten had. Ook in andere steden van *Op-per-Duitschland* ging het niet veel beter , en wie weet , waarheen het met het Protestantismus in *Duitschland* weder zoude gekomen zijn , wanneer de Jezuiten , die ook hier het vuur aanbliezen , onvoorwaardelijk de overhand gekregen hadden ? Doch gelukkig waren de vijandelijke elementen zelve op onderscheidene wijze met elkander vermengd , zoodat zij niet alle op een en hetzelfde punt werkten , maar ook weder onder elkander in strijd geraakten , waardoor hunne gemeene kracht welke slechts in de *eenheid* bestond , gebroken werd.

Ook de *Catholijke* stenden beklaagden zich namelijk steeds meer over de verdrukkingen der Wallensteinsche troepen. Eene jammerlijke afschildering maakte inzonderheid de aartshertog LEOPOLD (*)

(*) Vergel. GFRÖRER t. a. p. S. 16.

(†) Niet te verwisselen met den vroeger vermelden jonger aartshertog LEOPOLD (WILHELM) , den zoon des keizers.

aan zijn broeder den keizer FERDINAND van de roofzuchtige afpersingen, de barbaarsche wreedheden en de afschuwelijke lusten dezer Friedlandsche soldatenbenden. De in *Regensburg* vergaderderijksdag zag zich daarom genoodzaakt, zich van een' man te ontdoen, voor wien de keizer en het rijk ten laatste even zeer te sidderen hadden, als de hoop van Protestanten, tegen welke nog andere middelen ten dienste stonden. Zoo werd dan het afzettingsoordeel over WALLENSTEIN in den vergaderden vorstenraad uitgesproken, inzonderheid op aandrang van MAXIMILIAAN van *Beijeren*, den verklaarden vijand der Protestanten. WALLENSTEIN begaf zich rustig naar zijne goederen in *Bohemen*, terwijl hij zich daarmede getroostte, dat zijn lot alzo in de sterren geschreven was.

Doch terwijl wij hier een' der beide hoofdaanvoerders der Catholijke partij zien aftreden, zien wij nu ook boven het Protestantsche ligchaam zich een hoofd verheffen, om hetwelk de geschiedenis een lauwer der overwinning, ja de Protestantsche geestdrift eene soort van martelaarskroon gevlochten heeft. GUSTAAF ADOLF, koning van *Zweden*, de kleinzoon van dien GUSTAAF WASA, die de Hervorming in *Zweden* ingevoerd had, verschijnt van nu af als de held des dertig jarigen krijgs, als de voorvechter van het Evangelisch geloof op Duitschen bodem. Wij moeten, om deze verschijning te begrijpen, zoowel op de vroegere Godsdienst-geschiedenis van het land, waaruit hij afkomstig was, als op de geschiedenis van zijn huis en van zijne vroege jeugd terugkomen.

Tien jaren nadat LUTHER zijne thesen te *Wittenberg* aangeslagen had, reeds in het jaar 1527, had

GUSTAAF WASA op den rijksdag te *Westeraes* zich voor LUTHER's leer verklaard (*). De inrigting der Zweedsche Kerk kwam wel is waar meer met de bisschoppelijke overeen, dan in *Duitschland*; maar daarmede moest tot geenerlei soort van hierarchische aanmatiging de grond gelegd worden. Want alzoo schreef GUSTAAF WASA zelf aan den eersten Lutherschen bisschop in *Zweden*, LAURENTIUS PETRI: »Geloof toch niet, dat wij het zoover zullen laten komen, dat de bisschoppen weder het zwaard bekomen; *predikers* moet gij zijn en geene *heeren* (†).» Ook voor *Zweden* moest intusschen nog een tijd van strijd beginnen, daar de zoon van GUSTAAF WASA koning JOHAN III (na de verdrijving van zijnen broeder ERICH) door eene Catholijk gezinde liturgie, welke hij het land wilde opdringen (het *roode* boek) groote ontevredenheid verwekte. JOHAN had namelijk het oogmerk, zijnen zoon SIGISMUND, dien hij ook in de Catholijke Godsdienst liet opvoeden, de kroon van *Polen* te bezorgen, hetwelk hem gemakkelijker te bereiken scheen, wanneer ook *Zweden* weder Catholijk werd. Doch zijn broeder, hertog KAREL (de namalige koning KAREL IX) had den grootsten aanhang in het land, en zoo werd dan ook onder zijne regering op eene vergadering der stenden te *Upsal* 1593 het wezen der Kerk weder volkomen op den Protestantschen voet gebracht. De heilige Schrift werd als de eenige

---

(*) De Godgeleerde, van wien hij zich bij de invoering der Hervorming als werktuig bediende, heette OLAUS PETRI en was een leerling der Wittenbergsche Godgeleerden. De leer was genoegzaam dezelfde, als zij kort daarop in de Augsburgsche Confessie werd vastgesteld.

(†) GFRÖRER, t. a. p. S. 46.

grond der Evangelische leer aangenomen. Allen verklaarden zich bereid voor deze leer alles te wagen, goed en leven. »Welaan dan,» zeide de Luthersche bisschop, PETRUS JONAE, die daarbij het woord voerde: »zoo is *Zweden* één man geworden en wij allen hebben éénen God (*)!» Zoo werden dus de besluiten van *Westeraes* door de lateren van *Upsal* bekrachtigd en *Zweden* bleef van nu af een streng Protestantsch land. Het jaar na deze beslissende vergadering werd KARELS eerste zoon uit een tweede huwelijk, GUSTAAF ADOLF, op het slot te *Stokholm* geboren, den 9^{den} December 1594, des morgens te 8 ure. Langer dan 10 jaren vóór zijne geboorte zou de beroemde sterrekundige TYCHO BRAHÉ aan den hemel eene ster ontdekt hebben, welke de geboorte van dezen prins en de bevrijding der Evangelische Kerk voorspelde, welke God door hem besloten had te bewerkstelligen. Zoo hadden dus ook de Protestanten hunne sterredienst, gelijk WALLENSTEIN de zijne. Reeds in zijne vroege jeugd toonde de knaap verblijdende sporen van moed en vastberadenheid. Het leeren kostte hem weinig moeite. In zijn twaalfde jaar sprak hij reeds behalve zijne moedertaal het Latijn, het Duitsch, het Nederlandsch, het Fransch en Italiaansch met groote vaardigheid (†). Spoedig kreeg ook de jonge held gelegenheid zich in de wapenen

---

(*) GFRÖRER, S. 75.

(†) Zijn leermeester in de wetenschappen was JOHAN SKYTTE, een geboren Zweed; in de krijgskunst onderrigtte hem JAKOB DE LA GARDIE, de zoon van den beroemden PONTUS DE LA GARDIE, een Franschman, die reeds onder JOHAN III in Zweedsche dienst getreden was.

en in de kunst des bevelhebbers te oefenen, en na den dood van KAREL IX werd GUSTAAF ADOLF reeds in zijn achttiende jaar door de vergaderde stenden te *Nyköping* voor meerderjarig verklaard, en hem de kroon van *Zweden* opgedragen. Het was geene ligte taak die kroon te verdedigen. Der wereldgeschiedenis blijft het voorbehouden, zijne strijden naar binnen en buiten, namelijk in de Deensche, Russische en Poolsche krijgen verder te vervolgen. *Wij* zien in hem *alleen* den held der Evangelische Kerk en leiden hem terstond op de schouwplaats van den dertigjarigen krijg in.

Nadat de koning door het voortrukken der keizerlijke troepen naar het Noorden van *Duitschland* de grenzen van zijn eigen rijk en de zaak van het Protestantismus nagenoeg in gevaar zag, beraadslaagde hij met zijnen rijkskanselier OXENSTIERNA en de stenden, of hij zich tot bloote verdediging van zijn eigen land bepalen of eenen aanval aan gene zijde der zee wagen zoude? Het laatste kreeg eindelijk de overhand. In Mei 1630 waren de rijkstenden te *Stokholm* vergaderd, om den togt des konings te billijken en zijne laatste bevelen te vernemen. Zij bedankten hem voor zijne vastberadenheid en verklaarden zich tot alles bereid, wat hij ook voor de toekomst mogt goedvinden te verordennen. Op den 19^{den} Mei ouden (29 nieuwen) stijl nam de koning plegtig afscheid van zijn huis en zijn rijk. Het was alsöf een voorgevoel hem zeide, dat hij geen van beide zoude wederzien. Vooraf liet hij de vergaderde stenden aan zijne dochter CHRISTINA den eed van getrouwheid afleggen. Deze dochter was hem van zijne gemalin, MARIA ELEONORA, prinses van *Brandenburg*, op den $\frac{8}{15}$ De-

cember 1626 geboren en was thans nog geen vier jaren oud. Een' zoon had GUSTAAF niet, maar op deze dochter stelde hij zijne hoop, als zullende voor hem de waarde eens knaaps hebben, en bad God vurig om haar behoud (*). Het kind stamelde hem een' afscheidsgroet toe, doch hij nam het op de armen en kuste het onder tranen. Drie dagen na des konings afreis zou het kind zonder ophouden geweend hebben, hetwelk men voor een slecht voorteecken aanzag, daar zij anders weinig plagt te weenen. Ook bij zijne laatste toespraak aan de stenden kon GUSTAAF ADOLF niet een heftigen aandrang van ontroering wederstaan, zoodat dikwijls de tranen zijne woorden verstikten. Hij beval allen aan de bescherming des Almagtigen, de dienaren der Kerk vermaande hij tot eendragt, tot eenen vromen, deugdzamen wandel, tot standvastigheid in de zuivere leer; ook de wereldlijke stenden hield hij nadrukkelijk hunne pligten voor oogen, drukte hun de gehoorzaamheid aan de wetten op het hart en eindigde met de woorden: »Ik zend voor alle afwezende, gelijk voor alle tegenwoordige onderdanen des rijks de opregtste wenschen tot God op. Ik roep u mijn hartelijk vaarwel toe; veelligt voor altijd — veelligt zien wij elkander thans voor de laatste maal (†)!" De ontroering des konings deelde zich aan de vergadering mede. Een algemeen snikken volgde. Daarna bad

---

(*) Zie GRAUERT, *Christina, Königin von Schweden, und ihr Hof*. Bonn. 1837. Bd. I. S. 8.

(†) Dus volgens GFRÖRER, S. 689; doch waarschijnlijk eenigzins gewijzigd. Bij CHEMNITZ ten minste vind ik dezelfde woorden niet.

de koning luid, gelijk hij bij gewigtige ondernemingen altijd plagt te doen, den 90sten Psalm: »Heer! keer weder tot ons en zijt uwen knechten genadig. Overlaad ons in den morgenstond met Uwe genade, zoo zullen wij U roemen en juichen in alle onze dagen. Toon Uwen knechten Uwe werken en Uwe eer aan hunne kinderen. De Heer onze God zij ons liefelijk en bevestig het werk onzer handen; ja, het werk onzer handen wille hij bevestigen. Amen!»

Ook gedurende de afwezigheid des konings moest het geheele land hem met deszelfs gebed ondersteunen. Op den eersten vrijdag der maanden Julij, Augustus en September moest steeds een algemeene vast-, boet- en biddag gehouden worden, en nog lang na 's konings dood duurde dit vrome gebruik in *Zweden* voort (*).

Nadat de koning als een Christelijk man omtrent zijn huis bestellingen gemaakt en zich nog bij een vrolijken maaltijd onder vrolijke gesprekken met zijne getrouwen vermaakt had (†) scheepte hij zich met 15000 strijdbare medegenooten te *Elfsnaben* in, waar de vloot voor anker lag. Eene ontelbare volksmenigte zond hem hare gelukwensen na. Op den dag van *JOHANNES den Dooper*, denzelfden dag, waarop 100 jaren te voren de Protestanten hunne belijdenis op den rijksdag te *Augsburg* den keizer overhandigd hadden, landde GUSTAAF ADOLF op de hoogte van het eiland *Usedom* voor den mond der *Peene* (niet zoo als anderen verkeerd

---

(*) CHEMNITZ, S. 49. en GFRÖRER S. 690.

(†) CHEMNITZ t. a. p.

opgeven op het eiland *Rügen*) (*). De koning was de eerste, die den voet op den Duitschen grond zette. Hij knielde neder en bad aldus: »o God, die over hemel en aarde, wind en zee heerscht, hoe zal ik U danken, dat Gij mij op deze gevaarvolle reis zoo genadig behoed hebt. Ja, ik dank U uit den innigsten grond van mijn hart en bid U, daar Gij weet, dat deze togt niet tot mijne, maar alleen tot Uwe eer en tot troost en hulp van Uwe arme verdrukte Kerk ondernomen is, wil mij ook verder genade en zegen verleen (†). Toen zijne begeleiders, daarover geroerd, in tranen uitbarstten, zeide hij: »Weent niet, maar bidt uit den grond uws harten; want — dat was zijne zinspreuk — *hoe meer biddens, des te meer zegpraal; vlijtig gebeden is half gevochten* (§). Overeenkomstig deze schoone grondstelling drong GUSTAAF in zijn leger niet slechts op strenge krijgstucht, maar voornamelijk ook op eene naauwgezette uitoefening der Godsdienst aan. Elk Zweedsch regiment voerde zijn' veldprediker met zich, en regelmatig werd tweemaal daags bidstond gehouden. Vergelijkt men dit optreden van het Zweedsche leger met hetgene men tot hiertoe bij de krijgslieden van beide Godsdienstpartijen gewoon was te zien, zoo moest de zedelijke magt, welke met de kracht der zegevierende wapenen hand aan hand

---

(*) Vergel. GFRÖRER S. 694. Volgens CHEMNITZ en anderen, naar welke SCHILLERS en BECKERS opgaven in de Wereldgeschiedenis VIII, 50, enz. moeten verbeterd worden. *Rügen* was intusschen door de bezetting van *Straalsund* in bezit genomen. Zie RAUMER, S. 497.

(†) RAUMER, S. 498, volgens KHEVENHÜLLER.

(§) CHEMNITZ, S. 55.

ging, een' buitengewonen indruk op de gemoederen maken. En werkelijk verscheen GUSTAAF ADOLF den op hulp wachtende Protestanten als een reddende engel.

Nadat de koning den besluiteloozen hertog van *Pommeren*, BOGISLAS, tot een verdrag genoodzaakt had, drong hij verder in *Pommeren* en in het *Mecklenburgsche* door. FERDINAND II rigtte te vergeefs tot hem eene schriftelijke afmaning. Het geluk der wapenen moest beslissen. De keizerlijke bezettingen in *Pommeren* boden hevigen tegenstand en oefenden, waar het hun gelukte de ingedrongen *Zweden* te verdrijven, onmenschelijke wraak. Een offer van dezelve werd onder anderen de arme stad *Pasewalk*, welke eene ontelbare menigte van gruwelen verduurde, zooals wij ze naauwelijks alle vermelden kunnen. De burgers werden in de straten nedergehouden, vrouwen op het schandelijkst mishandeld; jonge dochters aan de zadelpoppen gebonden en mede voortgesleept en kinderen in de vlammen geworpen, welke de woningen der mishandelden verteerden. Den koning bloedde het hart bij het aanschouwen van deze en andere verwoestingen, welke zich overal, zoover hij doordrong, aan zijne oogen vertoonden. Maar de teerling was eenmaal geworpen. Niet *hij* droeg de schuld, wanneer deze gruwelen ongestraft de overhand namen. Naast diegenen, welke dezelve pleegden, droegen ook *diegenen* de schuld, welke dezelve werkeloos aanzagen, zonder de middelen om ze af te weren te gebruiken, welke God en hun goed regt hun aan de hand gaf. En dit waren naar zijn inzicht de Duitsche Protestantsche vorsten zelve. Deze waren in dien tijd op een' vor-

stendag te *Leipzig* vergaderd in de lente van 1631 en waren vol zwarigheden, welke minder bijna hunne trouwe verknochtheid aan het keizershuis, dan het overigens wel te begrijpen mistrouwen jegens den Noordschen veroveraar bij hen verwekt scheen te hebben. Zij weigerden standvastig iedere vereeniging met *Zweden*, en bepaalden er zich bij, den keizer voorstellen wegens de verdrukking der Protestanten te doen, en wanneer *deze* niets baten mogten, den krijg op eigen hand te voeren, zonder vreemde hulp. Aan het hoofd van dezen vorstenraad stond de keurvorst GEORGE van *Saksen*, een man, wiens persoon juist niet geschikt was, den luister van het oude keurvorstelijk huis in de geschiedenis van het Duitsche Protestantismus op eene waardige wijze te behouden en te bewaren. Opgevoed in de strengste Luthersche regtgeloovigheid, welke bij hem iedere verdere vorstendeugd, iedere verdere vorming tot humaniteit vergoeden moest, gaf hij zich bijna uitsluitend aan de vermaken der jagt, aan het genot der tafel en aan eene onmatige neiging tot den drank over; waarom hij den eernaam van bierkoning of biergorgeltje (met toespeling op zijn' naam GEORGE, dat is bierdrinker-tje) verkreeg, gelijk hij in spotliederen genoemd werd (*). Gelukkig waren niet alle vorsten op den dag te *Leipzig* aan dezen GEORGE gelijk. Reeds thans lieten zich de Ernestiners, hertog BERNHARD van *Weimar* en zijn broeder WILHELM op eene wijze hooren, welke weder aan die tijden deed denken, toen de vaders te *Schmalkalden* zich op goed en bloed verbonden hadden om de onderdruk-

---

(*) GFRÖRER S. 778 en RAUMER, S. 544.

te geloofsvrijheid te redden. Maar deze stemmen bleven in de minderheid, alzoo dat BERNHARD, nog eer het Leipziger besluit genomen werd, de bijeenkomst verdrietig verliet.

Nog eer de onderhandelingen te *Leipzig* haren aanvang genomen hadden, had intusschen de koning van *Zweden* een' ander bondgenoot gekregen, dien hij niet in de Protestantsche Kerk, maar in de Catholijke vond. Het behoort mede tot de eigendommelijkheden des dertigjarigen krijgs, dat de partijen niet zuiver als Godsdienstige partijen tegen over elkander stonden, maar dat de staatkunde steeds meer het Godsdienstig belang verdrong en zodoende ook het verdrag naar haar goevinden sloot. In *Frankrijks* politiek lag het nu ontwijfelbaar, een' magtigen bondgenoot tot onderdrukking der Oostenrijksche magt te verkrijgen, en zoo werd dan door den listigen RICHELIEU en zijn' gevolmagtigden CHARNACÉ tusschen de kroon van *Zweden* en *Frankrijk* het beroemde Baerwalder verdrag gesloten bij den aanvang van het jaar 1634, volgens hetwelk het Catholijke *Frankrijk* den held der Protestantsche Kerk met toereikende *geldmiddelen* verzorgde, om hem het voeren van den oorlog tegen den keizer mogelijk te maken (*).

Zegevierend drong nu GUSTAAF ADOLF tot *Frankfort* aan de *Oder* door, hetwelk hij stormenderhand innam. TILLY, om de *Elve* te dekken, had zich voor *Maagdenburg* geworpen en wel met ernstiger bedoelingen ten opzigte van deze gewigtige vesting dan WALLENSTEIN vóór hem. Om hem te verdrijven

---

(*) Vijf jaren lang zou *Zweden* 1,200,000 livres van *Frankrijk* bekomen.

en de stad van het onheil te verlossen, dat haar onvermijdelijk boven het hoofd hing, daartoe werden vereenigde krachten gevorderd. GUSTAAF ADOLF beproefde nog eenmaal, eene vereeniging met *Keursaksen* en *Brandenburg* tot stand te brengen, ja, waar minnelijke voorstellen niets meer baatten, maakte hij zelfs krachtdadig van de middelen gebruik, welke hij in handen had. Alzoo marcheerde hij op *Berlijn* aan en dwong den keurvorst GEORGE WILHELM, die nog steeds uitvlugten zocht, hem de vesting *Spandau* en *Kustrin* over te geven. Op de heide tusschen *Köpenik* en *Berlijn* had GUSTAAF ADOLF met den keurvorst eene onderhandeling, waarbij de eerste zich dus uitliet: »Ik kan den keurvorst zijne treurigheid niet ten kwade duiden; want dat ik gevaarlijke zaken verlang, is wel zeker. Doch wat ik begeer, begeer ik niet in *mijn* belang, maar ten beste van den keurvorst, van zijn land en lieden, ja *ten beste van de gansche Christenheid.*” Tot den hertog JOHAN ALBRECHT van *Mecklenburg*, die den koning naar *Berlijn* vergezeld had, sprak hij verder deze merkwaardige woorden: »Mijn marsch gaat op *Maagdenburg*, om deze stad te ontzetten. Wil mij niemand bijstaan, zoo neem ik terstond den terugtogt aan, bied den keizer den vrede aan en ga huiswaarts naar *Stockholm*. Ik weet, de keizer zal in een vergelijk treden, gelijk ik begeer. *Maar ten jongsten dage zult gij Evangelischen dan aangeklaagd worden, dat gij niets voor de zaak van God hebt willen doen, en ook hier reeds zal het u vergolden worden: want gaat Maagdenburg verloren, en trek ik mij terug, zoo zie toe, hoe het u gaan zal.*” Na lang dralen wilde eindelijk de keurvorst in, dat de Zweden

Spandau zoolang zouden bezet houden , tot *Maagdenburg* ontzet was.

Uit de krachtige woorden des konings straalt ondertusschen wel een hooge ernst door tegenover de besluiteloosheid der Duitsche vorsten. Hoe? zoude werkelijk de koning zich slechts achter dezen ernst voor Gods zaak verstoken, dien als een masker gebruikt hebben, om zijne zelfzuchtige staatkundige oogmerken daar achter te verbergen? Zou hij met het jongste gerigt slechts als met een formulier tot bekrachtiging gespeeld hebben, om zijne eigene verantwoordelijkheid een' ander op het hart te drukken? Naauwelijks kunnen wij dit met de gezindheid van een' man overeenbrengen, wiens beeld ons tot hiertoe met eerbied en vertrouwen vervuld heeft. En nogtans is het door oudere en nieuwere geschiedschrijvers beweerd geworden (*) dat GUSTAAF ADOLF met opzet *Maagdenburg* in de steek had gelaten, om zijne verdere krijgsplannen te vervolgen, welke de bevordering van zijn eigen voordeel vereischte. Waar is 'het, de koning trok niet dadelijk op *Maagdenburg* aan. Hij wilde, nadat hij *Keur-Brandenburg* aan zich getrokken had, zich ook nog van *Keur-Saksen* verzekeren. Hier leden echter zijne ondernemingen schipbreuk tegen den eigenzin van JOHAN GEORGE, en terwijl nog de onderhandelingen voortgezet werden, kwam de tijding, welke als een donderslag werkte, dat *Maagdenburg* in TILLY's handen was. GUSTAAF ADOLF wiesch zijne handen in onschuld. Op het dralen van den Brandenburgschen, op de weigering van den Saksischen vorst wierp hij de schrikkelijke verantwoording voor

---

(*) Alzoo ook door GFRÖRER, S. 797.

het oordeel der wereld, der Protestantsche Christenheid en voor den regterstoel Gods. Wij willen niet oordeelen, of en in hoeverre eene medepligtigheid des konings hier aan te nemen zij. De laauwheid der Duitsche Protestanten wordt daardoor niet verontschuldigd, en het treurige lot der stad niet verbeterd. Laat ons dit thans nog ten slotte dezer beschouwing in oogenschouw nemen als eene der gewichtigste gebeurtenissen in de uitwendige geschiedenis van het Protestantismus.

Wat vaste steden in de Godsdienstkrijgen van de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw door den wil harer inwoners vermogten, daarvan hadden wij reeds vroeger gelegenheid ons te overtuigen (*). Ook *Maagdenburg* had reeds vroeger in den Schmalkaldischen krijg het dapper uitgehouden, toen MAURITS van *Saksen* op last van den keizer de stad belegerd had. — Door WALLENSTEIN was zij, gelijk wij weten, ook in *dezen* krijg op het uiterste bedreigd geworden. Thans sloeg het uur van haren ondergang. — *Maagdenburg* behoorde tot de geestelijke stichtingen, welke volgens het herstellingsedict van FERDINAND weder voor de Catholijke Kerk teruggevorderd werden, terwijl (gelijk reeds gemeld is) de aarts-hertog LEOPOLD tot aartsbisschop over dezelve benoemd werd. Doch *Maagdenburg* was eene door en door Protestantsche stad. In de plaats van een' Catholijk' aartsbisschop was alleen een bestuurder van het sticht (administrator) gekomen. Deze was de zwager van koning CHRISTIAAN IV van *Denemarken*, de markgraaf van *Brandenburg*, CHRISTIAAN WILHELM. Met

---

(*) Vergel. in het vorige deel *Rochelle*, *Sancerre*, *Leiden* en wat boven van *Straalsund* verhaald werd. Op *Rochelle* zullen wij nog cenmaal terugkomen.

de stad zelve stond hij wel niet in de beste verstandhouding en deze spanning werkte ook verlamdend op den moed der bewoners. Ook deze waren door de langdurigheid van tijd onder elkander oneens geworden. De veelvuldige verdrukkingen, welke de stad reeds tot hiertoe geleden had, spoorden sommigen tot toegevendheid jegens den keizer aan, terwijl anderen ook thans den ouden moed en de oude trouw bewaarden. De oude magistraat was op de zijde der toegegenden geweest; nu was er een nieuwe verkozen, welke uit ijverige Protestanten bestond. GUSTAAF ADOLF had zijnen hofmaarschalk DIEDERIK VAN FALKENBERG, heimelijk als schipper verkleed, naar *Maagdenburg* gezonden. Deze was bereid, de stad tot het uiterste te verdedigen, en door zijnen moed ontvlamde weder de gezonken moed der burgerij. Eer nog TILLY de stad belegerde, had zich de keizerlijke veldmaarschalk, graaf VAN PAPPENHEIM, voor dezelve geworpen. Te vergeefs had deze bij FALKENBERG omkoopning beproefd. Noch voor deze, noch voor de vrees was het hart van den edelen man toegankelijk. En zoo vermogt nu ook TILLY's versterkte magt, welke in Maart 1631 aanrukte, hem niet te buigen. Tegen een leger van 33000 man te voet en 9000 te paard (*) zocht hij zich alleen met 2000 gewapende burgers, benevens 250 ruiters staande te houden (†); waarbij nog eene versterking van 3000 in der ijl gewapende burgerzonen, handwerksgezellen en knechten kwam (§). Aan mondbehoefte ontbrak het in den beginne min-

---

(*) Volgens RESE, *die Zerstörung Magdeburgs*, Magd. 1809. S. 55.

(†) RESE, S. 64. GFRÖRER, S. 804.

(§) RESE, S. 77.

der dan aan ammunitie; echter werd het eerste ongelijk verdeeld, en het gebruik van slecht bier veroorzaakte velen buikloop en den dood (*). Daarbij kwam de voortdurende oneenigheid in de stad en de wederspanningheid van velen ten aanzien van de gemaakte verordeningen (†), terwijl voorzeker weder anderen zich door de voorbeeldigste gehoorzaamheid en door heldhaftige inspanning onderscheidden, gelijk vroeger de burgers te *Straalsund*. Steeds hoopte men op den naderenden redder GUSTAAF ADOLF. Onderscheidene aanvallen werden afgeslagen; echter hield TILLY de buitenwerken in zijne magt. Nu kwam het er op aan te beslissen, of men het tot het uiterste wilde wagen. Reeds stond de magistraat in beraad zich met eene capitulatie in te laten; maar deels de raadgevingen der geestelijken (§), die daarin een verraad aan de zaak Gods zagen, deels de beslotenheid van FALKENBERG gaven den uitslag. Het moest tot den storm komen. Deze brak aan, toen men dien het minste verwachtte. Reeds had het het aanzien gekregen, alsof ook TILLY, uit vrees van door GUSTAAF ADOLF verrast te worden, den terugtogt aannam, toen plotseling den $\frac{10}{20}$ Mei een door PAPPENHEIM verordende geheime aanval geschiedde, juist toen het grootste gedeelte der burgers na een' on-

---

(*) Volgens KHEVENHÜLLER bij GFRÖRER, S. 802.

(†) Met eigenzinnigheid drongen onder anderen de burgers er op aan, dat ieder alleen in zijne wijk tot de krijgsdienst gebruikt werd. Zoo gebeurde het, dat de eenen bestendig aan den vijand blootgesteld waren, terwijl anderen hunne rust konden nemen.

(§) Onder hen onderscheidde zich bijzonder de pastor aan de Ulrichskerk, Dr. CHRISTIAAN GILBERT DE SPAIGNARD. RESE, S. 94.

rustigen nacht zich aan de rust overgegeven had. Met de krijgsleus »JEZUS MARIA" bestormden de Pappenheimers des morgens te 7 ure den bovensten wal boven de Stadsgracht bij de Krökerpoort. De wacht werd overrompeld en afgemaakt. De stormklokken luidden, een algemeen moorden begon. FALKENBERG vond in het gevecht een' roemvollen dood. De administrator werd verwond. Bij de algemeene verwarring, het schrikkelijk door de straten zich verspreidende bloedbad en de gruwelen der plundering kwam nog tegen 10 ure des morgens de schrik van een' fellen brand. De verdere afschildering van al de wreedheden, waarmede de woeste veroveraars zich tegen het uitgestane gevaar schadeloos zochten te stellen, zult gij mij kwijtschelden. Genoeg, dat een Catholijk schrijver, KHEVENHÜLLER ons het volgende getrouw berigt (*): »Welk een jammer, ellende en nood er geweest zij, kan niet beschreven of uitgesproken worden. Drie en vijftig personen, meest vrouwen, welke in de hoofdkerk gevlugt waren, werd het hoofd afgehouden. Verlaten kinders zochten hunne ouders, wier namen zij niet eens konden opgeven; velen zaten naast en op derzelver lijken en riepen in treurige vertwijfeling: o vader! o moeder! Anderen zogen aan de borsten hunner vermoorde moeders, welke hen in den dood nog met de armen vast omstrengeld hielden of schreiden genoegzaam uitgehongerd, dat het een' steen had moeten vermurwen." — 6440 lijken werden in de Elve geworpen, het getal der omgekomenen in het gemeen bedroeg 20 tot 30000; echter zijn ook hier de opgaven zeer verschillend.

(*) Bij RAUMER, III. S. 516.

Zelfs waren eenigen een' vrijwilligen dood gestorven, om den onmenschen niet in handen te vallen. Twintig edele jonkvrouwen van *Maagdenburg* reikten elkander de hand, om door een' gemeenschap-pelijken dood in den vloed der Elve hare vervolgers te ontgaan. Anderen stortten zich in bronnen of zochten in het vuur hun heil. Op den 25sten had TILLY's plegtige intogt in de veroverde stad plaats. Een *Te Deum* moest de bloedige zege verheerlijken. In het naar *Weenen* gezonden berigt beroemde zich de veldmaarschalk, dat sedert de verwoesting van *Troje* en *Jeruzalem* niets dergelijks had plaats gehad.

Maagdenburgs val verscheen als een strafgerigt van God in de oogen der Protestanten. Diep ontroerd vernam GUSTAAF ADOLF de tijding. Wat in zijne krachten stond, zocht hij toe te brengen, om het lot der ongelukkigen te verzachten. De schade weder goed maken kon hij niet; — kort daarop verhinderde hem zijn vroegtijdige dood, iets verder te doen, en slechts onder veel druk en strijd steeg de verzonken stad trapswijze weder uit hare asch te voorschijn. Eene halve eeuw was daartoe noodig: want eerst 48 jaren na de verschrikkelijke gebeurtenis verzamelde de nieuw gebouwde Katharina-kerk, in welke nog tijdens de bestorming de laatste Godsdienst gehouden was geworden, de zonen en dochteren der verslagen vaders weder binnen hare vreedzame muren.

DERDE VOORLEZING.

THODAENUS OVER DE VERWOESTING VAN MAAGDENBURG. VERDERE
VOORTGANG DES KRIJGS. SLAG BIJ LEIPZIG. OVER DE OOG-
MERKEN VAN GUSTAAF ADOLF. WEDEROPTREDEN VAN WALLEN-
STEIN. GUSTAAF ADOLF IN HET HART VAN DUITSCHLAND. SLAG
BIJ LUTZEN. DOOD VAN GUSTAAF ADOLF. ZIJN BEELD, DOOR
CHEMNITZ EN ANDEREN GETEEKEND. CHRISTINA. ZEGEZANG VAN
PAUL FLEMMING.

De verschrikkingen van den dertigjarigen krijg zijn ons in de beide laatste voordragten in verschillende beelden voor den geest getreden en nog is de indruk, welken de gruwelijke verwoesting van *Maagdenburg* op onze gemoederen maakte, niet verdwenen. Het is eene treurige taak, zulke gruwelen te schilderen; doch zij is noodzakelijk. In plaats echter van die beelden van vernieling en verwoesting in het oneindige te vermeederen en ware het mogelijk nog door de bijvoegselen der verbeelding te vergrooten — hetwelk zoo gemakkelijk is, wanneer men onbepaald aan al den indruk van zulke tooneelen toegeeft — zal het leerzamer en eenigermate

V. E

ook bevredigender en stichtelijker zijn, uit het groot gewoel een bijzonder beeld in oogenschouw te nemen en dit langs de afschuwelijke gangen midden door de lijken en puinhoopen te vervolgen. De deelneming, welke wij den bijzonderen persoon in zijn lijden betoonen, is in allen gevalle levendiger, en de aanschouwing, welke wij in den bijzonderen persoon van het geheel krijgen, getrouwer en waarachtiger, dan wanneer wij door louter klagen en jammeren rondom ons noch tot hooren noch tot zien komen.

Het zal u derhalve, geëerde toehoorders! tot meerdere volmaking van het beeld, dat wij in de vorige zamenkomst slechts in de ruwste omtrekken beschouwd hebben, welkom zijn, een' bijzonder ooggetuige der gruwelen en iemand, die ook *mede* geleden heeft, zijne lotgevallen te hooren verhalen. Wij krijgen daardoor te gelijk een' blik in de gebeurtenissen, in het kriegsleven van dien tijd in het gemeen, en kunnen ons van alle verdere schilderingen onthouden.

De man, die ons zijn lijden en zijne beproevingen ten dage van de verbranding van *Maagdenburg* verhalen zal, is de toenmalige tweede prediker aan de Kathrijne-kerk, CHRISTOFFEL THODAENUS, namaals prediker te *Renzburg* (in het Holsteinsche). Hij meldt het volgende (*): »Nadat ik Dingsdag den 10den Mei 1631 mijne gewone weekpredikatie gehouden en mij naar huis begeven had, bragten mij

---

(*) Dit berigt vindt men bij GFRÖRER, S. 307, en bij RESE, S. 180. ff. (met eenige afwijkingen). De laatste heeft ook nog de berigten van twee andere ooggetuigen, van den keizerlijken kapitein ACKERMAN en den opperstadsecretaris DANIEL FRIESE.

eenige lieden uit de Jakobs-parochie de tijding, dat de vijand reeds op den wal en in de stad was. Wij schrikten daarvan hevig en wilden het in het eerst niet gelooven; doch het was, helaas! maar al te waar. Vol angst liet ik mijn huis open staan en ging met mijne vrouw en de dienstmaagd naar mijnen ambtgenoot, den heer senior en prediker bij de Kathrijnekerk, MALSIUS. Wij troffen hier reeds onderscheidene personen aan. Wij baden met elkander, bevalen onze zielen den trouwen God aan en wachtten met vrees en beven af, wat ons volgens Gods wil overkomen zoude. Hoeveel bittere en heete tranen, inzonderheid door de weemoedige vrouwen toenmaals gestort en hoeveel zuchten ten hemel opgezonden werden, weet de barmhartige God het beste. — Ik kon hier niet lang blijven, dewijl ik bij een' overste van de onzen, die zeer gevaarlijk gewond was geworden, in de herberg bij den »langen hals" geroepen werd. Hoe zeer mijne vrouw mij ook bad, haar niet te verlaten, zoo was het mij toch niet mogelijk de pligten van mijn ambt te verwaarloozen. Ik ging met het treurigste hart en met de voorstelling, dat wij elkander in dit leven niet zouden wederzien, van haar. Op den breeden weg omringden mij vele vrouwen en jonge dochters, die mij angstig vraagden, wat zij doen zouden. Ik kon haar geen' anderen raad geven, dan in het gebed tot God hare toevlugt te zoeken. Ik bereikte eindelijk de herberg en trof in de voorste kamer den gewonde op den grond liggende in de uiterste zwakheid aan. Ik sprak hem troost toe, zoo goed als ik zulks toen bij den gemeenen schrik konde: want de vijand dreef reeds het arme volk als een hoop vee op den breeden

weg voor zich heen en vuurde op hetzelfde. Wie getroffen werd, die lag: wie loopen kon, die deed het. Te midden van deze verwarring kwam mijne vrouw met de dienstmaagd bij mij in de kamer binnengetreden. Zij trok mij met geweld uit dit vertrek, dat vol geweren hing en voor welks vensters de vijanden reeds zoo hevig vuurden, dat hetzelfde geheel met rook vervuld was. Wij gingen naar de op den tuin uitziende benedenkamer. Naauwelijks waren wij daar aangeland, of de vijandelijke soldaten sloegen met alle geweld op de toegegrendelde deur. Op bevel van den waard moest zij geopend worden en de vijanden drongen numet kracht binnen. Zij verlangden terstond geld van mij. Ik had een doosje, waarin zich ongeveer 6 of 7 daalders bevonden, bij mij en ik gaf het aan een; doch daar er geen goud bij was, zoo drong hij bij mij aan, hem zulks te bezorgen. Echter hoorde hij mijne verontschuldiging aan, nam het zilvergeld en ging weg. Ondertusschen werd in de kamer en het vertrek alles opengebrokeu en weggeroofd. Onder deze soldaten was een jong mensch, die niet gevoelloos scheen te zijn, en dien mijne vrouw om Gods wil bad, ons te beschermen; doch hij gaf haar ten antwoord: »Lieve jonge vrouw, dat kunnen *wij* niet doen, wij moeten onze vijanden vervolgen.” — De eerste angst was alzoo gelukkig doorgestaan en wij vleiden ons met de hoop, dat nu alles voorbij zijn zou. Hoe zeer bedrogen wij ons! Het duurde niet lang, of er kwam op nieuw eene bende, welke geld van ons verlangde en die wij met 2 daalders en 2 zilveren lepels, welke onze dienstmaagd bij zich gestoken had, tevreden stelden. Deze werden terstond door eenige

anderen gevolgd, waaronder zich bijzonder een bevond, die er vreeselijk uitzag, twee musketten droeg, in den mond twee kogels had en met eene verschrikkelijke stem tot mij zeide: » Paap! geef geld ! » Ik stelde hem mijn onvermogen voor, en dat ik niet in dit huis behoorde. Mijne verontschuldigingën roerden hem niet; hij leide veeleer een zijner musketten op mij aan, blies de lont aan en brandde los. Tot mijn geluk had mijne vrouw zooveel moed en tegenwoordigheid van geest, dat zij de musket in de hoogte sloeg, waardoor de kogel mij boven het hoofd heen in den wand vloog. Hij drong er nog steeds op aan, geld of zilverwerk van ons te hebben. Mijne vrouw sneed eindelijk de zilveren haken van haar jak af en gaf ze hem. Een ander eischte ook geld van mij, en daar ik nog 3 oude Boheemsche grosschen in mijn' zak vond, zoo leide ik ze hem op de tafel en verzekerde hem, dat ik verder niets bezat. Hij scheen mijn woord te gelooven, nam het geld en verliet ons. Eindelijk kwamen nog 4 of 5 soldaten met partijgangers doch die, daar zij mij in eene priesterlijke kleding zagen staan, en de oorzaak van mijn hierzijn hoorden, van ons niets begeerden, maar tot mij zeiden: » Wij willen zien, of gij paap zult stand houden. » Om niet aan nog meer aanvallen en knevelarijen blootgesteld te zijn, besloten wij uit de kamer te gaan en op de bovenste verdieping zekerheid te zoeken. Hier bleven wij ook eenigen tijd verschoond; maar, o God! hoe groot was onze vrees en welken doodsangst moesten wij uitstaan, toen wij op de straat het verschrikkelijk alarm der vijandelijke soldaten, het geschrei en weeklagen der burgers en in het huis beneden ons de grootste

gewelddadigheden hoorden plegen. Het strekte ons echter tot eenigen troost, dat er nog enkel *Duitsch* gesproken werd. — Nadat in het huis en op de middelste verdieping alles opengebroken was, kwamen de vijandelijke soldaten ook bij ons boven. Wij stelden ons dicht bij den trap, opdat zij ons te gelijk zien zouden. Onder het eerste rot was er een, die mij met eene groote spitse knods tegen den grond slaan wilde; doch zijn kameraad verhinderde hem daarin en zeide tot hem: » wat wilt gij doen? gij ziet immers, dat het een prediker is.” Deze voorstelling deed bij hem eene zoo goede uitwerking, dat hij van zijn voornemen afzag en van ons ging. Naauwelijks had ons deze verlaten, of er kwam een ander, met ontblooten degen in de hand, de trappen opstuiven, bragt mij eenige gevaarlijke wonden aan het hoofd toe en eischte met onstuimigheid en onder de ontzettendste bedreigingen geld, en daar mijne vrouw over de mij aangedane harde beleediging ten uiterste weeklaagde, zoo wilde hij ook haar zijne woede doen ondervinden en zou haar gewis doorstoken hebben, zoo niet de degen afgegleden ware. Ik bloedde ondertuschen zeer hevig, en mijn witte priesterkraag gelijk ook mijn rok was vol bloed. Dit zoowel als ons geduld scheen hem te roeren. Ik maakte van deze gelegenheid gebruik, om hem de aanleiding, hoe ik in dit huis gekomen was, te zeggen en hem te bidden, met ons naar onze woning te gaan, waar wij hem alles, wat wij nog bezaten, geven wilden. Hij nam onzen voorslag aan en zeide in gebroken *Duitsch*, — want hij kon deze taal niet regt — tot mij: » Nu, zoo kom paap! geef mij uw geld, dan wil ik u het wagtwoord zeggen. » *JEZUS MARIA*” is het

wagtwoord; "wanneer gij dat zegt, doet u de soldaat niets meer." Mijne vrouw hield zich aan zijnen mantel, en zoo wandelden wij met elkander voort. Op den grooten weg, die vol lijken lag, werd ons een voornaam officier gewaar. Deze zeide tot den soldaat: » Kerel, maak het zoo met de lieden, dat het te verantwoorden is." Doch terstond daarop zeide hij tot mijne vrouw: » vat mijnen stijgbeugel, neem uwen heer bij de hand en voer mij in uw huis, gij zult kwartier hebben." Tot mij zeide hij met eenigzins zachter stem en met de hand wenkende: » Gij heeren, gij heeren, gij hadt het ook wel anders kunnen maken." Doch ik wist niet, wat hij daaronder verstond. Zoo als wij voor ons huis aankwamen, vonden wij het met soldaten opgevuld, die zich met plunderen bezig hielden. Op bevel van den officier moesten zij het dadelijk ruimen, en om ons voor verdere aanvallen in veiligheid te stellen, gaf hij ons twee zijner lijfwachten, en beval mijne vrouw, voor mij zorg te dragen, dat ik verbonden werd. Hij verliet ons, echter met de belofte van spoedig weder te komen. Onze wacht had genoeg te doen, om de soldaten, die met alle geweld in ons huis dringen wilden, tegen te houden, en lieten zij zich eindelijk eerst door het berigt, dat de opperwachtmeester van het regiment van Savelli hier zijn kwartier had, afwijzen, zoo toonden zij zich echter daarover zeer misnoegd, en vraagden, of het ook waar was? TILLY had drie dagen om te plunderen, te rooven en te moorden toegestaan (*). Intusschen bleven wij

---

(*) Dat echter TILLY niet zoo planmatig wreed was, gelijk hem vele Protestantsche berigten voorstellen, is door onpartijdige geschiedschrijvers van nieuweren tijd opgemerkt geworden.

toch verschoond, en daar onze wacht ons te verstaan gaf, dat hunne kameraden een' aanzienlijken buit zouden maken, terwijl zij hier ledig staan moesten, vereerden wij ieder 2 rosenobels, waarmee zij ook volkomen tevreden waren. Onze overste kwam volgens zijne belofte spoedig tot ons terug, hield zich echter niet lang op, maar ijldede weder voort, om te zien, of er tot blussching van den brand niet eenige middelen in het werk gesteld konden worden. Naauwelijks was hij tot op den grooten weg gereden, of hij kwam in aller ijl weder naar ons toe en zeide tot mijne vrouw: »Vrouw, neem mijn paard bij den toom en uwen heer bij de hand, en voer mij de stad uit of wij moeten allen verbranden;» want het vuur had reeds geweldig de overhand genomen en achter onze kerk op den grooten weg zagen wij een, sterken zwarten rook opstijgen. Wij wierpen alles, wat nog voorhanden was, in den kelder, beschutteden de deuren met aarde, en ik, mijne vrouw met een' priesterrok over de schouders en onze dienstmaagd met de kinderen van onzen buurman KRÜGER op de armen, namen nu onze treurige reis aan. Mijne vrouw moest het paard van den overste bij den toom leiden, en dewijl alle poorten in vollen brand stonden, namen wij onzen weg naar het visschersstrand. Dit was voor ons een verschrikkelijke togt. In de Pieters- en Johannes-parochie woedden de vlammen, de straten waren met doode lichamen bezaaid; door vele duizenden soldaten moesten wij heendringen en de Kroaten wilden gedurig op mij houwden, schieten en steken. Ik zoude gewis, gelijk zoovele anderen, een slagtoffer hunner wreedheid geworden zijn, wanneer mij niet onze overste be-

schermde en zijne bedienden ons omgeven hadden. Wij landden eindelijk bij de hooge schans aan, waar wij naar beneden moesten, schoon wij bij het zien der diepte duizelig werden; doch het hielp niet, wij moesten naar beneden en zoo kwamen wij eindelijk in het vijandelijke leger bij *Rothensee* aan. Terwijl wij door dat leger gingen, moesten wij vele lastering, hoon en spot van de soldaten aanhooren. Slechts een officier zeide tot mij in de Latijnsche taal: »Ego tibi condoleo, nam et ego addictus sum Augustanae Confessioni, ik beklaag u mijnheer! want ik ben ook de Augsburgsche confessie toegedaan.” Ik maakte bedenking, hem te antwoorden. — Zoodra wij in de tent van onzen overste getreden waren, vroeg hij ons, welke vergelding hij krijgen zou, daar hij ons ons leven gered had? Wij antwoordden hem, dat wij hem thans niets geven konden, doch beloofden hem al het onze, dat wij aan goud en zilver begraven hadden, getrouw over te leveren. Den volgenden morgen zond hij eenigen zijner bedienden met de dienstmaagd naar de stad, om onze have en goed te laten afhalen; doch zij bragten niets mede, dewijl het hun wegens den nog aanhoudenden brand onmogelijk geweest was, in den kelder te komen. Intusschen werden wij door den overste ongemeen liefderijk behandeld en zeer goed verzorgd. Desniettegenstaande verlangden wij zeer naar een geruster leven. Mijne krankheid vermeerderde dit sterk verlangen bij mijne vrouw en zij verzocht daarom den overste op het dringendst om een pas en om verlof tot onze afreis. Hij sloeg dit verzoek af, dewijl hij nog geen losgeld van ons bekomen had. Eindelijk bragt onze dienstmaagd al onze kost-

baarheden over, welke den overste terstond ter hand gesteld werden. Hij schudde alles op de tafel uit en er waren menige schoone oude daalders onder, welke ik zelf langen tijd niet gezien had. Hij gaf mijne vrouw hare nieuwe zilveren haken en een daalder als teerpenning terug, en behield al het andere aan haar geld en ettelijke zilveren bekers. Hoe zuur het ons ook gevallen ware, zulks te verkrijgen, gunden wij het hem toch gaarne, dewijl wij hem naast God ons leven te danken hadden. Op ons herhaald aanzoek liet hij nu den pas gereed maken, waarin hij zich onderteekende: JOZEF DE AYNSA bezoldigd opperwachtmeester en hoofdman van het K. K. M. lofwaardig vorstelijk regiment van Savelli. Wij namen terstond op aanraden van den heer VAN POTTHAUZEN onze reis naar *Olvenstadt* aan, waar wij door den Lutherschen veldprediker van het Holkisch regiment, den heer JAKOB SCHWANNENBERG op het liefderijkst ontvangen werden. Deze waardige man bewees ons en vele andere Maagdenburgers, doch inzonderheid mij, die nog steeds zeer krank was, vele en groote weldaden, en wij bleven tot Zaterdag bij hem, op welken dag ons de heer VAN POTTHAUZEN naar *Garleben* deed voortreizen. Van daar gingen wij naar *Salzwedel* en kwamen eindelijk na veel uitgestaan ongemak te *Hamburg* aan. Hier wilde ik eenige weken blijven en den uitslag der zaak afwachten; doch het behaagde God, dat ik kort daarna door den raad der geheele gemeente te *Rendsburg* in het Holsteinsche tot het toen openstaande diaconaat beroepen werd, welke roeping ik ook aannam." Zoo ver het berigt van den prediker THODAENUS.

Wij vervolgen nu nog de verdere geschiedenis

van den treurigen krijg, - waaruit wij echter slechts de gewigtigste punten zullen opgeven.

Nog steeds had GUSTAAF ADOLF met de oneensgezindheid en besluiteloosheid der Duitsche rijksvorsten te kampen. Terwijl aan de eene zijde de landgraaf WILHELM van *Hessen* en de hertog WILHELM van *Weimar* (met zijn' broeder BERNHARD) zich als zijne trouwe bondgenooten verklaarden, zocht de keurvorst GEORGE WILHELM van *Brandenburg* zich weder aan zijne verbindtenis te onttrekken, welke hij vóór den val van *Maagdenburg* jegens den koning aangegaan had. Hij eischte *Spandau* terug, hetwelk hij alleen onder voorwaarde van ontzet van *Maagdenburg* aan de Zweden overgelaten had. Er grepen nieuwe onderhandelingen plaats en alleen met geweld kon GEORGE WILHELM tot verdere inschikkelijkheid jegens den koning genoodzaakt worden. Ook de keurvorst van *Saksen* trad eerst *toen* tot het Zweedsche verbond toe, als hem (gelijk men pleegt te zeggen) het water aan de lippen kwam. Het is doorgaans roerend-komisch, te midden van de tragische omstandigheden, den door zijn dralen onmagtig geworden vorst met eene soort van vertwijfeling den magtigen beschermer in de armen te zien vallen, dien hij te voren gedurig met mistrouwen beschouwd had. TILLY namelijk, die even zoo min vermogt had, den keurvorst geheel op de zijde des keizers te krijgen, als het GUSTAAF gelukt was, hem *voor* zich te winnen, had van tijd tot tijd de belangrijkste Saksische steden bemagtigd en ze gebrandschat, niettegenstaande de vermaningen van MAXIMILIAAN van *Beijeren*, om zuiver met den keurvorst te handelen. Thans moest er een besluit genomen

worden, en dit viel eindelijk ten voordeele van het verbond met *Zweden* uit. Toen de koning in de onderhandelingen daarover bloot de inruiming van *Wittenberg* verlangde, brak de keurvorst in de woorden uit: » niet alleen *Wittenberg*, geheel *Saksen* zal voor den koning van *Zweden* open staan, ik wil mijne gansche familie tot gijzelaar stellen, ja mij zelven, zoo dit niet genoeg is. Ik wil den voorraad uitleveren, de verlangde soldij betalen, goed en bloed voor de goede zaak opofferen." Terstond werd er een verdrag gesloten en de Saksische vaandels rangschikten zich onder de zegevierende banier van *Zweden*. Nu was alzoo ook de *wieg* der Hervorming onder de bescherming van den Noordschen koning gesteld. Hiervan was zich GUSTAAF ADOLF in edelen trots bewust: want dus sprak hij tot de studenten, die hem te gemoet kwamen, toen hij *Wittenberg*, de oude Luther-vesting, binnentrok: » Mijne heeren, van *u* is uit deze plaats het licht des Evangelies tot *ons* gekomen; doch daar het door de vijanden bij *u* staat verdonkerd te worden, moeten wij tot *u* komen, om dat zelfde licht naast God weder te ontsteken (*)." Het was hoog tijd. Reeds stond TILLY voor *Leipzig* en beschoot de stad. Na verscheiden beraadslagingen der legerhoofden aan beide zijden, kwam het tot den *slag op het breede veld* (bij *Leipzig*) den $\frac{7}{17}$ September 1631. Had TILLY bij de beraadslaging onder anderen ook zijne hoop op de opmerking der vaderen gesteld, dat » ketters nog nooit in een' veldslag gezegepraald hadden (†), » zoo bedroeg hem ditmaal zoowel de opmerking der

---

(*) RAUMER, S. 520.

(†) Ibid. S. 524.

vaderen als zijne eigene hoop. Beter had ditmaal GUSTAAF ADOLF gezien, toen hij vóór den bloedigen slag dus tot de zijnen sprak: »Ik wil onze vijanden niet gering achten of verachten, noch de zaak ligter voorstellen dan zij op zich zelve is. . . . opentlijk zij het gezegd, wij hebben een' magtigen en sterken vijand voor ons, een' welgeoefenden, ja een' zegevierenden vijand, die tot hiertoe gedurende zijne lange krijgen niets dan overwinningen bevochten heeft. Maar hoe beroemder deze vijand is, des te grooter roem zullen wij door het overwinnen van hem verkrijgen. Alle eer, prijs en glorie, welke hij sedert zoovele jaren verworven heeft, kan door Gods hulp binnen 24 uren onze eigene zijn. . . . Voor alle dingen is aan onze zijde de goede zaak. Wij strijden niet voor menschen en tijdelijke goederen, maar voor Gods eer en leer, voor de ware, alleen zaligmakende Godsdienst. . . . Daarom mogen wij niet twifelen, de Almagtige, die ons in weêrwil van allen vijandelijken tegenstand door zoovele engten en over zoovele stroomen op eene wonderbare wijze tot hiertoe geleid heeft, zal met Zijne hulp ons ook thans krachtig bijstaan, onze armen sterken en de zegepraal over 'svijands hoogmoed ons in genade verleenen." — Tot hiertoe, zeide de koning verder, had het steeds bij de soldaten geheeten, onder zijne aanvoering werd men wel *zalig*, maar niet *rijk*; doch thans waren er benevens de eeuwige ook tijdelijke goederen te gewinnen; zij mogten door de papenstraat die voor hen open stond doorslaan, en hun moed zou hun rijkelijk vergolden worden. — Alzoo stonden de beide legers slagvaardig tegenover elkander. »Jezus Maria," dat was, gelijk ginds te *Maag-*

denburg, het veldgeschrei der Catholijken; » God met ons, » dat der Protestanten. Te 12 ure begon de slag en dobberde heen en weer, tot de donkerheid van den nacht inviel. TILLY's leger geraakte in wanorde, de Zweden behielden het veld. Vaandels, geschut, bagaadje des vijands, het leger en de krijgskas vielen in de handen der overwinnaars. Van nu af was het geloof aan de onoverwinnelijkheid der keizerlijken verdwenen; vooral was het Weener hof daarover onthutst en lang wilde men zich niet overtuigen, dat, gelijk een zich daarbij uitdrukte, God plotseling Luthersch geworden was (*). Het lag natuurlijk in de Godsdienstige stemming des tijds, naar de uiterlijke zegepraal de regtvaardigheid eener zaak en het welgevalen, dat God daaraan had, af te meten. Licht kan zulk een geloof, wanneer het alleen bij het uiterlijk verschijnsel staan blijft, en de vleeschelijke zekerheid in de plaats van het geestelijk vertrouwen treden laat, hier tot valschen trots, daar tot blinde versaagdheid leiden. Hoe licht had GUSTAAF ADOLF, door de gelukkige overwinning vervoerd, zich aan een blind bijgeloof in den voorspoed zijner wapenen kunnen overgeven, hetwelk zijn echtgeloof, zijnen ootmoed en zijn tot hiertoe kinderlijk vertrouwen zoude ondermijnd hebben, en waarlijk aan verzoeking daartoe ontbrak het niet. Van nu af was ja de naam van GUSTAAF ADOLF in aller mond; in den overwinnaar van *Leipzig* vereerde men van de Protestantsche zijde het uitgelezen werktuig Gods; waar hij kwam, werd hij schier als een hooger wezen ontvangen. In duizend en duizend afdrukken werd

---

(*) RAUMER, S. 527 (naar OXENSTIERNA's brieven.)

zijne beeldtenis tot in de nederigste boeren-hutten verspreid. Doch GUSTAAF verootmoedigde zich voor God en even als hij nog op het slagveld zelfs op de knieën den Heer der heirscharen gedankt had, zoo vergezelde hem ook deze gezindheid op zijnen verderen zegetogt.

Men kan wel zeggen, dat de vrome gebeden en spreekwijzen des konings op het laatst een bloote vorm geweest zouden zijn, waardoor hij zich bij de menigte het aanzien van een legerhoofd in Israël had willen geven, terwijl hij geheel andere plannen in zijn hart gekoesterd had, dan zich bloot tot verdediger der Protestanten op te werpen; hij zou (zoo wordt hij beschuldigd) naar de Duitsche keizerskroon de handen uitgestrekt hebben, en wij vermogen het zelfs niet te loochenen, dat zulke ver uitzierende *staatkundige* oogmerken hem ook *mede* mogen geleid hebben. Maar bij het naauw verband, waarin toenmaals de *staatkundige* staat van zaken met den *kerkelijken* stond, kon hij wel niet anders, dan ook op eenen *staatkundigen* toestand te werken, welke der Godsdienstvrijheid genoegzame waarborg aanbod. Want wie het *doel* wil, moet ook de *middelen* willen. Wanneer daarom een nieuwer schrijver ten zijnen opzichte (*) van een tweevoudig oogmerk spreekt, hetwelk GUSTAAF ADOLF hebben *kon*, hetzij om *Duitschland* te veroveren of alleen de Protestantsche Kerk te redden, en wanneer hij dan, in de vooronderstelling, dat het *eerste* 's konings eigenlijk oogmerk geweest zij, beweert, » dat hij de zedelijke basis, waarop hij als verdediger der Protestantsche Kerk stond, eerst toen

---

(*) GFRÖRER S. 879.

verlaten heeft, toen hij toereikende veroveringen gemaakt had en zijne aanhangers met *belangrijker (solider) dingen dan met Godgeleerde spreekwijzen* aan zich verbinden kon:" zoo is dit naar een gevoelen gesproken, zooals wij het naar al wat wij anders van GUSTAAF ADOLF weten, van hem niet vermoeden kunnen, ten minste niet in dat scherpe alternatief, hetwelk slechts een "het zij" — "of" kent; maar hoogstens kunnen wij toegeven, dat voorzeker ook menschelijke drijfveren mogen medegewerkt en dat de krijgs-genius van den grooten Noordschen held hem op eene wijder baan moge gevoerd hebben, dan *die* is, welke het eenvoudige Apostolische Christendom aan deszelfs belijders, aan deszelfs verdedigers, aan deszelfs martelaren voorschrijft. Maar GUSTAAF ADOLF kon en wilde niet een martelaar zijn in den zin der *oude Kerk*, ofschoon hij bereid was in de dienst der Kerk te sterven en deze gezindheid naderhand werkelijk met zijn martelaars-bloed bezegelde. *Zijn* martelaarschap kon geen ander meer zijn, dan gelijk eenmaal ZWINGLI op het veld te *Kappel*, met het zwaard in de hand te sterven. De zege, welke God hem gegeven had, te vervolgen, moest *hem* onder deze omstandigheden in zijn binnenste als heilige plicht voorkomen, en wanneer zich ook in onbewaakte oogenblikken onzuivere beweegredenen mede inmengen *konden*, zoo zou het toch hoogst gewaagd zijn, deze tot het eigenlijk rigtsnoer van zijn handelen te willen maken. Die onzuivere vermenging van het kerkelijke en staatkundige, welke wij bij dezen geheelen krijg betreuren, was niet *zijne* schuld het allernaast; zij moet beschouwd worden als eene diepe krankheid des tijds, welke

LUTHER reeds voorspeld en welke hij te vergeefs getracht had te voorkomen. Thans was het niet het oogenblik, de zaken plotseling anders te maken en ze daarheen terug te brengen, waar zij bij LUTHERS dood stonden. Nadat eenmaal het zwaard getrokken was, moest ook de strijd volstreden worden en daar was het dan toch ook wel pligt, dien zóó door te zetten, dat verder strijden vermeden werd. — Gesteld ook GUSTAAF ADOLF had werkelijk het plan gevormd, de Habsburgsche magt omver te werpen en een Noordsch-protestantsch keizerdom in *Duitschland* te vestigen, kon hij dit stoute voornemen niet evenzeer in het waar belang der *Protestantsche Kerk*, als in zijn *eigen* belang opvatten? Ja, beide belangen waren *één* geworden. Hoeveel aandeel daaraan de zelfzucht gehad heeft, willen *wij*, zwakke menschen, niet beslissen. Doch wij kunnen ons zelfs wel denken, dat het oogmerk volkomen zuiver was: want waarom zou niet GUSTAAF ADOLF in het bewustzijn van zijne persoonlijke kracht — welke hij overigens als een genade-geschenk van God beschouwde — zich voor *dengene* gehouden hebben, die door God geroepen was, om een zoo grootsch idee te verwezenlijken?

Hoe verre overigens GUSTAAF ADOLF er van verwijderd geweest is, zich op de overwinning van *Leipzig* te verhoovaardigen, dat toont niet slechts zijne verootmoediging voor God, maar ook zijne bescheidenheid jegens menschen: dat blijkt vooral uit de beleefde wijze waarmede hij den keurvorst van *Saksen* behandelde. Deze had ook in den slag van *Leipzig* niet den grootsten heldenmoed betoond. Hij had, nadat de overwinning zich naar

V. F

de keizerlijken scheen te keeren, de uitgekozen plaats verlaten en was naar *Eilenburg* gevlugt, waar hij bij een dronk bier den doorgestanen angst zocht te vergeten. Eerst na de overwinning bevond hij zich weder — doch niet zonder schaamte over het voorgevallene — bij den koning. Deze ontving hem vriendelijk, zonder verwijting, zonder eenige bitterheid en spot, dankte hem opregt, dat hij hem mede tot den slag geraden had, en onthaalde hem op het best. De keurvorst zelf moest in dit oogenblik inzien, dat de Duitsche keizerskroon GUSTAAFS hoofd beter zoude sieren dan het zijne.

Alleen als van verre kunnen thans onze blikken den verderen zegetogt van onzen held vervolgen, die steeds dieper in het hart van *Duitschland* indringt en van daar zijne magt verder over den Rijn uitbreidt, terwijl de Saksische vorst in *Bohemen* invalt en *Praag* veroverd, doch BERNHARD van *Weimar* en de landgraaf van *Hessen-Kassel* op verscheidene punten het geluk hunner wapenen tegen den ontmoedigten TILLY beproeven. Wij naderen het treurige einde van onzen held met rassche schreden.

Het onophoudelijk voortrukken der Zweedsche magt een sterk tegenwigt te geven was de zorg van *Oostenrijk* en zijner verbondenen. Nog was er één, met wien de overwinnaar zich niet gemeten had. Wie anders kon (wanneer het mogelijk was) het gezonken geluk der wapenen van de Catholijke partij weder opbeuren, dan die man, welke bereids van het schouwtooneel afgetreden, niet zonder heimelijke vreugde over eens anders onheil den strijd aanzag, terwijl hij intusschen op zijne goederen in *Bohemen* in vorstelijke pracht zwelgde, millioenen

verkwistte en zijne paarden uit marmeren kribben voederde ! WALLENSTEIN trad weder op het tooneel en schreef den keizer de voorwaarden voor , onder welke hij bereid was den commando-staf aan te nemen. Plotseling veranderde de staat van zaken. Eene algemeene geestdrift trad weder in de plaats der moedeloosheid van den kant der Catholijken. Niet de Godsdienst was het , welke thans die geestdrift verwekte , het was het uitzigt op de goede soldij , gelijk ook op buit en gewin : want bij WALLENSTEIN heette het niet , zooals bij GUSTAAF ADOLF , dat men in zijne dienst slechts zalig , doch niet rijk werd. Naar de zaligheid werd weinig gevraagd ; des te meer naar datgene , wat GFRÖRER de *solide dingen* noemt , naar de klinkende munt , welke hij met volle handen uitdeelde.

GUSTAAF ADOLF was ondertusschen , nadat hij te *Neurenberg* een' luisterrijken intogt gehouden had , in *Beijeren* ingedrongen. De stad *Donauwerth* werd ingenomen , de overgang over de *Lech* bestormd , waarbij TILLY zijnen dood vond , en den $\frac{14}{24}$ April 1632 trok GUSTAAF ADOLF zegevierend *Augsburg* binnen. Welk een hoopvolle dag voor de zich daar bevindende Protestanten ! Thans zegepraalde weder de *belijdenis* , welke eene eeuw te voren hier afgelegd was geworden , en op derzelver grondslag bouwde men de nieuwe verordeningen der stad. De in de tijden der verdrukking met geweld aangestelde Catholijke raad moest aftreden en voor een' Evangelischen raad de plaats inruimen. In de St. Annakerk hield de koninklijke hofprediker Dr. FABRICIUS eene treffende predikatie over de woorden van den XII^{den} Psalm (v. 6.) : » *Om de verwoesting der ellendigen , om het kermen der nooddruf-*

tigen, zal ik nu opstaan, zegt de Heer; ik zal bijstand verleenen, opdat men getroost zijn moge." Eene algemeene aandoening heerschte in de vergadering. Na de predikatie werd de burgerij een eed afgenomen, welke haar, voorzeker *meer* dan het in de wenschen eener *vrije* rijksstad liggen konde, van nu af aan de kroon van *Zweden* verbond. Maar wie het hooge gewigt in aanmerking neemt, hetwelk juist *deze* stad in de geschiedenis van het Protestantismus en van het Duitsche rijk in het gemeen bezit, die kan ook begrijpen, hoeveel er den koning aan gelegen moest zijn, aan haar een vast steunpunt zijner magt te bekomen. — Kort daarna hield de koning ook zijnen intogt te *Munchen*, en *hier* vertoonde hij zich dan ook naar den *geest* in zijne ware grootheid. Met de uiterste verschooning werden de Catholijken behandeld, geenerlei smaaderenen jegens hen gedoogd; de koning zelf woonde met veel innemendheid eene mis bij en onderhield zich goedwillig met de Jezuïten, die hij bezocht en met wie hij zich zelfs (echter zonder eenigen hartstogt) in Godgeleerde redetwisten over het heilig Avondmaal inliet. — Hoe zeer stak zulk een edel, beleefd gedrag af bij het ruwe fanatismus der Beijerschen, inzonderheid op het platte land, welke vooral de geestelijken mede hielpen ophitsen. Vergift en gal waren thans de eenige wapenen der onmagtigen. GUSTAAF ADOLF werd algemeen als de antichrist aangeduid, en naar het voorschrift hunner priesters baden de boeren opentlijk: »Heer! verlos ons van den ervvijand, van den Zweedschen duivel (*)." Maar het bleef niet alleen bij woorden en gebeden. In dé gruwelijkste daden gaf zich deze

---

(*) GFRÖRER, S. 975.

ijver lucht. Waar de boeren een' enkelen Zweed of een' kleinen hoop derzelven overvallen konden, daar pleegden zij aan de ongelukkigen de ijselijkste dingen. Zelfs aan de uitgezette schildwachten vergrepen zij zich op de wreedste wijze. Dit wekte dan voorzeker ook weder de woede der Zweedsche soldaten op, zoodat de koning alle moeite had, het uitbarsten van dezelve te verhinderen.

Terwijl intusschen GUSTAAF ADOLF in het zuidelijk *Duitschland* zijne magt grondvestte, was WALLENSTEIN niet werkeloos gebleven. In *Bohemen* ontwikkelde hij het eerst zijne werkzaamheid; hij verjoeg de Sakkers weder uit *Praag* en noodzaakte door de verdere ontwikkeling van zijn krijgsplan den koning der Zweden van *Beijeren* naar *Frankenland* terug te keeren. In de nabijheid van *Neurenberg* ontmoetten beide legers elkander; echter vermeed WALLENSTEIN een opentlijken veldslag. Beide legers lagen in hunne verschansingen tegenover elkander. Te vergeefs zochten de Zweden WALLENSTEINS onverschrokken leger te bestormen, zij braken op en trokken onverrigter zake verder. Eerst in de vlakten van *Saksen*, bij *Lutzen* kwam het eindelijk tot een beslissend treffen. Veertien maanden na den slag bij *Leipzig*, Dingsdag den $\frac{6}{13}$ November 1632 toen nog de morgennevel de vlakten van *Lutzen* bedekte, lag het Zweedsche leger op de knieën en verrigtte zijn gebed. De trompetten bliczen de wijs: *Een vaste burg is onze God*, en de koning zelf hief het » veldliedje, » aan, dat hij volgens sommigen zelf zou vervaardigd hebben (*).

(*)

Versaag toch niet gij hoopje klein,
Ofschoon uw haters willens zijn
Uw gansch'lijk te verstoren.

Nadat de koning door eene korte toespraak zijn volk bemoedigd en bovendien de herfstzon den nevel verdeeld had (het was tegen 11 ure des morgens), deelde hij den hertog BERNHARD van *Weimar* en zijnen overigen legerhoofden de bevelen van den dag mede. Het wachtwoord was gegeven; het was hetzelfde, als bij *Leipzig*, »God met ons" dat der Catholijken: »Jezus Maria". Zonder pantsier, in een lederen wambuis en eenvoudigen lakenschen rok, reed de koning door de gelederen, welke hem met luid vreugdegejuich verwelkomden. »Nu willen wij er in Gods naam op los: JEZUS, JÉZUS, JEZUS! laat ons heden tot eer van Uwen heiligen naam strijden" — dat waren zijne laatste woorden aan het leger, — nu zwaaide hij zijn zwaard en »Voorwaarts" weergalmde de roep, dien allen vol geestdrift volgden. Reeds stond *Lutzen*, door de keizerlijken in brand gestoken, in volle vlammen. Eene gracht scheidde het Zweedsche leger van dat

---

En zoeken uwen ondergang,
 Waardoor het u wordt eng en bang,
 Het zal niet lang meer duren.

Troost u daarmee dat uwe zaak,
 Is Gods, beveel aan Hem de wraak,
 En laat het Hem besturen,
 Hij zal door eenen GIDEON,
 Dien Hij weet dat u helpen kan,
 U en Zijn Woord bewaren.

Zoo waar God God is en Zijn Woord,
 Moet duivel, wereld, hellepoort,
 En wat hem doet aanhangen,
 Toch cind'lijk zijn tot hoon en spot
 God is met ons en wij met God,
 De zege zal ons volgen.

der vijanden. Een moorddadig vuur werd uit deze gracht tegen de aanvallers gerigt. Doch deze kwamen gelukkig over en vervolgden den vijand verscheidene uren. Reeds wenkte de overwinning den regtervleugel van het leger toe, dien GUSTAAF aanvoerde; toen de linker, waarover BERNHARD van *Weimar* het bevel voerde, in wanorde geraakte. GUSTAAF ADOLF wilde ter hulpe toesnellen. Hij deed het met geringe bedekking. Geen vrees kennende, viel hij op een hoop vijandelijke kurassiers aan. Zijn paard werd door den hals geschoten, een tweede schot verbrijzelde 's konings linker arm. Toen verzocht hij den hertog FRANS ALBERT van *Saksen-Lauenburg*, die het naaste bij hem was, hem uit het gevecht op zijde te brengen, toen hij een tweede schot in den rug ontving en met den smartvollen uitroep: »mijn God! mijn God!» van het paard zank, dat hem nog een eind ver in de stijgbeugels voortsleepte. De begeleiders vlugten, met hen ook de Lauenburger, welken men naderhand, schoon ten onregte, als den geheimen moordenaar des konings aanduidde. De koning gaf den geest in de armen van een' edelknaap, LEUBELFING, die zich moedig voor hem aan het gevaar blootgesteld had en zelf kort daarna aan zijne wonden stierf. — Het edel lijk werd, van kleeding en wapentooi beroofd, onder een hoop andere lijken gevonden, welke het slagveld bedekten. Men bracht het eerst naar *Weissenfels*, waar men het heilkundig onderzocht. De gemalin des konings, MARIA ELEONORA, besproeide het met hare tranen. Daarop werd het over *Berlijn* naar *Stokholm* gevoerd en in de koninklijke kapel bijgezet. De sterfdag van GUSTAAF ADOLF was ook de dag, welke PAPPENHEIM

doodelijke wonden bezorgde, waaraan hij kort daarna stierf. Was ook op het duister gerucht van 's konings dood het Zweedsche leger in wanorde geraakt, zoo deed toch BERNHARD van *Weimar* al wat mogelijk was, om de krachten bijeen te houden. Na langen moorddadigen strijd bleef de overwinning in de handen der Zweden, welke ze al te duur met den dood van hunnen geliefden koning gekocht hadden.

Vertoeven wij nog een oogenblik bij den persoon van dezen man, die als Protestantsch hoofdkarakter in de geschiedenis van den 50 jarigen krijg uitsteekt en voor ons het meeste gewigt heeft. Wij geven het beeld, zoo als het een tijdgenoot, de Zweedsche historieschrijver en Lutherschgezinde CHEMNITZ geteekend heeft, met zijne eigene woorden (*): »Hij was, zooveel zijne uiterlijke gestalte betreft, van eene middelmatige grootte, goede ligchaamsgesteldheid en sterk ligchaam, bijna eenigzins tot vetheid overhellende; welke echter niet zoo bovenmatig was, dat zij hem in zijne dagelijksche bezigheden eenige bijzondere hindernis aanbrengen zou. Verder van bevallige manieren en beminnelijk voorkomen; echter met bijzondere heldhaftige deftigheid vermengd; welke genoegzaam deed zien, dat in dit ligchaam niet eene gemeene, maar voorname heldhaftige ziel hare woning hebben moest. Van uiterlijke kleederpracht hield hij in het geheel niet, en ging meerendeels in eene slechte kleding daarheen; terwijl hij zich steeds meer bevljigtigde om zijne ziel met deugden en zijn leven met roemwaardige daden te versieren, dan zijn ligchaam

---

(*) S. 472

met kleederen op te pronken. — Voor de studie en vrije kunsten, ofschoon de natuur hem schier tot krijgsman geschapen had, was hij niet onverschillig noch daarvan afkeerig, gelijk hij dan zijne universiteit *Upsal* met vele nieuwe voorregten begiftigd en in merkelyk aanzien gebragt, ook te *Derpt* in *Lijfland* eene nieuwe akademie gesticht heeft. De boeken had hij, onaangezien hij van der jeugd af met de regering en moeilijke krijgen zonder ophouden belast geweest is, niet geheel aan een' kant geworpen: want in de geschiedenis was hij zeer wel bedreven, volgens welke hij zijn leven en regering naar het voorbeeld van andere lofwaardige koningen en helden inrigtte. In de fortificatie, architectiek en dergelijke eenen krijgsman wel voegende mathematische kunsten kon hij vooreen' meester doorgaan. De Latijnsche, Duitsche, Fransche en Italiaansche taal was hij genoegzaam magtig: alzoo dat hij ten opzigte van vreemde natiën en gezanten geen tolk behoefde. Daarenboven had de natuur hem met eene zoo sierlijke, bevallige en te gelijk overredende welsprekendheid begaafd, dat gelijk hij de lichamen van vele lieden en volken met kracht van wapenen betoomd en bedwongen heeft, alzoo ook de gemoederen niet minder door zijne welsprekendheid gewonnen en aan zich heeft getrokken. Hij liet, opdat wij dit kortelyk vermelden, zijne hooge koninklijke deugden overal door de *Godsvrucht*, welke de grondslag van alle andere deugden is, besturen en hield dezelve voor een rigtsnoer van al zijne raadslagen en handelingen; hij bevorderde de ware Godsdienst met alle krachten en betoonde zich in zijn land, gelijk eene vrome overheid betaamt, als een regtgeaard verzorger en voedster-

heer ten aanzien van kerken en scholen. Wat hij ook buiten zijn rijk in *Duitschland* bij het algemeene Evangelische wezen gedaan en hoeveel duizenden arme, bedrukte Evangelische zielen hij van het jok der pauselijke bijgeloovigheid bevrijd heeft, daarvan is het hier onnoodig verder te schrijven — het ligt zonder dat een ieder duidelijk voor oogen. Inzonderheid bevljigtigde hij zich, om bij zijn leger onder de soldaten de gewone roekeloosheid uit te roeijen, daarentegen de Godsvrucht te planten en te doen inwortelen, waarin hij niet alleen in persoon met een Godsdienstig onberispelijk leven en goed voorbeeld voorging, maar ook door de veldpredikers, die bij alle regimenten, ja bij alle escadrons onderhouden werden, met prediken, leeren, vermanen en het dagelijks verrigten van morgen en avondgebed tot Godsvrucht aanspoorde; insgelijks alle zonde, schande en ondeugd, welke anders bij het krijgswezen in vollen zwang plegen te gaan, door het aanstellen van een geestelijk veld-consistorie, waarin 's konings opperhofprediker als superintendent voorzat, zooveel mogelijk voorkwam. Nooit heeft hij eenigen slag of iets van aanbelang ondernomen, of hij heeft zich eerst met het *gebed* tot God gewend; nooit heeft hij eenige overwinning behaald, of hij heeft den krachtigen arm Gods de eer gegeven. — Met aanroeping van God heeft hij zijne ondernemingen altijd begonnen, met dankzegging aan God heeft hij ze geëindigd. Waarom, dewijl hij met God zijne krijgen gevoerd heeft, hij ook *door* God en Zijnen krachtigen bijstand zoo groote heldendaden verrigt, zijne vijanden verslagen en zoo menigmaal den zegekrans weggedragen heeft. — In zijn overig leven (opdat

wij andere algemeene deugden voorbijgaan) waren de regtvaardigheid en zachtmoedigheid, als regte eigenschappen van een hoog potentaat, door een' zoo sterken band vereenigd, dat zij zich in zijne handelingen nooit van elkander hebben afgescheiden enz."

Ook de feilen des konings gedenkt zijn lofrede-naar dan verder. Hij was ligt tot toorn op te wekken, doch had, wanneer hij iemand onregt gedaan had, niet geaarzeld, dat onregt terstond weder goed te maken. Zijne strengheid had eene al te groote vertrouwelijkheid geweerd, hoe goedaardig hij zich ook altijd jegens degenen die hem omringden getoond had. Daarna worden nog zijne deugden als regent en inzonderheid de verbeteringen geprezen, welke hij (gelijk ook anderen eenstemmig bekennen) in het toenmalig krijgswezen gebragt heeft. Hij deelde met de soldaten niet slechts den strijd, maar ook de ongemakken en bezwaren van den krijg; hij noemde (evenals naderhand FREDERIK en NAPOLEON het deden) de soldaten » zijne kameraden, zijne krijgsmakkers, zijne broeders," doch liet hun evenwel geen vrijen teugel, zoodat zij hem even zeer vreesden als beminden (*).

Dat GUSTAAF ADOLF groote, veruitziende plannen gehad, dat hem het denkbeeld van een Protestantsch

---

(*) Hier slechts een voorbeeld van zijne gestrengheid: — de koning had zijnen soldaten in het leger bij *Neurenberg* het plunderen streng verboden. Toen hem daarna de tent van een korporaal gewezen werd, voor welke gestolen vee weidde, greep hij den dief eigenhandig bij den kop en gaf hem aan den provoost over met de woorden: «Kom hier, mijn zoon! het is beter dat ik u straffe, dan dat God wegens uwe misdrijven niet alleen u, maar ook u en het gansche leger straffe." De dief werd op de plaats gehangen.

keizerdom voor oogen gezweefd hebbe, zulks hebben wij zoo even te voren toegestemd, en wanneer men de drijfveer, om dit denkbeeld te verwezentlijken, *eergierigheid* noemen wil, zoo zullen wij voorzeker GUSTAAF ADOLF zoo min van deze eergierigheid kunnen vrijspreken, als andere groote mannen, die onder dergelijke omstandigheden een dergelijk doel vervolgden. Wij willen ook niet ontkennen, dat somwijlen de veroveraar in hem de overhand over den Christen krijgen en de verzoeking bij hem opgewekt konde worden, om uit de zegepraal der goede zaak ook voordeel voor zich zelve te trekken. Doch daar toch eigenlijk alleen die hartstogt eergierigheid genoemd mag worden, welke met achterstelling van Gods eer en van de eer *bij* God met weten en willen en consequent zijne eigene eer en de eer bij menschen zoekt, of welke in deze eer welgevallig zich spiegelt in ijdele zelfzucht zoo heeft ons de geschiedenis een schoon voorbeeld bewaard, dat ons toont, hoe ernstig het koninklijk gemoed tegen *zulke* eergierigheid streed en dezelve in het uur der verzoeking zegepralend overwon.

Toen hij weinige dagen vóór den slag van *Lutzen* te *Naumburg* binnentrok, werd hij met algemeen gejuich ontvangen, het volk omringde hem in regelde orde en stroomde toe om hem de stevels te kussen. Dit stemde den grooten koning weemoedig, en hij sprak tot zijnen opperhofprediker FABRICIUS (*): » Onze zaken staan op een' goeden voet, doch ik vrees, dat God mij wegens de dwaas-

---

(*) CHEMNITZ, S. 477. BECKER, Welstgesch. VIII. S. 37, (zoo als het schijnt naar eene andere bron.)

heid des volks straffen zal. Het volk dat mij vereert vergeet het gebed en vertrouwt meer op menschen dan op God. Groote God, gij zijt mijn getuige, hoe zeer mij dit mishaaft!”

Wanneer alleen Protestantsche geschiedschrijvers, gelijk de aangehaalde CHEMNITZ, hunnen koning prezen, zoo kon deze lof als eenzijdig verdacht worden; maar ook de verschillende Catholijke schrijvers stemmen in de erkenning zijner grootheid overeen (*), en wat zij bijzonder in hem prijzen en wat hem zelfs boven zoovelen van zijnen tijd verheft, is de *verdraagzaamheid*, die hij ten aanzien van andere geloofsmeeningen betoonde. Niet slechts te *Munchen*, ook in andere Catholijke steden vermeed hij alles, wat de inwoners beleedigen of stooten kon, en als hem anderen tot daden van geweld wilden aansporen, antwoordde hij, dat hij gekomen was, om de vrijheid de kluisters te ontnemen, haar niet in nieuwe kluisters te slaan (†).

GUSTAAF ADOLF stierf, als ALEXANDER *de Groote*, in het 38ste jaar zijns levens. Hij liet eene eenige dochter, CHRISTINA, toenmaals een kind van 6 jaren, als zijne erfgenaam achter. Met welk eene teedere liefde hij aan dit kind gehangen had, hebben wij in de vorige bijeenkomst gezien. Ook te midden van het krijgsgewoel gedacht hij daaraan menigmaal. Nog zijn ons twee kleine briefjes bewaard gebleven, welke de kleine CHRISTINA aan haren vader in het legerkamp schreef (§), een

---

(*) Zie bij MENZEL S. 244 ff. het oordeel van GUALDO PRIORATO en van KHEVENHULLER en dat van RICCIUS bij RAUMER, S. 548.

(†) MENZEL, t. a. p.

(*) Zie GRAUERT, *Königin Christina* S. 18. De beide briefjes

schoonen tegenhanger tot het briefje, hetwelk LUTHER eens uit zijn geestelijk legerkamp te *Coburg* aan zijn HANSJE rigtte. CHRISTINA, door voortreffelijke leermeesters onderwezen, toonde reeds vroeg sporen van groote geestesgaven, en ware de wetenschappelijke vorming alleen genoeg geweest, om eene groote regentes te vormen, zij ware voor *Zweden* en voor de Protestantsche Kerk van haren tijd geworden, wat ELIZABETH voor *Engeland* en de Kerk van *haren* tijd geworden was. Doch had GUSTAAF ADOLF het kunnen voorzien, dat deze dochter, waarop hij alle hoop stelde, ten laatste de regering vaarwel zeggen, en met verloochening der grondbeginselen, die haar van der jeugd af ingeprent waren, en waarvoor haar vader het leven gelaten had, in den schoot der Catholijke Kerk terugkeeren zoude? Maar wij willen de gebeurtenissen niet vooruitloopen. Terwijl wij het einde van den dertigjarigen krijg, welke sedert den dood van GUSTAAF ADOLF voor ons slechts nog weinig belangrijks aanbiedt, voor de volgende bijeenkomst

---

luiden bijna gelijk. *Het eerste*: Genadigste, hartelijk veelgeliefde heer vader! Uwe koninklijke Majesteit zij mijne gehoorzame kinderlijke dienst met wenschen van God den Almagtige van vele gezondheid, mij als Uwe getrouwe dochter ten troost. Ik bid U. M. wil spoedig terugkomen en mij ook wat moois bezorgen. Ik ben God dank gezond en bevlijtig mij veel in het bidden, leer altijd naarstig en blijf U. K. M. gehoorzame dochter, CHRISTINA. — *Het andere*: Genadigste, hartelijk geliefde heer vader! Dewijl ik het geluk niet heb thans bij U. K. M. te zijn, zoo zend ik U. M. mijn portrait. Ik bid U. M. wil mijner daarbij gedenken en spoedig tot mij wederkomen, mij onderwijlen wat moois bezorgen. Ik wil altijd vroom zijn en vlijtig leeren bidden. God dank, ik ben gezond. God geve ons altijd goede tijding van U. M. Hem beveel ik U. M. altijd en blijf enz.

besparen, willen wij voor ditmaal met het gedicht besluiten, waarmede een tijdgenoot, PAUL FLEMMING, de zege van den *Lutzens* slag en den dood des grooten konings bezongen heeft:

(*) Billijk is 't, dat we ons verheugen
En met luider stemme juichen:
Lof zij God en Zijne magt,
Die den stouten vijand buigt
En met Zijne magt getuigt,
Dat Hij ons nog neemt in acht.

Tweemaal kwamen ze aangetogen,
Tweemaal zijn zij ook gevloten,
Doch niet zonder groot verlies.
Roept gij jongen, roept gij ouden,
Tweemaal heeft het veld behouden
God, en onze held AUGUST (†).

Held AUGUST, gij moedig strijder,
En voorspoedig overwinnaar
Vóór en in en na den val,
Op wat toon, of op wat wijze
Zal men uwe daden prijzen,
Hier en daar en overal?

Held, gij kwaamt hierheên van verre,
Om voor ons te kunnen strijden,
Held, gij kwaamt, ja held, gij streedt,
Held, gij overwont in 't sterven;
Held, wij kunnen niet verderven
Wijl gij thans nog voor ons treedt.

(*) Bij GUSTAAF SCHWAB OVER FLEMMING, S. 55.

(†) Eene omzetting in het Duitsch van GUSTAV.

Uwe roede en uwe werken
 Uwe ridderlijke sterkte
 Roept ons wat slechts roepen kan.
 De bedwongen stroomen bruisen
 De verbonden winden suisen,
 Wat gij, helper, hebt gedaan.

Elbe, vorstin onzer vlooden!
 Stel u op de natte voeten,
 IJl steeds voort, loop nacht en dag;
 Meld het met bespraakte golven,
 Dat er de oevers van weergalmen,
 Hoe de vijand voor u schrok.

De geheel verbleekte Illyrers
 Weken met hun leidsman zamen
 Achterwaarts en vielen neer
 Als voor Jovis donderslagen
 Als voor Herk'les heil'ge zuilen,
 Die men niet voorbij mag gaan.

Schoone stad! de vrome Hemel
 Wekte zulk een groot gedruisch
 Zoo verschriklijk voor den vijand
 Dat hij schandelijk moest vlugten,
 Die u grimmig uit te schudden
 En te plunderen had gemeend.

Zijt nu blij, gij vrome burgers,
 Hij is dood, de woeste moorder,
 Hij is dood, en gij zijt vrij
 Gij, en wij, en allen zeggen,
 God ja heeft voor ons gestreden
 Dat alleen Hem de eere zij.

Bleef, helaas! ook onze heiland (*).
God ontbood reeds weder eenen
Die hem wreken kan en zal,
Hem en ons en alle vromen.
Komt hij? Hij is reeds gekomen.
Geloovige! gedraag u wel!

(*) In de oude beteekenis *redder*. Degene waarop hij doelt is BERNHARD van *Weimar*. — Een tweede gedicht van FLEMMING van denzelfden inhoud: » O gij zwaar geteisterd land'' enz., dat ons tevens een aanschouwelijk tafereel van de verwoestingen des krijgs geeft, vindt men in WACKERNAGELS *Lesebuch*, II Sp. 285. en bij GUSTAAF SCHWAB, t. a. p. (doch eenigzins veranderd).

VIERDE VOORLEZING.

DE DERTIGJARIGE KRIJG NA DEN DOOD VAN GUSTAAF ADOLF. HET VERBOND VAN HEILBRON. WALLENSTEINS EINDE. SLAG BIJ NORDLINGEN. BERNHARD VAN WEIMAR. GRUWELEN VAN DEN KRIJG. FERDINAND II. DE WESTPHAALSCH E VREDE ONDER FERDINAND III. PROTESTANTISMUS IN FRANKRIJK. BELEGERING VAN LA ROCHELLE. GENADE-EDICT VAN NISME. RICHELIEU EN PATER JOZEF. STAATKUNDIG GEDRAG DER PROTESTANTEN, NIEUWE VERVOLGINGEN EN VERDRUKKINGEN. BEKEERINGSPROEF VAN LODEWIJK XIV EN LOTGEVALLEN DER PROTESTANTEN TOT OP DE HERROEPING VAN HET EDICT VAN NANTES.

De dood van den grooten koning GUSTAAF ADOLF maakt een gewigtig tijdpunt in de geschiedenis van den dertigjarigen oorlog uit. In dezen grooten persoon had zich de edele geest van het Protestantismus vereenigd, en van daar zijn verlichtende en verwarmende stralen op de door den krijg vernielde en verwoeste velden verspreid. In GUSTAAF ADOLF zaggen wij weder het beeld van eenen Protestantschen krijgsheld, zooals de vroegere tijden ons die getoond hebben in COLIGNY, DU PLESSIS MORNAY, in WILLEM

VAN ORANJE en zijne doorluchtige broeders. Dit gesternte is nu uitgedoofd en de hemel betreft weder boven de strijdende partijen. Het oorlogs-werktuig, dat zijne kunstige inrigting aan het genie van GUSTAAF verschuldigd was, ging voorzeker ook zonder hem deszelfs gang, door voortreffelijke krachten in beweging gesteld: maar alleen in gedeelde krachten en gaven kwam de geest, dien hij had achtergelaten, te voorschijn. In het kabinet was het de beroemde kanselier AXEL OXENSTIERNA, in het veld de krijgshelden GUSTAAF HORN, BANNER, TORSTENSON en WRANGEL, welke den grooten persoon des konings schenen te evenaren; terwijl de hertog BERNHARD van *Weimar* ook den Duitschen naam weder in de geschiedenis een' goeden klank wist te bezorgen. Nooit was een vast bijeenhouden van den kant der Protestanten noodzakelijker dan thans, nadat in hunne muren die geweldige bres geschooten was geworden. Dit gevoelde ook OXENSTIERNA. Onmiddellijk na den dood des konings vereenigde hij op eenen dag in *Ulm* de Protestantsche rijksvorsten. Maar ook hier leden weder de plannen van *Zweden* schipbreuk tegen de weerstrevigheid van *Saksen* aan de eene, van *Brandenburg* aan de andere zijde; daarentegen sloten zich op de vergadering te *Heilbron* de Zwabische, Frankische, boven- en neder-Rijnsche kreits aan elkander en onderscheidene vreemde magten namen deel aan de onderhandelingen. OXENSTIERNA werd het hoofd van het verbond van *Heilbron*, volgens het verdrag, dat den 15den April 1633 gesloten werd.

Intusschen greep er ook aan den kant der vijanden, spoedig na den dood van GUSTAAF, eene bedwijdende verandering plaats. Het treurige lot

van WALLENSTEIN is bekend. Zijn proces te onderzoeken, over zijne schuld of onschuld te oordeelen, behoort hier niet tot onze taak. Zooveel is slechts voor ons gewigtig, dat zijn val der Protestantsche partij niet *die* voordeelen aanbragt, welke men had mogen verwachten. In zijne plaats in het veld trad 's keizers oudste zoon, prins FERDINAND, bereids gekroond koning van *Hongarije*. Hem gelukte het, *Regensburg* weder te bemagtigen, hetwelk BERNHARD veroverd had, de Zweden uit *Beijeren* te verdrijven en tot in *Zwaben* te vervolgen. Hier, nabij de grenzen van *Beijeren* en *Zwaben*, besliste de slag bij *Nördlingen* den 6^{den} September 1634 ten voordeele van *Oostenrijk*, hoe dapper ook BERNHARD van *Weimar* met de vijanden gestreden had (*).

Van nu af neemt de krijg over het gemeen eene wending, welke het Godsdienstig gezigtspunt ons steeds meer uit de oogen rukt en het staatkundige steeds klaarder en bepaalder doet uitkomen. Er staan thans in het geheel geen Catholijken en Protestanten meer tegenover elkander; maar de groote Europesche mogendheden, *Frankrijk* en *Zweden* aan de eene, *Oostenrijk* en zijne Verbondenen aan de andere zijde, dringen elkander naar het zwaartepunt, hetwelk het evenwigt van *Europa* moet behouden en ondersteunen. En zoo zien wij dan door den vrede van *Praag* het Protestantsche *Keursaksen*, hetwelk het met den strijd tegen *Oostenrijk* nooit regt ernst schijnt geweest te zijn, na den slag van *Nördlingen* weder in een verbond met den keizer

---

(*) Bij de oneenigheid der aanvoerders lag de meeste schuld, daar HORN en BERNHARD in hunne plannen elkander niet verstaan konden.

treden tegen *Zweden*, terwijl aan de andere zijde het Catholijke *Frankrijk* het met het Protestantische *Zweden* houdt. De wereldgeschiedenis moge de verdere ontwikkeling van dezen knoop vervolgen. Voor de Kerk- en Godsdienst-geschiedenis heeft hier de dertigjarige krijg nagenoeg een einde. Laat ons alleen nog de laatste inspanningen beschouwen, welke het Protestantismus in zijn oorspronkelijk en eigenlijk belang beproefde.

De Ernestijnsche linie van het Saksische huis was het geweest, door welke de Hervorming van LUTHER in *Duitschland* was bevorderd geworden, en zoo is het ook een afstammeling van dit huis, bij wiens beeld wij nog kortelijk vertoeven moeten, eer wij het einde van den krijg vermelden.

BERNHARD (*), de elfde zoon van JOHANNES III van SAKSEN WEIMAR en van de hertogin DOROTHEA MARIA, was den 6den Augustus 1604 te *Weimar* geboren. Gelijk eene ster de geboorte van GUSTAAF verkonigd zou hebben, zoo vertoonde zich bij BERNHARDS geboorte een adelaar in de nabijheid der plaats, waar 's prinsen wieg stond. BERNHARD was de jongste van zijne broeders, waarvan er nog zeven in leven waren. Zijne opvoeding viel de verstandige moeder te beurt, daar de vader reeds een jaar na BERNHARDS geboorte stierf; doch ook deze moeder, welke hij teeder beminde, verloor hij vroeg, eer hij zijn dertiende jaar volkomen bereikt had. Zijn oudste broeder, JOHAN ERNST, bekleedde bij hem de plaats van vader. Hij zond hem naar de universiteit te *Jena*. De jeugdige geest van BERNHARD

(*) Zie omtrent hem RÖSE, *Herzog Bernhard von Sachsen-Weimar*, Th. II. *Weimar* 1828.

scheen intusschen meer tot de krijgsdienst, dan tot de beoefening der wetenschappen over te hellen; de beroemdste onder zijne leermeesters was de Weimarsche staatsman en geschiedschrijver FREDERIK HORTLEDER, van wiens gestrengheid en kwade luimen de prins in zijne jeugd veel geduld moet hebben, doch dien hij naderhand slechts zooveel te getrouwer aanhing. Zijne eerste krijgsschool hield BERNHARD onder zijnen broeder WILHELM, toen hij in de eerste periode van den dertigjarigen krijg onderscheidene veldslagen, zoo als den slag bij *Wimpfen*, bijwoonde, daarna trad hij in Nederlandsche en later in Deensche dienst, tot hij zich onder GUSTAAF ADOLFAAN de Zweedsche magt, als een getrouw bondgenoot, aansloot. Onder de vanen van GUSTAAF ADOLF hebben wij hem bij *Lutzen* zien strijden. De lasterzucht heeft niet nagelaten, zelfs BERNHARD als den sluipmoordenaar aan te duiden, door wiens hand de groote koning gevallen was, maar het bewijs is zij schuldig gebleven (*). Hij zoo min als de hertog van *Lauenburg*, op wien echter eene sterke verdenking rustte, waren, gelijk uit beaalde onderzoekingen gebleken is, aan den dood des konings schuldig. Ja, schoon ook eenige ijverzucht de betrekking tusschen GUSTAAF en BERNHARD voor korten tijd verstoord mogt hebben, zoo waren toch in de openbare meening beiden onafscheidbare vrienden; had toch GUSTAAF zelf vóór den slag, in het donker voorgevoel van zijnen dood, de veldheeren vermaand, zich onmiddellijk onder de bevelen van BERNHARD te stellen, zoodra hem iets menschelijks in den strijd ontmoeten mogt,

---

(*). Zie RÖSE, S. 182, 183.

werkelijk was hij het, die het eerst den gezonken moed der Evangelischen weder opgebeurd en de verstrooide scharen verzameld had. In October 1635 sloot hij een tractaat met *Frankrijk* en wierp zich van toen af in de Rijn-streken. Nadat hij *Zabern* in den *Elzas* veroverd had, breidde hij zich in *Lotharingen* en *Bourgondië* uit. En hij was het dan ook, die ten gevolge van dezen togt de verwoestingen van den krijg in het jaar 1637 ook in onze Zwitsersche streken bragt, daar hij, uit het bisdom invallende, *Rheinfelden* belegerde, dat hij op de Oostenrijkers veroverde. Aan de beide oevers van den Rijn, boven in het zwarte woud en het *Frickdal*, en dan weder in het *Breisgausche* stond alles vol krijgsvolk. Onderscheidene veldslagen vielen in onze nabijheid voor (*), en de door den geesel des oorlogs verdrevene landlieden legerden zich bij hoopen op de pleinen en straten onzer stad *Bazel* (†). Ook BERNHARD bezocht dezelve kort vóór zijnen dood. Deze bereikte hem spoedig na de verovering van *Breisach*, te *Neuburg* aan den *Rijn*, den $\frac{8}{18}$ Julij 1639, des morgens ten 7 ure, in het 35ste jaar zijns levens, en wel niet op het slagveld, maar op eene wijze, die het vermoeden doet ontstaan dat hij vergiftigd is geworden, wanneer men niet liever aan de snelle werking van eene pestkoorts gelooven wil, welke hem overviel. BERNHARD was de laatste Duitscher, die in den dertigjarigen krijg lauweren behaalde. Zijn persoon komt ons, van het rein menschelijk standpunt beschouwd, voorzeker niet zoo groot voor als die van

---

(*) Bij *Beugen*, *Warmbach*, *Pratteln*, *Arisdorf*, *Huningen*, enz.

(†) Ochs, *Geschichte von Basel*, VI, S. 650.

zijn voorbeeld, GUSTAAF ADOLF. Schier alles, wat ons de geschiedenis aangaande zijne levenswijs, ja zelfs aangaande zijn einde berigt, heeft veel overeenkomst met het leven van den grooten koning, doch staat echter slechts tot dit in dezelfde betrekking als eene in verschillende partijen bedorven kopij tot het origineel. Ook BERNHARD hield zich streng aan de door de gewoonte geheiligde Godsdienstige vormen. Zoo begint de hoforde, welke hij in het jaar 1636 liet uitgaan, met de woorden (*): » Alle geluk, heil en zegen heeft alleen in God, den Almagtige, zijnen oorsprong en zonder Zijnen bijstand is alle menschelijk doen en laten te vergeefs. Daarom bevelen en willen wij, dat alle tot onzen hofstaat behorende personen zich op de ware Godsvrucht bevljtigen, de predikatiën des Goddelijken Woords en de bedestonden niet verzuimen, zich van godslasterlijk vloeken en zweren, van overdaad in spijs en drank, ook van alle andere schande en ondeugd, waardoor de Allerhoogste tot toorn en tot ongenade opgewekt wordt, ter vermindering onzer ernstige straffen onthouden, en een' eerbaren Godzaligen wandel leiden." — Ook *hij* was op strenge waarneming der veldgodsdienst gezet. Iederen morgen en iederen avond moest de hofprediker voor 's hertogs tent of vertrek een gebed verrigten, en op zekere tijden de heilige Sakramenten naar de ware instelling uitdeelen (†). De hofprediker was in het gemeen zijn bestendige begeleider. Hij nam hem zelfs naar *Parijs* mede (werwaarts hij uithoofde van de staatkundige onderhandelingen gegaan was) en hield daar opentlijk zijne Godsdienst. Met den

---

(*) RÖSE, II. S. 185.

(†) Ibid. S. 187.

Bijbel was BERNHARD volkomen vertrouwd. Dezelve was zijn dagelijksch leesboek, te huis en in het veld. Bovendien las hij in de schriften van JOHAN ARND en in andere vrome boeken van dien tijd. » Is God vóór ons, wie zal dan tegen ons zijn, » was des hertogs zinspreuk. Het heilig Avondmaal genoot hij dikwijls, doch beschuldigde zich ook menigmaal, dat hij het niet waardig genoeg genoot. De openbare Godsdienst bezocht hij geregeld, en in zijne binnenkamer hield hij dagelijks bidstond op de knieën. Inzonderheid bad hij, eer hij zich in den strijd op het slagveld begaf, en evenals wij zulks bij GUSTAAF ADOLF in den slag bij *Lutzen* gezien hebben, zoo riep ook *hij* onder het krijgsgewoel den naam van JEZUS herhaalde malen uit, om de wonderbare hulp des Heeren op de scherpte des zwaards af te smeeken.

Men moet zich wel wachten zulke trekken van Godsdienstigheid, als wij in dezen donkeren tijd als heldere zonnestralen ontmoeten, aan de ééne zijde te hoog te schatten, aan den anderen kant dezelve als bloote huichelarij of dompig gewooneheids-Christendom te verwerpen. De waarheid, die daaraan ten grond ligt en die diep in het wezen der Godsdienst en des Christendoms gegrond is, mag niet miskend worden. Wanneer wij alles, wat wij doen, in den naam des Heeren doen moeten, zoo moet dan ook zelfs de strijd in het open veld, vooral wanneer deze regtvaardig, in de Christelijke wet der zedelijkheid gegrond is, met God begonnen en met God gevoerd worden. De Heer, zonder wien wij niets vermogen, moet ook dáár onze sterkte, onze zegepraal zijn. Daarin ligt het groote, het krachtige van zoodanige verschijn-

selen, welke onzen tijd maar al te vreemd zijn geworden. Maar voorzeker heeft het dan weder iets tegenstrijdigs en dat het gemoed in het binnenste kwetst, wanneer zich nevens deze Godsdienstige vormen eene ruwheid en woestheid van zeden, ja wij mogen wel zeggen, eene roekeloosheid in de Protestantsche zoowel als Catholijke legerbenden openbaart, welke zich met de geroemde vroomheid der vaderen niet wel rijmen laat. Deze scherpe tegenstellingen tusschen een vromen aanleg en stemming des gemoeds, gelijk zij in bijzondere oogenblikken geheel zuiver en opregt zijn konden, en tusschen het in beoefening brengen dezer grondbeginselen in het leven, ontmoeten wij in den dertigjarigen krijg nog veel meer dan in de eigenlijke middeleeuwen en toonen ons zelfs maar al te duidelijk, hoe de stralen van het Christendom, helaas! slechts de ééne zijde des levens verwarmd, doch de andere koud gelaten hadden, waaruit even noodzakelijk halve en onrijpe vruchten moesten voortkomen.

Schoon ook BERNHARD voor zijn persoon niet in de ruwheid zijner soldaten deelde, zoo schijnt hij echter tegen hen niet in die mate opgewassen geweest te zijn als GUSTAAF ADOLF. Wel vaardigde hij van tijd tot tijd doelmatige bevelen tegen de rooverijen op de openbare wegen en tegen de schandelijke boevenstukken uit, welke de krijgslieden aan de weerlooze landlieden pleegden; maar deze vermaningen schijnen niet veel vrucht gedaan te hebben, en BERNHARD moest zich vergenoegen, zijne smart daarover aan God te klagen, waarbij hij redelijk genoeg was, ook een deel der verantwoordelijkheid op zich zelve te laden en in de ongebondenheid,

waarmede hij te strijden had, een ernstig gerigt Gods te erkennen. » Het verdriet mij, » zoo sprak hij kort vóór zijnen dood, » langer te leven; want ik kan bij zulk een goddeloos getier met een goed geweten niet langer blijven (*). »

In *Pfirt* bejegende hem (kort vóór zijnen dood) iets dergelijks als GUSTAAF te *Naumburg* bejegend was. Het volk drong zich in menigte tot den overwinnaar bijeen. Toen gedacht BERNHARD aan die woorden van zijnen grooten voorganger en zeide tot zijnen hofprediker: » Ik vrees het lot van den koning van *Zweden* te moeten deelen: want zoodra het volk meer op dezen dan op God zag, moest hij sterven (†). » — Die voorspelling werd werkelijk vervuld. Ook op zijn doodbed behield intusschen BERNHARD een' Christelijken zin. Nadat hij zijnen hofprediker gebiecht en het heilig Sakrament ontvangen had, bad hij nog langen tijd en beval zijnen geest in de handen des hemelschen Vaders. Hij zegende zich (naar Luthersch gebruik) met het teeken des kruises over het aangezicht, en gelijk hij eens onder aanroeping van den naam van JEZUS ridderlijk gevochten had, zoo verscheidde hij ook onder aanroeping van denzelfden naam in zijnen laatsten strijd.

Van nu af zijn het hier de *Zweden* BANNER, *TORSTENSON*, *WRANGEL* en *KÖNIGSMARK*; dáár de door *RICHELIEU* gezonden Fransche legers onder *TURENNE* en *CONDÉ*, welke de opmerkzaamheid van diegenen tot zich trekken, die de krijgsgeschiedenis in wereldgeschiedkundig belang verder vervolgen.

Wij reikhalzen, met den tijd dien wij beschou-

(*) RÖSE, II, S. 325.

(†) Ibid. S. 326.

wen, naar den vrede: want steeds verschrikkelijker zien wij de ellende van dezen krijg, wiens beeld ons tot zoover vervolgd heeft, tot in het ijselijke zich vermeederen. Van eene wijdloopige afschildering daarvan zult gij mij verschoonen. Het is genoeg op de rondom verwoeste velden, op de rookende dorpen, op de woeste steden en markten, op de menigte verslagenen, kreupelen, bedelaars, verarmde familiën (*), op de ruwheid van een van alle tucht ontbonden gemeen, op al die schandelikheden te wijzen, waarmede die onmenschen den naam der menschheid onteeren. Het is genoeg te herinneren, dat b. v. in het eenmaal zoo rijke en bloeiende *Augsburg* de bevolking ran 80,000 op 18,000 verminderd was (†), en dat in *Hessen* slechts het vierde gedeelte van het vroeger getal der inwoners overbleef. Evenzoo was het in andere landen. In menige streken moest de landbouwer uit gebrek aan trekvee zelf den ploeg trekken. Van scholën en leeraars werd bijna niet meer gesproken. Menig bedrijf scheen uitgestorven. Zoo kon *BERNHARD* van *Weimar* in de gezamentlijke woudsteden slechts vier metselaars vinden tot den vesting-arbeid (§)! Hoe groot de hongersnood in menige streken was, daarvan laat zich geen begrip vormen. Wij spreken niet alleen van belegeringen, als van de belegering van *Breisach*, waar een rot voor een gulden, een ei voor een daalder en het vierde deel van een hond voor 7 gulden verkocht werd, ja waar de razende

---

(*) Zie het boven aangevoerde gedicht van FLEMMING: » O gij zwaar geteisterd land. »

(†) RAUMER (naar het *Theatr. enz.*) S. 606.

(§) RÖSE, II, S. 493.

honger tot in het onnatuurlijke steeg — maar ook anders was het niets ongewoons in plaats van koren, eikels, wortelen, hennipzaad enz. tot brood te zien bakken (*); ja in vele streken waren de lijken in de graven, zelfs aan de buitengalgen, niet meer veilig! Vreeselijke ziekten gingen met den hongersnood gepaard, zoodat geheele hoopen door den pestadem weggeraapt werden, reeds eer zij den vijand in het gezigt kregen. — Maar gelijk de zonde en het kwaad in zigtbare afwisseling met elkander staan, zoo braken ook gedurende dezen jammervollen krijg de zedelijke gebreken des tijds des te vreeselijker uit. Wij hebben reeds iets van de barbaarsche wreedheden der soldaten vermeld; het overige moeten wij verzwijgen: want het betreft dingen, die men niet kan navertellen, zonder zich zelven aan die wreedheid schuldig te maken. Dit is echter daarbij het bedroevendste, dat wij in dezen krijg, die toch het allernaast wegens de Godsdienst ondernomen was geworden, ten laatste zelfs geen onderscheid meer maken kunnen tusschen de zedelijkheid van diegenen, die zich op de zuivere leer beroemden en tusschen die der overigen, welke men van afgodendienst en van bijgeloof beschuldigden. Integendeel waren de Zweden, van wie eens GUSTAAF ADOLF roemen konde, dat bij hunne eerste intrede in *Duitschland* iedere druif in den wijnberg voor hunne handen veilig geweest was, en wier strenge mannelijke tucht ook de vijanden geroemd hebben (†), in den loop van den krijg zoo zeer verwilderd, dat zij en hunne bond-

---

(*) Aldus in *Silezië* in 1630, volgens RAUMER, S. 598.

(†) MENZEL, VII, S. 287 en 323.

genooten, de Weimarschen, de Kroaten in wreedheid en buitensporigheid zochten te overtreffen (*). Wat wij in de vorige bijeenkomst van het lijden van den prediker THODAENUS te *Maagdenburg* verhaald hebben, vertoont zich tegenover datgene, wat *hier* te vermelden ware, bijna slechts als eene vriendelijke idylle, en met regt kon de dichter LOGAU met betrekking tot de verschillende geloofsmeeeningen zeggen:

Luthersch, Paapsch en Calvinistisch, dit geloof is alle drie
Steeds voorhanden; maar ik twijfel waar het Christendom dan zij!

Gelukkig het land, dat van zulke gruwelen verschoond bleef. *Onze* landstreek werd (gelijk opgemerkt is) slechts door den zoom des bloedigen mantels aangeraakt, welke zich over geheel *Duitschland*, van den *Rijn* tot naar het *Baltische meer* uitbreidde, en even zoo werden ook de oostelijke streken van *Zwitserland* aan het meervan *Constanx* met krijgsvolk overladen. Doch het binnenste des lands bleef van het krijgsumoer verschoond. Ten minste laat de schrijver van den *Simplicissimus*, een roman van dien tijd, waaruit men overigens beter dan uit vele nieuwere geschiedschrijvers den toestand der dingen kan leeren kennen, zijnen held bij de komst in ons vaderland dus spreken (*): »Het land kwam mij tegen andere Duitse landen zoo vreemd voor, alsöf ik in *Brazilië* of *China* ware! Daar zag ik lieden in vrede handelen en wandelen,

---

(*) Men denke slechts aan den zoogenoemden Zweedschen drank. — De Zweedsche generaal ADAM PFUHL beroemde zich, alleen omtrent 800 Boheemsche gewesten verbrand te hebben.

(†) Simpl. 454, bij RAUMER, 609.

de stallen stonden vol vee, de boeren-hofsteden liepen vol ganzen, hoenderen en eenden, de wegen werden veilig door de reizigers gebruikt, de herbergen zaten vol lieden, die zich lustig maakten; daar was geene vrees voor vijanden, geene zorg voor plundering, geen angst van zijn goed, lijf en leven te zullen verliezen. Een ieder leefde zeker onder zijnen wijnstok en vijgeboom, en ten minste in vergelijking van andere Duitsche landen in loutere lust en vreugde." — Zoo genadig waakte God toenmaals over ons vaderland, en wie zou niet nog heden met geróerden dank aan deze bewaring gedenken? Wanneer intusschen de gemeenschap aan het lijden een volk te zamen houdt, zoo werd daarentegen juist dit ons Zwitsersch vaderland na den dertigjarigen krijg van het Duitsche rijksverbond losgerukt. Wij willen *hier* niet beslissen, in hoeverre de staatkundige zelfstandigheid, welke het bij den Westphaalschen vrede ten deel werd, eene ware of schijnbare geweest zij, in hoeverre zij het voor- of nadeel toegebracht hebbe. Wij hebben ja den inhoud van dezen vrede slechts met betrekking tot de *lotgevallen van het Protestantismus* te waarderen. Doch eer wij tot dit besluit geraken, moeten wij nog aan den man gedenken, onder wiens scepter *Duitschland* het grootste gedeelte van den krijg doorleefd had, schoon ook hij zelf den eindelijken vrede niet meer beleven mogt. FERDINAND II was den 15^{den} Februarij 1637 te *Weenen* gestorven, in het 59ste jaar zijns levens. FERDINAND behoorde zoo goed als KAREL IX van *Frankrijk*, PHILIP II van *Spanje*, MARIA van *Engeland* tot de verklaarde vijanden der Protestanten, en wij zijn daarom ook gewoon, zijnen naam in dit gezelschap te hooren

noemen. Daar wij ons intusschen voorgesteld hebben, ook den vijand gerechtigheid te laten weder-
varen, zoo moeten wij van FERDINAND belijden,
dat hem de vervolging der Niet-Catholijken eene
gewetenszaak was, die te gelijk *tegen zijn betere
inborst streed*. FERDINAND was geheel in de handen
der priesters. Bekend is zijne uitdrukking, die
SCHILLER aanvoert, dat wanneer hij een engel en
een priester te gelijk ontmoette, hij het eerst voor
den priester en dan voor den engel uit den weg
gaan zoude. »Hij wilde liever (zoo getuigt zijn
biechtvader LÄMMERMAN van hem) (*) land en volk
verliezen, liever met den bedelstaf in de eene en
met vrouw en kind aan de andere hand wandelende
zijn brood van deur tot deur bedelen, ja liever
den smadelijksten dood lijden, dan den smaad lan-
ger aanzien, die der Catholijke Kerk door de Pro-
testanten aangedaan werd.” Met regt merkt daarom
een later schrijver omtrent hem aan (†): »Wij Pro-
testanten zullen en willen hem steeds als onzen hoofd-
vijand beschouwen, en wij mogen het beginsel dat
hem dreef in hem doorgaans afkeuren; wij moeten
echter nooit vergeten, dat hij veelligt onder alle
vijanden, die wij ooit gehad hebben, de opregtste
en de minstbedekte geweest is, wiens hart wel
niets meer leed deed, dan dat een onzalig begin-
sel hem dwong, onze vijand te zijn. Beminnen
kunnen, willen en zullen wij hem niet, maar
verre zij het met gemeene woorden zijn graf te
smaden.”

(*) *De virtutibus Ferdinandi* bij KHEVENHÜLLER. MENZEL, VII,
S. 148.

(†) FRANZ HORN, *Poesi und Beredsamkeit der Deutschen*, I, S. 162.

Hem was zijn zoon FERDINAND III opgevolgd, en onder dezen kwam dan 11 jaren na 's vaders dood door bemiddeling van *Zweden* en *Frankrijk* op de rijksdagen te *Osnabruck* en *Munster* de vrede tot stand, die in een staatkundig opzigt het evenwigt van *Europa* bedoelde, doch in een kerkelijk, schoon ook geen grondige verzoening der partijen, die onmogelijk was, echter ten minste weder een regts-toestand zoude aanbrengen, welke beide deelen ongekrenkt nevens elkander bestaan liet. De bijzondere bepalingen van dezen *Westfaalschen vrede* (1648) klinken te regtsgeleerd, dan dat wij ze hier naar hare juiste meening zouden kunnen opvatten en voorstellen. De hoofdzaak was die, dat men op den ouden, in het jaar 1555 gesloten Godsdienstvrede van *Augsburg* terugkwam en dat deze vrede (hetwelk altijd als een vooruitgang beschouwd moet worden,) van nu af ook den Hervormden te goed komen zou, ofschoon daarmede de strijdige betrekking der Lutherschen en Gereformeerden onder elkander geenszins ter zijde gesteld werd (*). Ten opzichte van de kerkegoederen, die zooveel strijd veroorzaakt hadden, werd het jaar 1624 als normaaljaar aangenomen; d. i. wat op den 1sten Januarij van het genoemde jaar in de handen der Catholijken geweest was, bleef Catholijk en zoo omgekeerd, en daarnaar werden de betrekkingen geregeld. Waar in een land op eenigen dag van dit jaar vrije Godsdienstoefening geweest was, daar moest zij ook vervolgens blijven. Waar deze vrijheid toenmaals niet plaats vond,

---

(*) Bij te eeniger tijd ontstaane oneenigheden moest niet de meerderheid der stemmen maar een minnelijk vergelijk beslissen.

daar moest zij ook thans niet aangeboden worden. Aan andersdenkenden mag wel voor hun persoon huisgodsdienst en de opvoeding der kinderen in de belijdenis der ouders toegestaan worden; maar de landsheer heeft ook het regt, hen te verbannen, wanneer hij het goed vindt. Dit gold wederzijds en leidde ook later nog tot menige verongelijkingen. Het lot der Protestanten in Catholijke landen, zooals b. v. in *Beijeren* en *Oostenrijk*, bleef zodoende immer hoogst bedenkelijk; voorzeker hadden ook de Catholijken in Protestant-sche steden en vorstendommen even zoo min zekere verdraagzaamheid te verwachten. De aan *Beijeren* overgedragene keurvorstelijke waardigheid werd aan den *Palts* teruggegeven, echter bleef ook *Beijeren* in het bezit der zijne. Ook de staatkundige landverdeeling, die op dezen vrede onder den titel van oorlogs-schadeloosstelling plaats vond, kon in latere tijden ligt weder ongunstig op de lotgeval-len der Protestanten terug werken, gelijk het ver-volg ons leeren zal.

Wij laten nu intusschen *Duitschland* bij zijnen uitwendigen vrede (welks inhoud voorzeker paus INNOCENTIUS X in eene bul uitdrukkelijk voor nietig verklaarde) en wenden ons tot de Protestanten in *Frankrijk*.

Wij hebben in vroegere voordragten gezien, hoe na langen bloedigen strijd de Hugenooten eindelijk door het edict van *Nantes*, dat HENDRIK IV na zijne troonbeklimming in het jaar 1598 had uitgevaardigd, een' dragelijker toestand in *Frankrijk* verkregen, doch hoe echter onder de regering van MARIA DE MEDICIS, gelijk ook onder de daarop volgende van LODEWIJK XIII, hun toestand hoogst wisselvallig, ja niet zelden drukkend werd (*).

(*) Verg. het vorige deel.

Terwijl de dertigjarige krijg in *Duitschland* woedde, zien wij ook in het zuidelijk *Frankrijk* de Protestanten onder den hertog van ROHAN en zijnen broeder SOUBISE tegen de legers strijden, welke de staatkundige RICHELIEU tegen hen afzond, dezelfde RICHELIEU, die de Protestanten in *Duitschland* eerst in het geheim en daarna opentlijk ondersteunde. Voor het overige was het bij RICHELIEU, die in het gemeen meer staatsman dan Godgeleerde was, niet zoozeer het geloofs-verschil als wel de politiek-republikeinsche stelling, welke de Hugenooten in de monarchie ingenomen hadden, die hem tot den krijg tegen hen aanzette, en inderdaad mogen de toenmalige Protestanten van *Frankrijk* niet vrijgesproken worden van de beschuldiging, eene staatkundige factie in den staat daargesteld te hebben. Wij hebben nu reeds vroeger de vesting *Rochelle* als een gewichtig bolwerk der Protestanten, als het ware als hunne bondsvesting leeren kennen. Deze vesting was den koningsgezinden immer een doorn in het oog. Zij moest eindelijk gebroken, en zoo het verbond der Protestanten voor altijd vernietigd worden. LODEWIJK XIII, door RICHELIEU geleid, liet de welgelegene havenstad van alle zijden insluiten. Te vergeefs hoopten de ingeslotenen op redding uit *Engeland*, welke hun bedriegelijk door BUCKINGHAM was beloofd geworden. Van Mei tot het einde van September des jaars 1628 verdroegen de burgers van *Rochelle*, en aan hun hoofd de maire GUITON, allerlei gebrek en ontbering. Ook hier bereikten deze, even als daar bij de belegeringen in *Duitschland*, den hoogsten graad. Een ei werd tot 3, een appel tot 32, een schaap tot 300 livres verkocht. Ruwe huiden, leder en zeep werden ge-

kookt, beenderen gemalen, wortelen gebakken. De zeventig jarige moeder van den hertog van ROHAN, die gezamentlijk met hare dochter het lot harer geloofsgenooten deelen wilde, leefde 3 maanden lang van het vleesch harer koetspaarden, die zij liet slagten en inzouten, en van 4 tot 5 oncen brood daags (*). Eindelijk was de nood op het hoogste gestegen, en nadat ook hier weder het aannaderen eener Engelsche vloot ijdele hoop verwekt had, kwam de hard gedrukte burgerij tot de overgave overeen, hoe standvastig ook de maire GUITON zich tegen dezen smadelijken stap in den aanvang verzet had. Hij zelf moest het zich laten welgevalen, den koning in eene ootmoedige aanspraak om vergeving te bidden en eene harde strafpredikatie daartegen aan te hooren. Schrikkelijk was het gezigt, dat deze stad het binnentrekkend overwinningsleger opleverde. De lijken lagen overal op de straten, en wat nog leefde en zich bewoog, geleek meer naar geraamten dan naar menschelijke gedaanten. Smeekend strekten velen hunne handen naar den overwinnaar uit en riepen zijne erbarming in. RICHELIEU liet levensmiddelen onder de ongelukkigen uitdeelen. Maar die levensmiddelen werden velen, bij den vreeselijken honger en gulzigheid, waarmede zij verslonden werden, een middel tot verhaasting van hunnen dood. De Catholieke Godsdienst werd door eene plegtige mis, die RICHELIEU in de kerk St. Mar-

---

(*) Verg. behalve de verschillende Fransche werken het geschrift van WEBER: *Geschichtliche Darstellung des Calvinismus*, Heidelberg 1836; en bijzonder over het lijden der Protestanten den »gedrukten Palmboom» van CONSTANTIJN ALETOPHILUS, *Neurenberg* 1690, 4o, waar ook veel over de vervolging in andere landen te vinden is.

gariet hield, weder ingevoerd, een groot crucifix met een opschrift, dat de overwinning verheerlijkte werd op het slotplein opgerigt, de tot hiertoe bestaan hebbende Hugenooten-regering opgeheven, de vesting geslecht. Bij den val van *Rochelle* bleef het niet. Ook het gansche vruchtbare, schoone land tusschen de *Rhône* en de *Garonne* werd om denzelfden tijd het schouwtooneel van een verwoestenden krijg. Onderscheiden kleinere gewesten *Pamiers*, *Privas*, *Castres*, waarin zich de Hugenooten verzameld hadden, gingen verloren. Eindelijk moesten ook *Nismes* en *Montauban* zich overgeven.

ROHAN zelf van zijne vijanden geacht, van de meeste vrienden verlaten, moest eindelijk (nadat hij eene onnatuurlijke alliantie met *Spanje* beproefd had) zich tot den vrede schikken, die in Junij 1629 te *Alais* aan den voet der *Sevennen* gesloten werd en onder den naam van *Genade-edict van Nismes* bekend is. Dit edict liet wel de Protestanten zoover in het genot hunner kerkelijke regten, als zij hun reeds in het edict van *Nantes* verzekerd waren, doch maakte aan hun staatkundig verbond voor altijd een einde. ROHAN diende daarna onder de vanen van BERNHARD van *Weimar* en werd bij de belegering van *Rheinfelden* doodelijk gewond.

Het werktuig, waarvan zich RICHELIEU bij zoovele stappen van zijn staatsbestuur, doch bijzonder ook bij de bearbeiding en bestrijding der niet-Catholijken bediende, was de Capucijner FRANS LE CLERC VAN TREMBLAY, bekend onder den naam van pater JOZEF. Pater JOZEF maakte de omgekeerde loopbaan van TILLY. Terwijl deze uit de monnikschool tot het krijgslager overging, zoo verwisselde pater JOZEF gelijk eens LOYOLA, het krijgspantser met het mon-

niksgewaad. Maar hij bleef ook onder het monniksgewaad soldaat, gelijk TILLY onder het pantser een monnik. Nadat hij zich bij de belegering van *Amiens* roemrijk onderscheiden had, trad hij, terwijl zijne nabestaanden geheel andere dingen van hem hoopten, in de Capucijner-orde. Hij onderscheidde zich spoedig door bekeeringsijver tegen de Hugenooten en door zijne geschiktheid in dit werk, zoodat hij de opmerkzaamheid van den bisschop van *Luçon* (den namaligen kardinaal RICHELIEU) niet ontgaan kon, en van nu af waren beiden onafscheidbare vrienden. RICHELIEU gebruikte hem, toen hij staatssecretaris geworden was, tot gewigtige gezantschappen en zond hem onder anderen ook naar *Rome* tot PAULUS V, die hem de getuigenis gaf, in hem den bekwaamsten man gevonden te hebben, die hem ooit voorgekomen was. Bij al de uitzigten op bevordering bleef overigens JOZEF voortdurend in den demoedigen stand van bedelmonnik en stelde er zijne eer in, dat de kardinaal en eerste staatsdienaar van *Frankrijk* met al de praal van het Fransche hof voor de poort van zijn klooster afsteeg, om den armoedigen Capucijner in zijne cel te bezoeken. — Deze man was ook bij de belegering van *Rochelle* werkzaam geweest, waar hij de oude krijgsdienst, die hij nog niet verleerd had, tot het zieleheil der ketters en tot verderf van hun ligchaam aanwendde. En gelijk hij hier de kanonnen tegen de inlandsche Protestanten hielp rigten, zoo trad hij spoedig daarna in *Regensburg* als onderhandelaar van *Frankrijk* op in de Duitsche aangelegenheden. Hij stierf in het jaar 1638.

RICHELIEU had zich vergenoegd de staatkundige magt der Protestanten te breken. Dat was hem

genoeg. In een Godsdienstig opzicht had hij gematigde gevoelens (*) en zoo bleef de *Godsdienstvrijheid*, welke hun het genade-edict, schoon ook in beperkten omvang, verzekerde, onder zijne verder regering onaangeroerd en de rust was voor verscheidene jaren hersteld. Ja, wij durven bijna zeggen, de nederlaag, welke de Protestanten bij *Rochelle* geleden hadden, diende, om ze in een *zedelijk* opzicht op te beuren en hun Protestantismus van de valsche staatkundige bijmenging te zuiveren. Van nu af tot de herroeping van het edict van *Nantes*, die juist daarom slechts des te onregtvaardiger scheen, gedroegen zich de Protestanten voortdurend als goede burgers en trouwe aanhangers van het koningschap en van de wettige staatsregeling en wederleiden zoo door hun beraden gedrag het best de beschuldiging, die nog steeds in den mond der vijanden bleef bestaan, dat *zij* het waren, die het rijk in verwarring bragten. Eenige voorbeelden mogen dit bevestigen (†). Toen de hertog van ORLEANS, 's konings broeder, de vaan des oproers plantte, toen in *Normandië* oproerige bewegingen wegens de belastingen den troon verontrustten, toen zelfs onderscheidene grooten van *Frankrijk*, waaronder de hertog VAN BOUILLON en CINQ-MARS, eene zamenzwering tegen den kardinaal RICHELIEU smeedden, hielden de Protestanten zich rustig. Het ontbrak wel niet in bijzondere streken aan nieuwe wrijvingen tusschen Catholijken en Protestanten, doch

---

(*) Zie RULHIÈRE, éclaircissements sur les causes de la révocation de l'édit de Nantes, p. 62.

(†) Volgens WEBERS boven aangehaalde voorstelling.

zij namen doorgaans geene staatkundige gedaan aan. Dit wist RICHELIEU te waarderen, en aan *zienen* invloed was het te danken, dat de toestand der Protestanten tegen het einde zijner regering weder aanmerkelijk verbeterde, ook in een burgerlijk opzicht. Bijna alle handwerken en manufacturen waren in hunne handen, de zeesteden van het zuidelijk *Frankrijk*, grootendeels door Protestanten bewoond, dreven een' beduidenden handel, en de algemeene zedelijkheid, over welker gestrengheid het consistorie waakte, boezemde ook den vijanden achting in. Ook op het gebied der wetenschap zag men Catholijken en Protestanten gemeenzaam samenwerken en vereenigingen daardstellen, waaronder met name de *akademie van Parijs* als een schitterend instituut uitblinkt (*). Zoo bleef het tot den dood van RICHELIEU, die in het jaar 1643 volgde. Kort daarop stierf ook LODEWIJK XIII zelf. De staatkundige verwickelingen, die kort na dezen dood onder het regentschap van ANNA van *Oostenrijk* en het ministerie van MAZARIN plaats hadden en den beroemden krijg der *Fronde* teweegbragten, hadden ligt de Protestanten mede in den maalstroom der revolutie kunnen wegslepen. De prins van CONDÉ beproefde alles om de Protestanten in zijn onrustig drijven te wikkelen. Ofschoon Catholijk, stamde hij toch uit Protestantsch bloed en de naam van CONDÉ had in Protestantsche ooren een veelvermogenenden klank. Omstreeks denzelfden tijd heerschte CROMWELL in *Engeland*. Welk een magtig verbond liet zich hier ten voordeele van het Protestantismus sluiten! Maar ziet! de Hugenootten

---

(*) RULHIÈRE, p. 23.

stonden als een vaste muur om den jongen koning LODEWIJK XIV heen. — Steden, welke zijn voorganger om haar geloof of om hare staatkundige vrijzinnigheid verwoest had, wierpen zich thans tot bolwerken der koninklijke magt op, tegen welke alle ondernemingen van oproer afstuitten. *Montauban* muntte inzonderheid door zijne trouw uit. En wat was de belooning, welke zij voor deze trouw inoogstten! In den aanvang voorzeker bleef de erkentelijkheid niet achter. MAZARIN zelf beleed, dat slechts door de hulp der Hugenootten het rijk van den ondergang gered was geworden. Uit dankerkentenis werden hun menigerlei voordeelen bewilligd en de edicten, die ten hunnen voordeele luiden, vernieuwd. Zelfs op de ongelukkige Waldenzen werkte die oogenblikkelijke gunstige stemming van het hof, welke door CROMWELL levendig onderhouden werd, daar ook hun weder de nederzetting in *Frankrijk* vergund werd. Doch niet lang duurde deze gelukkige, vreedzame toestand. Reeds verhieven zich bij de Fransche geestelijkheid krachtige stemmen tegen de verdraagzaamheid, welke men jegens de ketters betoonde. Het waren niet alleen de Jezuïten, die daartegen ijverden; ook de anders zoo Evangelisch gezinde Jansenisten zochten juist daardoor het verwijt van Protestantismus van zich af te weren, dat zij zelfs tot strenge maatregelen tegen de Calvinisten aanspoorden. Spoedig moest er een beslissende stap geschieden, nadat MAZARIN, die bij alle minachting omtrent het geloof der Protestanten echter de belijders van dit geloof zooveel mogelijk verschoond had, de oogen gesloten en LODEWIJK XIV zelf de teugels der regering in handen genomen had. MAZARIN stierf in de lente van

1661. Van nu af begon eerst weder eene eigenlijke planmatige vervolging der Protestanten in *Frankrijk* niet om hunnen staatkundigen stand, maar om de Godsdienst zelve.

Juist de stad, die zich in den krijg der *Fronde* zoo trouw aan de zaak des konings aangesloten had, de stad *Montauban*, moest het eerst verootmoedigd worden. Een strijd, waarin de daar studeerenden, de Protestanten namelijk, met de insgelijks daar wonende kweekelingen der Jezuiten gewikkeld werden, veroorzaakte haren val. De Protestantsche jongelingen hadden voor het akademie-gebouw eene speelplaats, welke zij in hunne uitspannings-uren tot lichamelijke oefeningen gebruikten. De kweekelingen der Jezuiten, die in hetzelfde gebouw te zamen kwamen, wilden de plaats tot een hunner schouwspelen gebruiken, welke zij jaarlijks vertoonden en sloegen ongevraagd hun schouwburg aldaar op. Dat wilden de Protestanten niet dulden. Het kwam tot dadelijkheden, de schouwburg werd bestormd en met geweld vernield, waarbij het ook niet aan wederzijdsche slagen ontbrak. De strafbaren onder de Protestanten werden in hechtenis genomen; doch de burgers bevrijdden de gevangenen met geweld. De zaak werd vergroot, men zag daarin gevaar voor Staat en Godsdienst. De gewapende magt werd ontbonden, *Montauban* met koninklijke troepen bezet en de soldaten in de woningen der Protestanten zoo lang ingekwartierd, tot deze zich bereid verklaarden, Catholijk te worden. Met de akademie was het gedaan, zij werd naar *Puylaurens* verlegd, later geheel opgeheven (*), en de tot hiertoe geno-

(*) Ook *Saumur* ging in 1685 verloren, zie BENOIT, *histoire de l'édit de Nantes*. III, p. 782.

ten vrijheid der stad, gelijk ook het trotsche overblijfsel harer sterkten, werden voor altijd vernietigd. Een dergelijk lot als *Montauban* trof, was ook voor *la Rochelle* bestemd. Al de Protestanten, die zich sedert de treurige inneming der stad aldaar nedergezet hadden, drie honderd familiën in getal, moesten in den laten herfst van het jaar 1661 vertrekken, op een' tijd dat een aanhoudende regen van drie weken alle wegen ontoegankelijk gemaakt had. Niemand werd verschoond; zuigelingen leide men in de wieg onder den open hemel, terwijl het onophoudelijk regende. Kranken en grijsaards moesten hun leger verlaten en een goed heenkomen zoeken. Echter bleef het niet bij de vernering dezer veiligheids steden alleen. In het gansche land werden onderzoekingsgerigten aangesteld, welke over den toestand der Godsdienst een naauwkeurig berigt moesten opmaken. Zulke onderzoekingen hadden reeds vroeger ten *voordeele* der Protestanten plaats gehad; er moest namelijk (dit was derzelver oorspronkelijk doel) onderzocht worden, of het edict van *Nantes* ook overal gehouden werd. Doch thans namen deze onderzoekingen eene tegenovergestelde rigting. Zij vraagden er veel angstiger naar, of niet de Protestanten de vrijheid welke het edict hun gaf te boven gingen, en daar waar zij meenden een aangematigd bezit, een aangematigd regt te ontdekken, daar waren zij ook spoedig met de intrekking van hetzelfde en met gevoelige straffen bij de hand. Zoo werden in verschillende provinciën eene menigte Protestantsche kerken in beslag genomen en vele familiën der Hugenooten in de uiterste verlegenheid gebragt. In den lande *Gex* moest alle Protestantsche Gods-

dienst ophouden, dewijl dit landschap ten tijde van het edict nog niet tot *Frankrijk* behoord had; maar ook in oud-fransche landen grepen dergelijke verdrukkingen en beperkingen plaats. In snelle opeenvolging ontwikkelde zich nu een voornamelijk door de Jezuïten uitgedacht bekeeringstelsel, waaraan LODEWIJK XIV zijnen arm en zijne kas leende; naarmate hier geweld of daar belooning tot bereiking van het doel noodzakelijker scheen. De adel werd het eerst gewonnen; velen van deszelfs leden veranderden ten gevalle van het hof met de snee hunner kleederen ook den vorm der belijdenis. Moeijlijker was de burgerstand te winnen; echter ook hier ontbrak het niet aan middelen. In het jaar 1663 verordende de staatsraad, dat geen in de Catholijke Kerk teruggekeerd Protestant aangehouden mogt worden, om aan eenen niet Catholijken geloovige zijne schulden te betalen; een voortreffelijk middel, om slechte schuldenaars tot goede Christenen te maken! In hetzelfde jaar 1663 verscheen het gebod tegen de op nieuw afvalligen (*relaps*). Wie eenmaal Catholijk geworden was en nu weder Protestant werd, die had ten gevolge van dit edict geen versooning te wachten. Eeuwigdurende ballingschap was zijn lot. Velen trokken thans reeds het vrijwillig vertrek voor, de aanvang tot de landverhuizingen die naderhand plaats hadden!

De krijgsondernemingen des konings sedert het jaar 1667 lieten den Protestanten een tijd lang met rust; velen hunner vochten zelfs roemrijk in het koninklijk leger. Maar alle behaalde lauweren vermogten niet den koning de rust te verzekeren, naar welke zijn geweten hem te vergeefs deed zoeken. Wie de geschiedenis der zeden ten tijde van

LODEWIJK XIV slechts oppervlakkig kent (*), weet, in welke lusten het hart des konings verviel. Het berouw kwam in menig zwaarmoedig oogenblik over hem. Ware het slechts dat berouw geweest, waarvan de Apostel zegt, dat het niemand berouwe! Doch zijn berouw was niet de vrucht van de droefheid naar God, maar van de *droefheid naar de wereld*, gelijk men het wel nergens zoo regt in deszelfs treurige gedaante vinden mag, dan in *dezen* tijd en aan *dit* hof. De vroomheid van LODEWIJK was niet de uitdrukking van dien vorstelijken ootmoed, zooals wij dien bij eenen GUSTAAF ADOLF gevonden hebben, die bij het aanschouwen van de nietigheid van alle aardsche grootheid tot het eeuwige en onvergankelijke het oog vrij en open naar boven rigtte; doch zij was ook niet eenmaal die ruwe monniken-vroomheid, gelijk wij die in den streng Catholijken TILLY moesten eeren, en even zoo min geleek zij naar het ijzeren, doch consequente bigot-tismus van eenen PHILIP II van *Spanje*; noch mag zij met de bekrompen naauwgezetheid van eenen FERDINAND II gelijk gesteld worden; neen! zij was een wangestalte van de treurigste soort, een diplomatisch verdrag maken met den hemel, waarbij men voortzondigen kan op betaling van het offer en waarbij juist de Protestanten het offer zijn moesten (†). In een aanval van berouw over zijn zon-

---

(*) Wie noch tijd noch lust heeft om de ontelbare menigte memorien te lezen, vindt eene beknopte en voortreffelijke schildering volgens de bronnen in RAUMERS *Geschichte* VI, S. 79 ff. (*Ludwig XIV und sein Hof*.)

(†) Vergel. RULHIÈRE S. 66 ff (volgens 's konings eigene memorien). VOLTAIRE teekent het karakter van LODEWIJK als eene melange de religion et de galanterie, de dignité et de faiblesse, bij RULHIÈRE p, 104.

den-leven met madame VAN MONTESPAN had LODEWIJK het ten minste nog welgezind besluit genomen, het derde deel zijner spaarkas aan de bekeering der Hugenootten te besteden; zoo namelijk, dat al diegenen, welke tot het Catholicismus zouden overgaan, uit deze kas ondersteuning kregen. Een afvallig Protestant, de dichter PELISSON, bestuurde deze kas, welke door de Hugenootten wel met regt met de doos van PANDORA vergeleken werd. Ja, zelfs de ijverigste Catholijken spotteden over dit onwaardig middel. » Deze gulden welsprekendheid, zeiden zij, was wel minder geleerd dan BOSSUERS geschrift, dat toen juist ten voordeele der Catholijke Godsdienst verschenen was, maar op verre na werkzamer (*). »

Bij zulke welgezinde bekeeringsproeven bleef echter de yrome ijver des konings niet staan. Hij zag spoedig, dat zij niet veel hielpen. Menigeen, nadat hij het geld getrokken had, ging echter weder tot de Protestantsche Godsdienst over; er waren spoedig weder zoovele » afvalligen » als bekeerden. Nu werd in het jaar 1679 het edict tegen de op nieuw afvalligen (*relaps*) vernieuwd en in kort tijdsbestek verscheen het eene bevel na het andere, welke den Protestanten al datgene onttrokken, wat hun het edict van *Nantes* had gewaarborgd. De zoogenoemde kamers van het edict, welke over deszelfs inachtneming waken moesten, waren reeds 10 jaren vroeger (1669) ingetrokken geworden, thans werden ook de gemengde kamers (*chambres mi-parties*) opgeheven, in welke de Protestanten hunne vertegenwoordigers gehad hadden. Op dit plakaat volgde terstond een ander, hetwelk alle Protestan-

---

(*) RULHIÈRE p. 97.

ten, die hun geloof niet wilden vaarwelzeggen, van hunne waardigheden en ambten vervallen verklaarde. Te vergeefs zocht de staatkundige COLBERT, die steeds de Protestanten beschermd had, dewijl hij gevoelde dat de welvaart des lands van *hen* afhing, ook *thans* zijne stem in den staatsraad voor dezelve te verheffen, en in den zin van zijnen edelen voorganger L'HOPITAL het uitbreken van den hartstogt te verhoeden. De kanselier LE TELLIER en diens zoon LOUVOIS behielden het overwigt. De Jezuiten lieten niet na, het vuur der vervolging verder aan te blazen en 's konings geweten daartoe op te hitsen. Het bleef er niet bij, de Protestanten van alle *staatsambten* uit te sluiten, spoedig moest hun *ieder ordentlijk bedrijf*, iedere handtering verboden worden. Noch het beroep van een' arts, noch van een' apotheker, noch van een' notaris enz. mogten zij ten laatste meer uitoefenen. Maar ook daarmede hield zich eene partij niet tevreden, die het er nu op toegelegd had, het Protestantismus in *Frankrijk* met den wortel uit te roeijen. Altijd nog was de koning deze partij te zacht. Eindelijk waagde het de oorlogsminister LOUVOIS den koning te overreden, in het jaar 1684 een regiment ruiters naar *Poitou* te zenden, en het grootste gedeelte daarvan in de huizen der Hugenooten te leggen, onder voorwendsel, dat zij de rijken waren, waarbij de intendant van *Poitou*, MARILLAC, hun voortreffelijke hulp verleende (*). Waar daarentegen een zich bekeerde, daar moest hij terstond van de inkwartiering bevrijd worden. Te vergeefs wendden zich de bedrukte inwoners, die aan de willekeur en de ruwheid

---

(*) Zie den brief van LOUVOIS aan MARILLAC bij RULHIÈRE, p. 436, 437

hunner ongenoodigde gasten prijsgegeven waren , tot 's konings gerechtigheid. Hunne klagten bleven onverhoord. Ten hoogste werden thans nog openbare gewelddadigheden door dagorden aan de troepen verwijderd gehouden (*). Dit was het begin der zoogenoemde *dragonaden* of der gestevelde missie (*mission bottée*) gelijk de lichtzinnige Franschen ze met berispelijk vernuft noemden. Maar ook slechts het begin! Het voorbeeld van *Poitou* werd ook in andere streken nagevolgd : want het koude ijzer verscheen nog werkzamer dan het verblindende goud der proselieten-kas en was nog daarenboven goedkoop. Zeven en dertig duizend menschen waren volgens de lijsten , welke men den koning overhandigde , langs *dezen* weg in den schoot der Catholijke Kerk teruggedreven geworden. Doch het getal was zeer overdreven ; men verborg den koning de zwaarigheden , die zich aanboden. Veeleer beijverden zich de Jezuit LA CHAISE , 's konings biechtvader , en de nieuw bekeerde madame MAINTENON (†), den ligtgeloovigen man in den waan te houden , dat binnen weinig jaren de *eenheid* van het Catholijk geloof in het gansche rijk hersteld zou zijn (§). Intusschen duurden de verdrukkingen voort en namen al naar de omstandigheden nu deze dan gene gedaante aan. Het gebod tegen de afvalligen werd nogmaals vernieuwd , en toen nu velen weder tot

---

(*) RULHIÈRE p. 146 , 147.

(†) Zij was zelf vroeger Protestantsch geweest.

(§) » Wanneer God den koning behoudt , » zoo schreef vrouwe van MAINTENON aan den heer van VILLETTE , dien zij gaarne tot afzwering van zijn geloof brengen wilde , » zoo zal er in den tijd van 20 jaren geen enkel Hugenoot meer bestaan. » RULHIÈRE p. 139 , 145.

het laatste middel hunne toevlugt namen, om namelijk uit het land te vertrekken, toen werd een vroegere wet, welke alle Franschen, namelijk de zeelieden, het verhuizen verboden had (toenmaals uit staatkundige inzigten, tegenover *Holland*) in alle gestrengheid op de Hugenootten toegepast. Wie de vlugt beproefde, kwam op de galeiën of in de gevangenis. Hoe grooter de straf tegen de op nieuw afvalligen was, des te gemakkelijker maakte men den overgang. Eene eenvoudige mondelinge verklaring, in tegenwoordigheid van twee of drie getuigen, was toereikend, om voortaan als Catholijk aangezien te worden; en wee dengene, wien die overijling berouwde. Het berouw kwam te laat. Zelfs kinderen, die men vroeger eerst in het twaalfde jaar voor mondig in dit opzigt gehouden had, moesten reeds in het zevende jaar met de volwassenen gelijk staan; ook *hunne* bekeering onherroepelijk zijn. Maar altijd nog waren die uitwendige smarten niets, waaraan de volhardenden zich blootstelden, in vergelijking van de gewetenswroeging van diegenen, die in den drang der omstandigheden hun geloof afgezworen hadden. Deze vonden geen rust en geen vrede en bij eenigen kwam het tot zelfmoord. In de familiën heerschte tweedragt. Vooral werden de predikers hard verdrukt; eenigen bleven standvastig, anderen en zelfs zulken, die in den aanvang een' grooten ijver betoond hadden, gingen over en dienden thans als werktuigen, om hunne voormalige kudde op de bloedige weide der zegepralende Kerk over te lokken. Daarbij werd met het vernielen der kerken, met gewelddadige versterking der Protestantsche Godsdienst, met het verbranden van bijbels en andere boeken voortge-

V. I

gaan. Maar de Protestanten lieten zich de heilsmiddelen niet zoo ligt ontnemen. Terwijl voorze-ker hier en daar gansche gemeenten gezamenlijk met hunne predikers door de uitgezonden dragon-ders zich naar de mis lieten heendrijven, zag men anderen (onder hen hoogbejaarde grijsaards en moe-ders) 50 tot 60 uren ver gaan, ja zelfs bij storm-achtig weder over de onstuimige zee zich wagen, om eene Evangelische predikatie te hooren, een kind te laten doopen of het Avondmaal op Gere-formeerde wijze te vieren. Ja, hoe grooter de ver-drukkingen waren, des te grooter was ook hier de tegenstand; maar ook des te vreeselijker weder de terugwerking van denzelven. Sedert de bewo-ners van *Languedoc*, der *Sevennen*, van *Viva-rais* en van *Dauphiné* op eene vergadering te *Tou-louse* zich onder elkander verbonden hadden om zich met lijf en leven tegen de gewelddadigheden te verzetten, alzoo dat zij onmiddellijk op de puin-hoopen der verwoeste kerken nieuwe bedehuizen begonnen te stichten en begonnen te prediken, zag men de Hugenooten voor openbare oproermakers aan en geen middel werd meer gespaard om hen geheel te vernietigen. In de bosschen, in de wijn-bergen werden de vlugtelingen teruggedrongen. Hier wierp zich de natuur voor hen tot bolwerk op. Tot vertwijfeling toe verweerden zich de ach-ter grachten en muren der wijnbergen verschanste Hugenooten. Des te geduchter wraak trof de vrou-wen en kinderen der verbannen. Al de gruwe-len der soldaten, zooals wij ze in den dertigjarigen krijg leerden kennen, herhaalden zich hier bij de dragonders van LOUVOIS. Ook aan talrijke regtsple-gingen van predikers en leeken ontbrak het niet.

De twee en zeventig jarige IZAÄK HOMEL, prediker uit *Vivaraïs*, stierf te *Tournoën* in October 1683 onder de wreedste folteringen van den scherpregher (*). Onderscheiden anderen hadden een dergelyk lot. Uit het zuiden van *Frankrijk* verbreidde zich de vervolging naar het noorden. Ook *Parijs* zag de tijden van HENDRIK II, van CATHARINA DE MEDICIS en van KAREL IX, den tijd der Inquisitiën en der Bartholomeus-nachten wederkeeren. Geheel *Frankrijk* geleek toch (volgens de uitdrukking van VOLTAIRE) naar een groot jagt-gewest, waarin men de vreesachtige Hugenootten, als het wild op het veld jaagde (†). Wat zou thans nog het edict? Het was een bloote vorm geworden, gelijk eens de Majesteits-brief in *Bohemen*. En zoo geschiedde dan ook vormelijk door een' pennestreek, wat reeds lang te voren door list en geweld daadzakelijk geschied was, *het edict van Nantes werd herroepen*.

(*) BÉNOIT, p. 667.

(†) VOLTAIRE, Siècle de LOUIS XIV, II. p. 326.

VIJFDE VOORLEZING.

BESCHOUWINGEN OVER DE VERVOLGINGEN ONDER LODEWIJK XIV.
DE HERROEPING VAN HET EDICT VAN NANTES EN HARE GEVOL-
GEN. VOORBEELDEN VAN STANDEVASTIGHEID. AMBROSIIUS BORELY,
DE OUDE SEVENNER. OPNEMING DER UITGEWEKENEN IN HET
BRANDENBURGSCH EN ELDERS. STEMMEN IN DE CATHOLIJKE
KERK OVER DE HANDELWIJS VAN LODEWIJK. ALGEMEENE BE-
SCHOUWINGEN.

De woeste tijden van den dertigjarigen krijg hebben wij nu achter ons. Maar nog heeft de geschiedenis van de vervolging der Protestanten geen einde. Terwijl *Duitschland* na den Westphaalschen vrede in een Godsdienstig opzicht weder in rust scheen, ofschoon ook hier de wonden nog lang nabloedden, terwijl onder de regering van den grooten keurvorst FREDERIK WILHELM van *Brandenburg* het Evangelisch Protestantismus in *Duitschland* zich door deszelfs eigene Duitsche kracht zonder vreemd inmengsel weder begon te verheffen en datgene weder goed te maken, wat de voorvaders bedorven hadden, zien wij in *Frankrijk* een vernielingskrijg woeden, die in zijne verschrikkingen den Boheemschen en Duitschen krijg niets toegeeft. Ja,

terwijl de dertigjarige krijg de natuur van eenen Godsdienst-krijg trapswijze verloren had , zoodat ook de gruwelen van denzelfven niet immer op onmiddellijke rekening van den Godsdiensthaat , maar op rekening van de menschelijke ruwheid en wreedheid in het gemeen komen , zoo treedt ons daarentegen in den nieuwen Hugenooten-krijg met deszelfs dragonaden het fanatisme weder in al zijne verschrikkelijkheid te gemoet. Maar het is niet een barbaarsch , in stomphed van geest verzonken volk , dat , daar het in zijn bijgeloof gestoord wordt , zich tot bloedige verdediging van zijne heiligdommen aangordt en in de verdelging der vijanden Gode eene dienst meent te bewijzen ; het is niet die ruwe onwetendheid , welke zich met sombere drift tegen de verlichting des geestes verzet en het opgeklaard verstand den oorlog aankondigt — neen , het is een volk , dat juist in *deze* eeuw , waarin het zich met het bloed der vervolgden bezoedelde , op de grootste geestbeschaving , de fijnste wereldzeden , op verlichting , op kunsten en wetenschappen zich beroemde. De geroemde eeuw van LODEWIK XIV is het , die ons de treurigste bewijzen voor de bewering geeft , dat de bloote verstandsverlichting alleen den mensch nog niet het weldadig evenwigt in staat is te geven , hetwelk hem voor koude onverschilligheid zoowel als voor woeste vervolgingszucht bewaart. Wat ik reeds vroeger gelegenheid had op te merken (*), dat het fanatisme eener sombere , verkeerd geleide vroomheid wel hoogst treurig , maar toch altijd nog te verontschuldigen is , terwijl het berekenende fanatisme

---

(*) D. III , voorl. 8.

des verstands naar een grijnzend masker gelijk, hetwelk de menschheid met de geweldigste karikaturen hoont, dat kunnen wij hier tot onze veroortmoediging waarnemen. Welk eene treurige vereeniging van ongeloof en bijgeloof, van lichtzinnigheid en wreedheid, welk een zeldzaam verkeer van ernst in scherts, van Godsdienstigheid in huichelarij, van Godsvrucht in menschenhaat! Welk eene ernstige waarschuwing, om het heil der wereld niet enkel te verwachten van de toenemende beschaving, van de bevordering van schoone kunsten, zelfs niet enkel van den bloei der menschelijke wetenschap en de zegepraal eener van het leven afgekeerde wijsbegeerte. In welke drogredenen vervielen niet de vernuften van dien tijd, daar zij van uit hun standpunt het zelfs ondernamen, om de vervolgingen van anders denkenden met schijnbare gronden te willen regtvaardigen. In welke verbijsteringen geraakte b. v. het verstand van den hooggeprezen redenaar FLÉCHIER, toen hij den *dwang* in geloofszaken als een' heilzamen maatregel zocht voor te stellen, waarvoor men den koning niet genoeg danken kon (*). En toch moest dezelfde man in rustiger oogenblikken toestemmen, dat de vruchten dezer bekeeringen hoogst twijfelachtig waren.

Het in het oog vallend contrast, waarin de vervolging der Protestanten in *Frankrijk* tot de *beschaving* des tijds stond, is ook het oog van VOLT-AIRE niet ontgaan. Doch wanneer hij meent, dat eerst de volkomen zegepraal, welke de *verlichting*

(*) Vergel. de plaatsen uit zijne brieven bij HOFMANN, *Geschiede des Aufrufs in den Sevennen. Nördlingen* 1837. S. 19, 20.

der eeuw over de barbaarschheid wegdroeg, aan de vervolgingen een einde gemaakt heeft, zoo toont hij, dat hij de diepere bron derzelven evenzeer miskende als haar heilmiddel: want *in* dien tijd der beginnende verlichting zelve vallen toch deze vervolgingen en gingen juist van die personen uit, welke gene bevorderden. En wat noemt VOLTAIRE verlichting, wat barbaarschheid? » De schitterende feesten van een galant hof (dit zijn zijne woorden) deden de stijve gestrengheid van zeden (het pedantismus) der Hugenootten in hare geheele belagchelijkheid verschijnen. Naarmate de goede smaak zich meer volmaakte, moesten de psalmen van eenen MAROT en BEZA bij de beschaafden afkeer verwekken. Deze psalmen, die eens het hof van FRANS II in verrukking gebragt hadden, konden ten tijde van LODEWIJK XIV slechts nog het gemeen tevreden stellen. De *gezonde* wijsbegeerte, welke omtrent het midden dezer eeuw een weinig in de wereld begon in te dringen (tot namelijk VOLTAIRE zelf de fakkel opstak), moest bij alle beschaafde lieden een tegenzin omtrent de geloofsverschillen verwekken (*).”

VOLTAIRE schijnt alzoo ten laatste de oorzaak der vervolgingen bij de Protestanten zelve te zoeken. Daar deze lieden (zoo luidt met andere woorden zijn oordeel) in tegenspraak met den goeden smaak der Parijsche akademie de psalmen van eenen MAROT en BEZA nog schoon vinden, daar zij in tegenstelling met het Indifferentismus nog eenige waarde aan verouderde leerstukken hechten konden, zoo hadden zij het aan zich zelve te wijten, wanneer *hun* fanatismus dat der oude Kerk tegen zich ver-

---

(*) *Siècle de LOUIS XIV*, T. II. p. 246.

wekte. Ja, het was ten laatste, wanneer ik de wijsgeeren regt begrepen heb, geen zoo groote schade, wanneer door de dragonders intusschen alle Godsdienstoefening uiteen gejaagd, wanneer de lieden van de psalmen van MAROT intusschen naar de Catholijke mis gedreven werden, om een paar tiental jaren later des te ongestoorder van daar in de gehoorzalen der wijsgeeren over te gaan, waar zij onder voorwaarde van *geen* geloof meer te hebben tegen iedere verdere vervolging veilig waren. Doch wij zullen later zien, hoe uit de wijsbegeerte van VOLTAIRE zich even zoo goed een fanatisme ontwikkelen konde en werkelijk ontwikkelde, als uit de leer der gehoonde Scholastiekers en der gehate Jezuiten, en hoe alzo hier slechts de eene onregtvaardigheid in de plaats der andere kwam. Maar wij willen niet vooruit loopen, doch gaan in onze vermelding van de daadzaken voort.

Het edict van *Nantes* was, even als de houten pop des konings in het schaakspel, nog altijd blijven staan op het papieren bord van de tafel der wet. Maar de laatste bijeenkomst heeft ons getoond, hoe aan dit edict voortdurend door de koninklijke ordonnantiën schaak geboden werd, hoe het eene despotieke bevel na het andere hem den weg versperde, totdat eindelijk, nadat *iedere* uitweg gesloten was, de Protestanten hunne partij als verloren opgeven moesten.

De vormelijke herroeping van het edict van *Nantes* geschiedde bijzonder op aanraden van den ouden kanselier LE TELLIER in October des jaars 1685 in de volgende artikelen:

1. Het edict van *Nantes* en het genade-edict van *Nismes* zijn herroepen en alle Protestantsche

kerken, die nog op Franschen bodem staan, moeten gesloopt worden.

2 en 3. Alle openbare Godsdienst naar de leer van CALVIJN in de kerken, kapellen en woonhuizen moet ophouden.

4. Alle Protestantsche geestelijken, die zich niet bekeeren willen, moeten binnen 14 dagen het koningrijk verlaten, onder bedreiging van de galei-straf, zoo zij niet gehoorzamen.

5. en 6. De geestelijken, die zich bekeeren, genieten een inkomen, dat een derde deel meer bedraagt, dan hunne vroegere bezoldiging en dezelfde vrijheid van belasting als te voren. De helft van dit inkomen wordt aan hunne weduwen na hunnen dood uitbetaald.

7. Alle Protestantsche opvoedings-gestichten, en iedere soort van Protestantsch onderrigt, even als alle overige inwilligingen van het edict van *Nantes* zijn opgeheven.

8. Alle jonggeborene kinderen moeten in de Catholieke Kerk gedoopt en opgevoed worden.

9. De uitgeweken Hugenooten, die binnen 4 maanden terugkomen, treden in het genot van hun vermogen; wie in dezen tijd niet wederkeert, diens goed wordt verbeurd verklaard.

10. Alle verdere landverhuizingen worden verboden. In geval van overtreding is galei-straf voor de mannen, verlies van vrijheid en vermogen voor de vrouwen vastgesteld.

11. De bevelen tegen de op nieuw afvalligen blijven van kracht.

12. Mogten er noch hier en daar eenige Hugenooten verstrooid in het land leven, zoo zal hun (in hoop, dat God hen nog verlichten moge!) in-

tusschen de gewetensvrijheid toegestaan zijn, en niemand hen wegens hun geloof kunnen verontrusten, in zooverre zij geene vergaderingen tot Godsdienstige oogmerken houden (*).

Dit laatste artikel had nog een schijn van gematigdheid; doch het vervolg zal ons leeren, dat juist dit artikel het minst gehouden werd.

Naauwelijks was het herroepings-edict verschenen, of de vijanden der Protestanten verwelkomden het met luid gejuich. » Heer! laat nu uwen dienaar henen-gaan in vrede, » zoo sprak de grijze TELLIER aan den rand des grafs, » want mijne oogen hebben uwe zaligheid gezien. » Hij wist niet (voegt VOLTAIRE er bij), dat hij het ongeluk van *Frankrijk* ondertee-kende. Verschrikkelijk was inderdaad de werking daarvan in het gansche rijk. Het hoofdedict werd spoedig nog door andere verklarende en aanvullende bijlagen gevolgd, welke b. v. ook de Evangelische Godsdienst op de oorlogs- en koopvaardij-schepen verboden en de landverhuizingen daardoor bemoeijelijkten, dat ook diegenen, welke op eenigerlei wijze daartoe de hand boden, in straffen vielen, en andere dergelijke dingen meer.

Alleen aan de geestelijken was naar het 4de artikel van het edict de verhuizing uit het rijk geoorloofd, ja bij galeistraf geboden; en desnietteenstaande zocht men hen op allerlei wijze in hunne afreis te verhinderen. Op het hoofd van een' prediker was de som van 50 louis d'or gesteld, en zoo werd menig een, eer hij nog de grenzen bereikt had, gevangen genomen en op de galeiën gesleept. Den leeken daarentegen was iedere ver-

---

(*) ZIE BÉNOIT III, 3. EN WEBER, S. 349, 350.

wijdering uit het koningrijk verboden. Nogtans zochten ook deze op allerlei wijze zich door de vlugt te onttrekken. Maar hoe deze vlugt ondernomen? Have en goed moest buiten dat in den steek gelaten worden; maar ook slechts het naakte leven over de grenzen te brengen was met het grootste gevaar verbonden: want er werd gestrengte wacht aan de grensscheidingen en in de zeehavens gehouden. Verkleedingen van allerlei aard, valsche passen, zelfs het voor het oogenblik aangenomen masker van het Catholicismus golden thans bij het gestrengste geweten als geoorloofde redmiddelen. Hier zag men processiën van bedevaartgangers de grenzen overtrekken, onder het voorgeven van naar *St. Jago* of naar *Loretto* in bedevaart te gaan, en onder dit en dat pelgrimsgewaad klopte het hart van eenen beangstigden Hugenoot, die met sidderen en beven het oogenblik verbeidde, dat hij het masker van zich werpen en langs omwegen naar het Protestantsche land toeijlen kon, hetwelk hem deszelfs armen opende (*). Daar bedekte zich een rijk koopman, die zijn vermogen den rug toekeerde, met de lompen van een' bedelaar, van een' landlooper; zelfs vrouwen verkleedden zich als mannen van deze soort en kinderen werden in reiskoffers gepakt en als kleederen over de grenzen gevoerd (†). Maar niet altijd gelukte die list. Menigmaal werd het bedrog ontdekt, en wee den genen, die zich lieten ontdekken! Zij werden zonder

---

(*) BÉNOIT III. 3. p. 194.

(†) Women and maids came to us in the habits of men, children in coffers packed up as cloaths. Quick Synodicon I, p. 144, bij WEBER S. 355. (Uit *Genève*.)

aanzien van persoon, zonder genade en barmhertigheid naar de galeiën gevoerd, vrouwen en jonge dochters in kloosters gestoken en daar aan de schandelijkste mishandelingen der vrome zusters prijsgegeven (*). Het ergste ging het den kinderen, wanneer men zich van hen, hetzij vóór of na de vlugt, meester kon maken. Eene gravin van *Marsan* had reeds het jaar vóór de herroeping van het edict de waarlijk Duivelsche proef genomen, om kinderen in naauwe kisten te sluiten, en ze in den rook te verstikken, wanneer zij zich niet wilden laten bekeeren (†). Zachter middelen beproefden de Jezuiten, welke de kleinen met snoeperijen, met beeldjes van heiligen en andere geschenken tot zich lokten. Doch waar dit niet baatte, daar werd ook door de vrome vaders geweld gebruikt. Dikwerf verweerden zich deze arme kinderen, zooveel het slechts in hunne zwakke krachten stond, op eene verbazende wijze. Men had twee meisjes aan hunnen Protestantschen pleegvader ontruikt en ze met geweld in een wagen gezet, om ze weg te voeren. Zij sloegen de glazen der koets stuk en verwondden zich daarbij de handen, zij dreigden er uit te springen en konden alleen door de politiedienaren terug gehouden worden, welke men bij haar plaatste. Men stak haar in een klooster te *Charonne*. Doch op Asschenwoensdag van het jaar 1684 bedienden zij zich van het oogenblik, dat alles naar de kerk gegaan was, om over de muren te klimmen. Zij begaven zich naar een' koopman,

---

(*) Verg. BÉNOIT III. 3. (V.) p. 884, 893, en *le Vieux Cévenot*. p. 75, Aanm.

(†) BÉNOIT, t. a. p. p. 684.

die haar tot de vlugt naar *Holland* behulpzaam was (*). Menige kinderen werden door deze beproevingen dikwijls meer dan de volwassenen in hun geloof versterkt en wisten daarvan zoodanige rekenschap te geven, dat zij ook hunne vijanden verbaasden. Doch het is waar ook anderen werden zoo vreesachtig, dat zij in ieder persoon, die hen ontmoette, het ijselijk spooksel eens vervolgers waanden te zien, luid begonnen te schreeuwen en in zenuwtrekkingen vervielen. — Terwijl men zoo aan de eene zijde op de kinderen en op volwassen vlugtelingen, op geestelijken en wereldlijken jagt maakte, duurden aan de andere zijde bij de achtergeblevenen de inkwartieringen voort, om ze tot betere gedachten te brengen. Ik zoude deze plaats ontheiligen, wanneer ik al de ruwe soldaten-kluchten, al de onmenschelijkheden verhalen wilde, welke deze onbeschofte krijgslieden zich veroorloofden. Ik wil slechts eenige der minder verschrikkelijke proeven aanvoeren. Den een hield men het licht zoolang dicht voor het gezigt, tot huid en haar, baard en ooghaartjes verzengd waren, anderen liet men gloeiende kolen in de hand nemen en daarbij een Vader onze bidden, en wanneer de door smart gefolterden het snel baden, zoo beval men hen weder van voren af aan te beginnen, om de smart te verlengen. Anderen schroefde men de handen te zamen, bond ze aan een deurpost of op andere wijze vast of liet hen aan den zolder heen en weer slingerende hangen en mishandelden hen in deze houding. Men trad hen met voeten, scherpte de sporen aan hun ligchaam, goot hun

---

(*) BÉNOIT, t. a. p., S. 882, 883.

vuiligheden, heet water of andere schadelijke dingen in den mond, enz. Weder anderen plaagde men door slapeloosheid, terwijl men hen onophoudelijk wakker maakte. Ja, de dragonders hadden zelfs daartoe het *bevel*, zoodat b. v. een der ongelukkigen (een burger van *Corbigni*) in 6 dagen slechts 3 uren rust mogt genieten (*). Velen stierven ten gevolge van deze en nog erger mishandelingen, anderen vermoordde men zonder omwegen. En toch was in het laatste artikel van het rampzalig edict aan de in het land achtergeblevenen *gewetens-vrijheid* verzekerd; maar voorzeker slechts in de *hoop*, dat God hen nog *verlichten* mogt. En dit waren dan juist de middelen tot *verlichting*.

Wat wonder wanneer bij deze behandeling vele duizenden (men telde omtrent 50,000 familiën) (†) nogtans liever uitweken, ook op gevaar van ontdekt en op de galeiën gevoerd te worden, dan zich en hunne kinderen aan de jammeren bloot te stellen, welker aanwending *gewis*, en wier einde niet te overzien was. En waren ook *deze* jammeren slechts voorbijgaande geweest, en hadden zij ook niet allen in gelijke mate getroffen, welk uitzigt bleef in het gemeen den Hugenooten nog over, daar hun door de verschillende edicten iedere toegang tot een bedrijf, tot eene dienst, tot de geringste bediëning of handtering versperd was; want zelfs de waschvrouwen wilden geene kettersche onder zich dulden (§)!

(*) BÉNOIT, t. a. p. S. 940.

(†) Echter zijn de opgaven zeer verschillend. Verg. RAUMER VI, S. 204.

(§) RAUMER. S. 495 (BÉNOIT EN ISAMBERT.)

Om ons een aanschouwelijk beeld van het lijden te maken, waaraan de Protestanten in *Frankrijk* ten tijde van de herroeping van het edict van *Nantes* blootgesteld waren, behoeven wij slechts de *geschiedenis van den ouden Sevenner (le vieux Cévenol)* die veelligt aan velen uwer reeds bekend is, ons in de gedachte terug te roepen.

AMBROSIOUS BORÉLY uit de *Sevennen*, die in het jaar 1754 in den ouderdom van 403 jaren te *Londen* stierf, is de held dezer geschiedenis (*). Hij was de zoon van een' tamelijk bemiddeld man in de *Sevennen*, de oudste van 7 kinderen. Vreedzaam leefde deze familie te zamen in het genot van haar bescheiden deel, tot het uur des onheils kwam, waarin de herroeping van het edict van *Nantes* aan de daar bestaande gemeente door den maire aangekondigd werd. De jonge BORÉLY was getuige van de baldadigheden, welke de dragonders in zijns vaders huis pleegden en die ik hier niet wil herhalen.

Toen de voorraad van het huis door de vreese-lijke gasten opgemaakt was, moest de moeder, hare bevalling nabij, met de kinderen het huis verlaten. Eene vriendin, wier woning juist van de dragonders bevrijd was, nam haar bij zich op. Haar man, die haar derwaarts vergezeld had, keerde naar het huis terug, doch werd door de soldaten gegrepen en in den schoorsteen opgehangen. Hij

---

(*) Naar de uit goede bronnen geputte onderzoekingen is AMBROSIOUS BORÉLY een historisch persoon, ofschoon hier slechts vertegenwoordiger der geheele Protestantsche bevolking van *Frankrijk*. Schrijver van den historischen roman is BOISSY D'ANGLAS, over wien men vergelijkte *Biographie universelle. Supplement*. Waarschijnlijk is dit geschrift in het Engelsch vervaardigd door eenen vriend van BORÉLY, JESTERMAN, en in het Fransch overgezet. (*Londen* 1788.)

stierf nog denzelfden dag aan de mishandelingen, die hij geleden had. Den jongen AMBROSIUS (den getuige onzer geschiedenis) hadden de onmenschen aan de bedstede vastgebonden; hij weende en schreeuwde verbazend bij het zien van deze gruweldaden. Eindelijk trokken de soldaten weder af. De weduwe keerde met de arme weezen naar de ledige woning terug. Zij leefde bekrompen van hetgene de roovers haar gelaten hadden of wat zij aan hunne begeerige blikken had kunnen onttrekken, en zocht in het Christelijk onderrigt, dat zij de kinderen mededeelde, hare ellende te vergeten. Niets meer verschrikkelijks had haar kunnen ontmoeten, dan wanneer haar ook nog deze kinderen waren ontruikt geworden! Aan het zielenheil van deze hare lievelingen lag haar alles gelegen. AMBROSIUS was nu met zijn 15de jaar in den ouderdom getreden, waarop hij de steun der moeder had kunnen worden. Hij las en schreef vaardig, gelijk het zijne moeder hem geleerd had, had een vlug verstand, een goed, vroom hart, een veelbelovend voorkomen, dat iedereen vertrouwen moest inboezemen, dien hij zijne diensten aanbood. Maar waarheen zich gewend? Zijn grootvader was advocaat geweest. De jonge BORÉLY meende in dezen stand zijn geluk te maken. Hij meldde zich bij een regtspractizijn aan, die hem vriendelijk ontving, doch hem dadelijk het edict voorhield, hetwelk aan alle Protestanten den advokaten-stand verbood. Ja niet alleen geen advocaat, ook niet eens geregtsdienaar, deurwaarder of iets van *dien* aard kon hij ten gevolge der koninklijke verordeningen worden. — De jonge mensch, daardoor nog niet geheel afgeschrikt, beproefde zijn geluk bij een

geneeskundige. Maar deze bezwaarde hem met een dergelijk koninklijk verbod, dat alle Hugenootten van het beroep van geneesheer uitsloot. Te vergeefs vroeg de jonge twijfelaar, of dan AESCUAAP, HIPPOCRATES EN GALENUS Catholijken geweest waren! — genoeg, er was niets te hopen. » Wel, » dacht de nog altijd niet geheel ontmoedigde Sevenner, » wanneer ik ook geen doctor worden kan, zoo wil ik toch apotheker worden, » en meldde zich in de apotheek aan. Maar ook *hier* werd hem het edict voorgehouden, krachtens hetwelk geen Protestant het beroep van apotheker of chirurgijn uitoefenen mogt; en toen hij verder onderzoek deed, ervoer hij, dat hij zelfs niet eens bediende worden kon, daar het verboden was, Protestantsche dienstboden te houden. Nu ging hij met het denkbeeld zwanger, om onder het leger te gaan; maar zijne moeder stelde hem voor, hoe hij als Hugenoot ook hier geen bevordering te wachten had, en sidderde bij de gedachte, dat hij met *die* menschen in aanraking komen zoude, wier ruwheid en wreedheid zij zelve zoo bitter ondervonden hadden. AMBROSIUS wilde zijne moeder het leed niet aandoen, soldaat te worden; hij wilde een eerlijk handwerk beginnen en sprak daarover met een vriend. Maar deze wees hem op koninklijke edicten, welke den Hugenootten uitdrukkelijk verboden, boekdrukkers, boekhandelaars of goudsmids te worden. Nu bleven er nog wel genoeg andere handwerken over, die juist niet verboden waren; maar het verbod, dat de meesters belette Protestantsche leerlingen aan te nemen, maakte aan alle verdere overleggingen een einde. De arme Sevenner was in de pijnlijkste verlegenheid. Daarbij kwam nu nog het lijden der

moeder en der overige kinderen. De geestelijken hadden bespeurd, dat deze kinderen door hunne moeder in de godsdienst van CALVIJN opgevoed werden. Zij verlangden, dat zij het Catholijke onder-richt bezochten en haalden de ordonnantiën des konings te voorschijn, welke al diegenen tot geldboeten veroordeelden, die dat onderrigt verzuimden. De arme moeder onderging gaarne die straf, wanneer zij de kinderen daarmede van het geestelijk verderf loskooopen konde; echter werd haar ook deze straf, daar zij zich dikwijls herhaalde, bij hare geringe middelen zeer hard. Eindelijk beriepen zich die verdrukken op een edict, hetwelk de weduwen, die hardnekkig hare kinderen aan het Catholijk onderwijs onttrokken, de bevoegdheid ontzegt, om zelve hare middelen te besturen. Op haar klein goed werd beslag gelegd en haar een armoedig weduwen-inkomen toegelegd. Maar ook daarbij bleef het niet. Wat zij zoo lang als het ergste gevreesd had, dat haar kon bejegenen, gebeurde. De kinderen werden haar werkelijk ontroofd, in kloosters van ver verwijderde steden opgesloten en daar met slagen gecatholiseerd. De eenigste troost, die de diep bedrukte weduwe in hare ellende overbleef, was onze AMBROSIUS. De jongste der kinderen, een knaap van 7 jaren, BENJAMIN, was mede aan het hart der moeder ontrukkt en in een klooster gestoken. Dat kind was ongemeen lief en aanvallig. De geestelijke vaders liefkoosden het kind zoo lang en lokten het door snoep-rijen en kleine geschenken, tot het eindelijk in tegenwoordigheid eener ontelbare menigte van geloovigen een afzweringsformulier opzeide. De moeder wilde, toen zij daarvan tijding kreeg, niet geloo-

ven, dat de belijdenis van een zevenjarig kind als geldig kon gehouden worden. Wel was haar het edict bekend, dat kinderen van 12 jaren in dit opzigt mondig verklaarde, doch men hield haar het latere voor, dat de kinderen vijf jaren vroeger rijp maakte, dan het vorige edict.

Behalve onzen AMBROSIUS was tot hiertoe nog een oudoom de steun der familie geweest. Dezen had men mede op allerlei wijze tot overgang trachten te bewegen. Toen hij krank op zijn bed lag, moesten vier tamboers, die men bij hem ingekwartierd had, voor het bed trommelen. Acht en veertig uren hield hij deze pijnbank uit. Toen dit nog niet baatte, smeed men hem een grooten ketel over het hoofd en sloeg men zoo met hamers daar op. De arme man liet zich eindelijk bewegen met bevende hand een herroepingsformulier te ondertekenen, hetwelk men hem toeschoof. Maar van dit oogenblik af was zijne rust weg. Hij beschuldigde zich van verraad, hetwelk hij aan de waarheid begaan had. Maar ziedaar! eene ordonnantie verbood zelfs aan de nieuw bekeerden op galei-straf, *ooit eenig berouw over hunne bekeering te laten blijken*. Doch de afgetrokkenheid, waarin de oom BORELY leefde, zijne sombere stemming verrieden genoegzaam zijn berouw. Op zekeren dag vernam de familie, dat de oom in de gevangenis gebragt was en naar de galeiën moest vertrekken. Al dit lijden moest de jonge AMBROSIUS mede aanzien. De moeder was bijna in vertwijfeling over den nieuwen slag, die haar trof. Intusschen wist de advocaat, bij wien eens de jonge BORELY in dienst had zoeken te komen, den oom weder te bevrijden en hem een leengoed te bezorgen, dat hem

zijn inkomen geven zoude. Maar eene verklaring des konings verbood ook den Protestanten die leenen; de oudoom had zich wel op zijne afzwering kunnen beroepen, maar schaamde zich zulks. Toen zocht zijn neef raad te schaffen. Hij wilde zijn eigen goed verkoopen, om den oom te helpen. Nog eer de morgen aanbrak, ging hij naar het huis van een' notaris en wekte dezen op, om met hem over die zaak te spreken. AMBROSIIUS was onlangs meerderjarig geworden en zoo dacht hij, stond ook het vrijwillig verkoopen van zijn goed geen hinderpaal in den weg. Hij wist niet, dat een edict den Protestanten verbood, zonder verlof van den intendant een goed te verkoopen, ja dat er zelfs bij een goed van die waarde als het zijne nog veel grooter formaliteiten vereischt werden. — Toen nam AMBROSIIUS het edelmoedig besluit, het goed aan den oom geheel en al te schenken. Maar ook dit voor-nemen werd verijdeld door het edict, hetwelk ieder *geschenk* den Protestanten verbood. Deze edicten waren gegeven geworden, om den Protestanten het verhuizen uit het land moeilijk te maken. Eindelijk gelukte het echter den edelen neef onder het voorwendsel van schulden, die hij had (het waren de schulden der liefde jegens zijnen oom), het goed voor een hoogst geringen prijs te verkoopen en zoo den oom uit de gevangenschap te verlossen. Op zijn terugweg ontmoette onze Sevenner een volksop-loop. Op eene slede werd een lijk voortgesleept, van den scherprechter vergezeld en door het gemeen omringd, dat het lijk met steenen en slijk wierp onder den uitroep: » regt zoo! regt zoo! zoo moet men met de Hugenooten handelen, hingen zij slechts allen reeds aan de galg!" en dergelijken. Hij

ziet, dat het het lijk van een' Protestant is, die in het uur des doods geweigerd had, de Catholijke Sakramenten voor de stervenden te ontvangen en wien nu (ten gevolge van een koninklijk edict) eene eerlijke begrafenis geweigerd werd. Ter naauwer-nood kan hij zich zelve nog in den gang van een openstaand huis redden, daar hij van de menigte als Hugenoot erkend en vervolgd wordt. In dit huis hoort hij, in een hoek van den gang verbor-gen, een gesprek aan, dat in eene der aangren-zende kamers tusschen een' Jezuit en den eigenaar van het huis gevoerd wordt; waarin de eerste de geweldenarijen der regering tegen de bescheiden tegenwerpingen des laatsten in bescherming neemt. — Ondertusschen loopt het volk voorbij en AMBROSIUS keert naar zijne woning terug. — Ach! hoe spoedig zou hij eene nieuwe smartelijke ondervinding krijgen. Op zekeren avond komt hij te huis, zonder zijne moeder daar te vinden. Onrust en angst bevangt zijn hart. Eerst tegen middernacht land de moeder aan, op eene vriendin leunende. Zij kan zich naauwelijks voortslepen, haar ligchaam is met bloed bedekt, onmagtig valt zij hem in de armen. Zoodra zij weder bijkomt, verneemt hij het volgende: de moeder had reeds lang gereik-halsd om weder met hare geloofsgenooten een uur van stichting te houden. Dit geschiedde in een afgelegen bosch, werwaarts de Protestanten uit vrees voor hunne vervolgers zich plagten heen te begeven, en ook de moeder was daarheen gegaan. Maar het verblijf werd verraden. Soldaten omringden het bosch, drongen tot de plaats door, waar de vrome vergadering zich bevond en schoten hunne geweren op dezelve af. De moeder van BORÉLY

werd in de zijde gewond en de wond was doodelijk. Men liep in allerijl naar den wondarts, die het gevaar terstond erkende, maar ook de stervende moeder en den om haar bekommerden zoon vooral aantoonde, dat hij naar den pastoor gaan en dezen er bij halen moest, om haar de Sakramenten voor de stervenden mede te deelen; want alzoo gebod het de koning op eene boete van 300 livres voor den arts of heelmeeester, die dezen pligt naliet. Te vergeefs smeekte BORELY. De wondarts ijlde voort naar de woning van den pastoor. Nu was slechts tusschen twee kwaden te kiezen, de moeder met de Sakramenten voor stervenden te laten voorzien of haar aan het lot van dien ongelukkige prijs te geven, die eenige dagen te voren op de slede van den beul door de straten was gesleept geworden. Noch het een noch het ander kon de kinderlijke liefde gedoogen. Toen besloot BORELY tot een waagstuk, dat hem de vertwijfeling of veeleer de opofferende liefde ingaf. Hij wikkelde de stervende in, zoo goed hij kon en droeg haar op de schouders uit het huis weg; maar slechts weinige schreden kon hij haar dragen tot voor de deur van een' vriend. *Deze* zoude hem toch open staan in den nood. Maar wee! ook *deze* deur sloot hem de ijzeren grendel van het koninklijk edict. De vriend maakte duizend verontschuldigen en verzekerde alle medelijden; *maar* — 500 livres boete voor ieder, die onder voorwendsel der menschelijkheid een' Hugenoot bij zich opneemt, schenen hem een te groot offer. — Zoo sleepte dan de zoon den dierbaren last nog verder tot in een' afgelegen hoek van den weg, waar zij onder een stroodak, onder hetwelk zij gevluht was,

den lieveling van haar hart den laatsten zegen mededeelde en in zijne armen den geest gaf. — BORÉLY stond nu alleen in de wereld, ouderloos, van zijne vrienden verlaten, van alle kanten door vijanden en verspieders omringd. Ter naauwer-nood gelukte het hem nog zijne moeder in stilte ter aarde te bestellen, eer het lijk door de vervolgers ontdekt werd; nu besloot hij zijn vaderland te verlaten. Maar nog lagen hem zijne broeders en zusters op het hart, welke, gelijk wij weten, in kloosters gestoken waren geworden. Hoe zoude hij dezen aan de handen van hunne pijnigers ontrukken? Nadat hij te vergeefs beproefd had hen tot de vlugt te bewegen, besloot hij zijnen weg naar *Zwitserland* te nemen en van daar naar *Holland* te reizen, waar hij bloedverwanten had. Het was op het einde des jaars 1698, in welk jaar de koninklijke wet vernieuwd werd, welke allen ouderen ten pligt maakte, hunne kinderen binnen de eerste 24 uren Catholijk te laten doopen. Dit bewoog vele Protestanten op nieuw tot verhuizing uit het land, zoodat BORÉLY niet om reisgezellen verlegen was. Hij sloot zich aan een gezelschap van twaalf personen aan, welke alleen des nachts hunne reizen voortzette, om zich aan de nasporingen der wachten en in het gemeen aan de blikken van alle Catholijken te onttrekken, die in hunnen ijver de wachten ondersteunden. Op hunne reis hadden de deelgenooten in het ongeluk gelegenheid, den treurigen toestand van het rijk te leeren kennen. Daar vertoonde zich aan hen de schaduwzijde der geroemde eeuw van LODEWIJK XIV. »Terwijl LODEWIJK de groote (zoo zegt BORÉLY) te *Parijs* de blijspelen van eenen MOLIERE en de vloeiende

drama's van eenen QUINAULT met derzelver schoone prologen bewonderde, beleefde het volkske (*le petit peuple*) der provinciale stadjes dagelijksche treurspelen in de werkelijkheid. Heden eene lange keten van galeislaven, welke men aan de bespottingen van het gemeen prijs gaf; morgen de openbare geeseling en verbanning van eenen Hugenooot of van eene Hugenootsche vrouw, een andermaal weder de terdood bringing van 5 tot 6 personen — en dat alles tot tijdverdrijf." Overal ontmoetten de vlugtelingen de sporen van vernieling en verwoesting des lands; de huizen open en verlaten, op de straten vernield huisraad of verwoestte levensmiddelen; alles liep vol soldaten, vol hellebaardiers, vol bedelaars, vol gespuis van allerlei aard en daaronder die dwalende vlugtelingen — welk een verwarrend, hartroerend gezigt! Nadat AMBROSIUS met zijne reisgenooten gelukkig door al die doolhoven heen geworsteld was en somwijlen in bosschen den honger met wortelen en kruiden gestild had, landden zij beneden *Lyon* aan den oever der *Rhone* aan. Zij konden een' man met geld bewegen, hen in een boot over te zetten. Maar uit een dorp aan de overzijde waren de ongelukkigen opgemerkt geworden. Terstond luidde de stormklok en een hoop gewapende boeren snelde toe, om ze aan te houden, toen zij juist den voet aan den oever gezet hadden. Een koninklijk edict verzeerde dengene het derde deel van de goederen eens vlugteling, die zulk eenen gevangen maakte; van daar de ijver der boeren. AMBROSIUS en zijne reisgenooten wilden zich verdedigen, zij gingen stoutmoedig op de boeren los, welke de vlugt namen. Doch spoedig werden zij door de achterna zettende

hellebaardiers ingehaald en aan de grenzen der *dauphiné* in hechtenis genomen. Nu werd het gansche gezelschap met een transport dieven zamengekoppeld, om naar de galeïën gevoerd te worden. Doch onder dit gezelschap bevonden zich ook weder mannen van aanzien, edellieden, geleerden, eerwaardige grijsaards. Maar allen ondergingen dezelfde ruwe behandeling; men gaf hun groven en geringen kost, des te meer slagen, wanneer zij van vermoeidheid nederzonken en den last der ijzers, waarmede men hunnen nek belaadde, niet meer naslepen konden. Zoo landden zij te *Valence* aan. Van *Marseille* was berigt gekomen, dat op de daar aanwezige galeïën alles vol was; men wierp hen alzoo ondertusschen in de plaatselijke gevangenis. AMBROSIOUS werd met twee zijner deelgenooten in het lijden in een' engen kerker geworpen. De ketens werden hun niet afgenomen en hinderden hen in den slaap. Daar hoorden zij in den nacht de klaagtoon en het gekerm hunner medegevangenen; doch spoedig vernamen zij ook weder de vrome Psalmgezangen, welke van verschillende kanten der gevangenis als geloofs- en liefde-groeten hun tegengalmden, en zij stemden mede in, vrolijk in droefenis. Maar ras werd dit gezang afgebroken door vreeselijk jammergeschrei van vrouwelijke stemmen boven de gevangenis waarin AMBROSIOUS zich bevond. Twee dochters van den advokaat DUCROS uit *Languedoc* werden hier (gelijk AMBROSIOUS later door navorsching vernam) op het ontzettendst mishandeld, dewijl zij haar geloof niet hadden willen afzweren (*). Ook AMBROSIOUS ont-

---

(*) Van dergelijke mishandelingen hier slechts éene parallele

ging des anderen morgens de ligehamelijke tuchtiging niet, om reden dat hij psalmen medegezongen had. Nu ging de togt verder naar *Marseille*. Daar vernam AMBROSIIUS, dat hij en zijne reisgenooten uit bijzondere genade niet op de galeïën komen, maar naar *Amerika* zouden overgescheept worden. Aan een' schandelijken toelag van den kapitein, door middel van een te voren uitgesproken vonnis door een' spoedigen dood in de golven zich van de gevangenen te ontdoen, had AMBROSIIUS zijne redding te danken. Hij en een gevangene van *la Rochelle* hadden zich op planken gered en werden, toen zij reeds den dood nabij waren, door een Engelsch schip aan boord genomen, hetwelk

---

plaats uit een handschrift van eenen brief van dien tijd, welke zich in het hier aanwezige kerkarchief bevindt. De weigering der op de galeïën zich bevindende Protestanten, om bij de mis het hoofd te ontblooten, gaf tot de volgende barbaarschheden aanleiding (in het jaar 1700): on les fesoit étendre à corps nud à travers le coursier, qui est au milieu de la galère, et là on les fesoit frapper à force de bras par un Turc de plus robustes avec un gourdin godronné et trempé dans l'eau de la mer, pour le rendre plus dur, dont on leur donnait aux uns 50, à d'autres 80 et même jusques à 120 coups, de sorte qu'ils avaient la chair toute meurtrie, sanglante, déchirée jusques aux os et qu'on les levait de là plus qu' à demi morts. Que si après les avoir ensanglantés et tout noircis de coups, on prenait quelque soin de les panser, on peut dire, que c' étaient des compassions cruelles pour la douleur cuisante, que causait le sel et le vinaigre, avec quoi on frottait leurs plaies; quelquefois les incisions aussi que l'on fesoit pour faire sortir le sang meurtri, et d'ailleurs si on menagait quelque peu de misérable vie qui leur restait, ce n' était que pour les réserver à de nouveaux tourments, en renouvelant le même supplice dès le lendemain, car il y en a eu, à qui on a donné jusques à 200 et 300 bastonades de cette nature à diverses reprises jusques là qu'on a vu leur poitrine et leur ventre nager dans le sang, qui ruisselait de leur dos et des côtes du ventre, enz.

voor *Gibraltar* kruiste. De geloofsgenooten werden met gejuich begroet, moesten hunne lotgevallen verhalen en keerden in het vervolg met hunne bevrijders naar *Londen* terug, waar BORÉLY in een Fransch handelshuis kwam en zich spoedig een aanzienlijk vermogen verwierf.

De verdere lotgevallen van BORÉLY betreffen ons onderwerp niet meer. Hij bezocht weder zijn vaderland ten tijde van de verlichting van VOLTAIRE en vond het daar voorzeker anders, maar niet beter. En nogtans bereikten hem nu nog midden in dezen geroemden tijd de oude wetten der onverdraagzaamheid. Hij had zich in het huwelijk gegeven, maar niet Catholijk laten inzegenen. Men beschouwde uit dien hoofde dezen echt als wild (*mariage du désert*) (*), derhalve als onwettig. De vrouw stierf in het kraambed. Maar den zoon, dien zij hem gebaard had, werd het moederlijk erfdeel onttrokken, en de ook hier teleurgestelde Sevenner keerde mismoedig over het verloren proces naar zijn nieuw Protestantsch vaderland, te weten *Engeland* terug, waar hij, gelijk reeds opgemerkt is, in hoogen ouderdom stierf.

Gij zult mij tegenwerpen, dat ik u hier met een *roman* onderhouden heb: want het verhaal draagt toch maar al te oogenschijnlijk den stempel van zulk een. Ik stem zelfs toe, dat ik het verhaal in dezen *vorm* niet in deszelfs geheelen omvang voor eene ware geschiedenis houde, ofschoon het zich geenszins als roman, maar als wezentlijke geschiedenis voordoet. Doch ik maak desniettemin geene bedenking, aan dezen historischen roman de waarde eener

---

(*) SCHROÖCKH Kirchengesch. seit der Ref. VIII, 484.

geschiedkundige verzameling der bronnen te hechten, in zooverre al die edicten, waarop dezelve zich beroept, zorgvuldig uit de bronnen aangevoerd zijn. Moge het ook zijn, dat niet *alles* van het genoemde lijden bij den persoon van onzen *held* zich werkelijk toegedragen heeft, zoo is toch niets van het aangevoerde lijden verdund; alle misdaden zijn werkelijk gepleegd geworden, zoo niet aan hem, dan toch aan duizenden zijner broeders in het lijden, en zoo is ons de oude Sevenner de vertegenwoordiger der gezamentlijke Protestantsche bevolking van *Frankrijk* in dien tijd, en zijne geschiedenis eene authentieke verzameling van al de tegen de Protestanten uitgevaardigde edicten. Alleen de *draad*, waaraan deze edicten vastgesnoerd worden, is uit waarheid en verdunding zamengeweven. Ontknoopen wij den draad, en er blijft niet te min de hoofdsom der daadzaken, welke zich over verschillende hoofden verdeelt, terwijl zij hier op één hoofd vereenigd verschijnt.

Wij hebben nu nog slechts de verdere lotgevallen te gedenken, welke de vlugtelingen buiten hun vaderland ondervonden. En hier doet het ons dan goed, op de beelden van ontzetting en afschuw ook weder verblijdende beelden van welwillendheid, van barmhartigheid, van broederlijke liefde te laten volgen.

Niet alleen *Engeland*, waarheen wij onzen Sevenner zagen vlugten, schier alle Protestantsche staten van het vasteland wedijverden om de eer, de verdreven vlugtelingen bij zich op te nemen.

De groote keurvorst *FREDERIK WILHELM van Brandenburg* ging met dat schoone voorbeeld voor en

hem volgden spoedig de vorsten van het huis *Lunenburg*, de markgraven van *Hessen-Kassel* en *Homburg*, de markgraaf van *Baireuth* en anderen na. Dat de Evangelische stenden van het Eedgenootschap niet achterbleven, dat namelijk *Bazel*, *Genève* en *Zurich* den verdrevenen hunne poorten openden, verstaat zich van zelf. En even zoo was *Holland* het toevlugtsoord van velen. De groote keurvorst, die zich reeds in het jaar 1666, doch te vergeefs, in een' brief tot den koning van *Frankrijk* gewend had, om voor zijne geloofsgenooten verdraagzaamheid uit te werken, oefende vooral krachtdadigen invloed op hun lot uit (*). Reeds vroeger van de aanstaande gebeurtenissen onderrigt, had hij ten voordeele van de ongelukigen de wijsste maatregelen getroffen. Te *Frankfort* aan den *Main*, waar zich ook vele vluchtelingen nederzetterden, was zijn resident MATTHEUS MERIAN (uit *Bazel*) met rijkelijke fondsen voorzien, om de hulpbehoevenden te ondersteunen. Dergelijke maatregelen waren door zijne voorzorg in *Amsterdam* en *Hamburg* genomen. In het markgraafschap *Brandenburg* zelfs was op het best voor hunne ontvangst gezorgd. Een bijzonder generaal-intendant, ERNST VAN GRUMBKOW werd tot verzorging der aangelegenheden van deze colonisten aangesteld. Een afzonderlijk gerechtshof verzekerde hunne regten, afzonderlijke consistoriën hunne Godsdienstgebruiken. Van de meer dan 600 uit *Frankrijk* ge-

---

(*) Vergel. over het volgende het belangrijk geschrift van ANGLILON: *Histoire des établissemens des Français réfugiés*. Berl. 1690. 8o. en ORLICH, *Friedrich Wilhelm d. gr. Churfürst*, Berlin 1836. S. 188, ff.

vlugte predikers zochten alleen 30 in het markgraafschap hunne toevlugt. In *Berlijn* werden 2 kerken voor de uitgeweken en ingeruimd en eenigen hunner predikers daarbij aangesteld (*). In *Frankfort* aan de *Oder* konden de studerenden hunne Godgeleerde studiën voortzetten, op kosten van den keurvorst (†), en ook in *Berlijn* werd een bijzonder Fransch gymnasium opgericht (§). Een in den jare 1697 door ANCILLON, een der uitgeweken en, vervaardigde lijst, bevat reeds 12,279 zielen, die door de goedheid van den keurvorst hunne redding gevonden hebben, (de krijgslieden zoo min als diegenen welke zich aan andere oorden bevonden waar geen Fransche kerk was, medegerekend). Tien jaren lang genoten de uitgeweken en volkomen vrijdom van belastingen, doch daarbij toch het burgerregt en volkomen gelijkheid met alle andere onderdanen. Tot het aanleggen van fabrieken kregen zij voorschot van geld. Aan de landlieden werden akkers en middelen om dezelve te bebouwen, aan de edellieden cereposten bij het hof en in het leger aangewezen (**).

(*) ANCILLON p. 12.

(†) Ib. p. 44.

(§) Ib. p. 147.

(**) Een der laatsten, een opperste luitenant van *Campagne* berigt ons zelfs den ontvangst bij den keurvorst: «Het was den 10den Januarij 1686 toen zijne keurvorstelijke hoogheid ons naar *Potsdam* liet ontbieden, wij waren met ons 45, die zich daarheen begaven. Heer VAN GRUMBKOW had de eer, ons aan den keurvorst voor te stellen. De groote vorst ontving ons op eene wijze, welke zijnen grooten ijver voor de Godsdienst aan den dag leide, hij verzekerde, op het diepste over ons ongeluk aangedaan te zijn en beloofde het te verzachten. Hij wenschte te vernemen, van welke middelen wij

Het gedrag van het hof jegens de vlugtelingen was voortdurend beleefd en vriendelijk. Dezelfde personen, die in hun vaderland als een uitschot der menschheid beschouwd en door het gemeen bespot waren geworden, werden hier op allerlei wijzen onderscheiden, aan de vorstelijke tafel, in den kring van aanzienlijk gezelschap genoodigd (*). Dit alles droeg weder zijne vruchten voor het land zelf. De meesten der vlugtelingen waren deels geleerden, artsen, geestelijken, regtsgeleerden, schrijvers, deels geschikte werklieden, kunstenaars, manufacturiers en fabrikanten. Overal waar deze heenkwamen, beurde zich de nijverheid in die mate op, als zij in *Frankrijk* tot onbeduidendheid wegzonk. *Halle*, waar vele uitgewekenen zich ophielden, kon spoedig met het naburig *Leipzig* wedijveren. Ook voor het in den dertigjarigen krijg zoo hard beproefde *Maagdenburg* brak thans een beter tijd aan; in *Brandenburg*, in *Köpenik* en andere steden van het markgraafschap, in *Pommeren* en *Pruisen*, kortom overal in de keurvorstelijke staten beurde zich de bedrijvigheid op. Zoo diende in de handen der Voorzienigheid datgene, wat eerst een tijdelijk kwaad had geschenen, zelfs weder tot tijdelijk geluk en de in alle winden verstrooide vlokken eener reeds half vernietigde sekte werden even

---

ons bediend hadden, om de opmerkzaamheid der aan de grenzen geplaatste wachten te ontgaan en welke wreedheden men aan ons gepleegd had, om ons tot verandering van Godsdienst te bewegen. Bij dit treurig verhaal kon hij zich niet van tranen onthouden. Den anderen morgen liet ons heer VAN GRUMBKOW bij zich komen en maakte ieder bekend, dat zijne keurvorstelijke hoogheid hem opgedragen had, voor ons onderhoud te zorgen." Verg. ORLICH t. a. p.

(*) ANCILLON p. 368.

zoovele zaadkorrels van nieuwe beschaving. Het is waar het was dan ook van de zijde der menschen niet altijd slechts de reine Christelijke liefde jegens den naaste, maar het was ook wel mede de berekening van het voordeel, welke de uitgeweken opnam. Zoo vermoedden de Engelschen, dat de Hugenooten door eene bijzondere wijze, om de wol te bewerken, hun land van groot nut zijn zouden, daar zij de winst op dit artikel in korten tijd op een millioen waardeerden (*). Eene geheele voorstad van *Londen* werd met zijde-fabriekanten uit *Frankrijk* bevolkt. De kunst, om het staal, het blik, het porcelein en het marokijnleder te bewerken, had tot hiertoe (volgens de getuigenis van *VOLTAIRE*) *Frankrijk* alleen bezeten. De Calvinisten verraadden het geheim het eerst aan het buitenland. Ook vele kleedingstukken, hoeden, kanten, kousen, welke men te voren uit *Frankrijk* had ontvangen, werden nu deels in *Engeland*, deels op het Duitse vasteland vervaardigd. De beroemde Gobelin-tapijten werden nu ook in *Berlijn* bewerkt en versierden met hunne schilderwerken, welke de zegepraal van den grooten keurvorst voorstelden, het daar aanwezige slot (†). Zelfs de verfijnde kookkunst der Fransche koks en de vrije kunst der suikerbakkers sloeg nu ook in het land der barbaren hare hutten op, een bewijs, dat de stijve, gemaakte gestrengheid van zeden, welke *VOLTAIRE* bij de Hervormden berispte, niet meer zoo overdreven was (§). Zulke

---

(*) BASNAGE, in zijne voorrede voor *CLAUDE*, *plaintes des Protestants* bij WEBER, S. 356.

(†) ANCILLON, p. 264.

(§) Echter voegt ANCILLON hierbij: «ces établissemens d'hôtellerie et de cabarets ont été faits pour la commodité du public et non pas pour favoriser la débauche.» p. 268, 269.

en dergelijke dingen wekte den naijver van andere handelsstaten op. *Denemarken* beloofde 150 en meer familiën bij zich op te nemen, dezelve in haar geloof niet te storen, ze acht jaren lang van alle belastingen vrij te houden en al hare werktuigen vrij te laten invoeren. Ook de czaren van *Rusland* deden aanbiedingen. Ja, tot aan de Kaap de *Goede Hoop* en in de Oost-Indische bezittingen zag men de coloniën der uitgewekenen zich uitbreiden. Doch niet slechts op handel en volksvlucht, en op de overige louter wereldsche zaken (*), maar ook juist op die dingen, waarmede wij hier nader in aanraking komen, op het gebied der wetenschappen, op de wijze waarop het Godsdienstige en zedelijke leven op het einde van de XVII^{de} eeuw in *Duitschland* en elders zich vertoonde, oefenden de uitgewekenen een' onmiskkenbaren invloed uit. Zeer treffend zegt HERDER (†): » Meer dan zijne staatkundige onderhandelingen en krijgen, meer dan de vlejende brieven, welke men hier en daar aan buitenlandsche geleerden geschreven had, werkte die verdrijving der Hugenooten tot oprigting van een' *Franschen staat in Europa*. »

(*) Zoo ook op de zeemagt en de krijgskunst. — Onderscheidenen van de beroemdste veldheeren der Fransche geschiedenis waren Protestanten. TURENNE (doch die het geloof afzwoer), SCHOMBERG, die in de dienst van den keurvorst overging, en de oude DU QUESNE, die ook tna de herroeping van het edict in 's konings persoonlijke gunst bleef, erwijl de zoon genoodzaakt werd, zich naar *Zwitzerland* te hegeven. Ook de oude onderging moeilijkheden wegens zijn geloof «Sire,» zeide hij op zekeren dag tot den koning, «zoolang ik voor uwe majesteit gestreden heb, heb ik er niet aan gedacht, dat mijn geloof een ander was dan het uwe.» Zie WEBER, S. 358.

(†) *Adrastea*, S. 86. (Sämmtliche Werke zur, Phil. und Geschichte. Bd. IX.)

Wij willen hier niet beslissen, in hoeverre deze verfransching hare voordeelen of hare nadeelen gehad heeft, maar zooveel is zeker, dat het *Fransche Protestantismus*, zooals het zich sedert de tijden van CALVIJN en BEZA op eene eigendommelijke wijze onder veelvuldigen strijd gevormd had, thans met het *Duitsche Protestantismus*, dat op zijnen eigen grond en bodem eenigzins bedorven en wormstekig geworden was, in eene weldadige aanraking kwam. Zoo bragten b. v. de Franschen toenmaals ontegenzeggelijk eene edeler kanselwelsprekendheid naar *Duitschland* over, dan zij (ten minste over het algemeen) in het eigen land beoefend werd. Ook voor het bestuur der Kerk en de kerkelijke tucht bragten de vlugtelingen inrigtingen mede, waaraan de *Duitsche* lands-kerken zich spiegelen konden. Er ontstond in het gemeen eene weldadige opwekking en wederkeerige invloed. Even zoo vertoonde zich eene grootere buigzaamheid en beweegbaarheid in het letterkundig verkeer. De *Duitsche* zwaarmoedigheid kreeg een niet geheel te versmaden bijvoegsel van lighhartigheid en bevalligheid, terwijl voorzeker ook van de andere zijde veel maar al te vrijwillig aan den vreemden invloed prijs gegeven werd. Doch omgekeerd werkten ook deze vlugtelingen, waar zij onder de bescherming van Protestantische staten vrij leeren en schrijven en zich veel van de *Duitsche* geleerdheid eigen konden maken, door het schrijven van werken op het Catholijke *Frankrijk* en op de aldaar ontkiemende wijsbegeerte terug; ja, ook zelfs hier en daar ontaardde het Evangelische Protestantismus, om welks wille de vaders verdreven waren geworden, hij de zonen

in de filozofische skepsis (*) en wreekte zich zoo (voorzeker op eene minder edele en loffelijke wijze) aan het Catholijke moederland, dat sedert de verdrijving der Hugenooten ook in een Godsdienstig en zedelijk opzicht steeds dieper gezonken was. Genoeg, de gevolgen, welke de verdrijving der Hugenooten na de herroeping van het edict van *Nantes* voor *Frankrijk* en het buitenland, voor de Catholijke zoowel als voor de Protestantsche Kerk had, zijn onberekenbaar en het minst had LODEWIJK zelf daaraan gedacht, toen hij het ongelukkig herroepingsedict onderteekende.

Men heeft LODEWIJK XIV daarmede willen verontschuldigen, dat hem vele van de aan de Protestanten gepleegde misdaden niet bekend zijn geworden, dat men hem de bekeering der Hugenooten veel ligter voorgesteld en hem ten aanzien van den gelukkigen uitslag derzelve misleid heeft. Het mag zijn; maar de hoofdzaak kon hem niet onbekend blijven. LODEWIJK was geen verklaarde dweeper; ook had hij menige betere en edeler opwekkingen; maar zijn hoofdgebrek was de ijdelheid, en zoo verblindde hem ook de heillooze vleijerij, die aan zijn hof in zwang ging, tot zijn verderf en dat van anderen. Wie zoude het gelooven, dat de treurige zegepraal, welke hij door zijne dragonaden behaalde, door kunstenaars hoog geroemd werd, die den grooten monarch als HERCULES voorstelden, gelijk hij den Hydra vertreedt. Doch niet alleen kunstenaars vernederden zich tot deze vleijerij. De vermaarde BOSSUET prees hem als den tweeden CONSTANTIJN, als den tweeden THEODOSIUS, als den herstel-

---

(*) Zoo onder anderen bij BAYLE.

ler des geloofs, en de geestrijke Mad. DE SÉVIGNÉ roemde zijn gedrag jegens de onregtzinnigen als prijswaardig. Zelfs de vrome Jansenisten, schoon zij het ook niet uit vleijerij deden en schoon zij ook de geweldenarijen opentlijk en vrijmoedig afkeurden, deelden toch over het geheel in den triomf over de herstelling van het Catholicismus. Doch mannen als FENELON, waagden het luide te zeggen, dat dit niet de wijze was om menschen van de dwaling tot de waarheid te bekeeren, en een ongenoemde, zoo het niet FENELON zelf was (*), schreef den koning, wiens vroomheid de vleijers roemden, het volgende: » Gij hebt God niet lief, ja gij vreest hem slechts als een slaaf, of veeleer, gij vreest niet *Hem*, maar de *hel* (†). *Uwe* Godsdienst bestaat slechts in bijgeloof en oppervlakkige gebruiken en op u past, wat God van de Joden zegt, dit volk eert mij met de lippen, maar hun hart is verre van mij. Gij zijt angstvallig over kleinigheden en verhard omtrent vreeselijke boos-

---

(*) Zie RAUMER VI, S. 207.

(†) Daarbij past nog eene andere plaats, welke RAUMER, t a. p. S. 499 uit den mond van de hertogin van *Orleans* mededeelt: « De koning wist niet anders, waarin de Godsdienst bestond, dan in datgene, wat hem zijne biechtvaders zeiden. Zij hadden hem wijsgemaakt, dat het in Godsdienstzaken niet geoorloofd was te redeneren, dat men de rede moest gevangen nemen, om zalig te worden. . . Men konde in de wereld niet eenvoudiger in de Godsdienst zijn, dan de koning. De oude zot (MAINTENON) en pater LA CHAISE hebben hem overreed, dat alle zonde, welke zijne majesteit met madame VAN MONTESPAN begaan had, vergeven zijn zoude, wanneer hij de Hervormden plaagde en verjoeg en dat dit de weg naar den hemel was. Dat heeft de arme koning vast geloofd, want hij heeft in zijn leven geen woord in den Bijbel gelezen en daarover is de tegenwoordige vervolging aangevangen. »

heid. Gij bemint slechts uwen roem en uw gemak en ziet in alles alleen op u zelve, als waart gij de God der aarde en al het overige alleen geschapen, om aan u geofferd te worden. Integendeel heeft God u slechts in de wereld geplaatst om uws volks wille. Maar hoe kunt gij welgevallen vinden aan deze waarheden, daar gij niet eens in staat zijt, ze te begrijpen."

Dat moest zich een koning laten zeggen, die aan eene geheele eeuw haren naam gaf, die op den *nieuweren* tijd (in tegenstelling met de verjaarde middeleeuwen) deszelfs beschavingsstempel drukte, die met de grootste helden der oudheid gelijk gesteld werd. Wij willen zijne wereldlijke grootheid zijnen menschelijken roem niets ontnemen. Een man zonder geest, zonder kracht, zonder eene hoogere aandrift zoude voorzeker geen LODEWIJK XIV geworden zijn. Maar wij komen op datgene terug, waarvan wij bij den aanvang dezer zamenkomsten uitgegaan zijn. De hoogere geestbeschaving alleen verzekert ons nog niet onze stelling in het rijk Gods. Men kan het ver gebragt hebben in zaken van smaak en van uitwendige bekwaamheid; men kan de fijnheden der dichters, de zinspelingen van vernuftige verstandenen gemakkelijk opmerken, schoonheden van vorm en uitdrukking zelfs levendig gevoelen en toch *stomp* blijven voor de duurzame en blijvende indrukken der onzichtbare wereld, voor de diepere werkingen van den Goddelijken geest in den geest des menschen. Men kan het tot eene grootheid gebragt hebben, die bewondering verdient en daarbij toch weder in het *gewigtigste* opzigt zoo laag staan, dat wij ons over deze kleinheid en armoede van geest billijk nog meer verwonde-

ren, dan over die grootheid. Hoe menigeen van de arme vervolgde Hugenooten stond bij zijnen nog onbeschaafden smaak, bij de zwaarmoedigheid zijner filozofische begrippen echter daar *hooger*, waar de wezentlijke waarde van den mensch in aanmerking komt. Ten laatste moest de groote koning toch (om met HERDER te spreken) (*) ervaren, » dat ijdelheid ijdel, d. i. een ledig niets was; slechts nam hij het te laat waar, tot hij het ten laatste tot zijn grievendst leedwezen waarnemen moest: want de groote weegschaal van het noodlot dat over de waarde en onwaarde der dingen regtvaardig oordeelt ontloopt niemand.”

En zoo blijft het dan bij het woord van den Apostel: » de Goddelijke dwaasheid is wijzer, dan de menschen zijn; en de Goddelijke zwakheid is sterker, dan de menschen zijn. Ziet, geliefde broeders, op uwe roeping! Niet vele wijzen naar het vleesch, niet vele magtigen, niet vele edelen zijn geroepen; maar wat dwaas is voor de wereld, dat heeft God uitverkoren en wat daar niets is, opdat hij te niet make, wat iets is, opdat voor Hem geen vleesch zoude roemen. Doch wie roemt, die roeme in den Heere.”

(*) RAUMER, t. a. p. S. 38.

ZESDE VOORLEZING.

OVER DEN INVLOED VAN DE MET HET KLIMAAT IN VERBAND STAANDE
OMSTANDIGHEDEN OP DE VERSCHILLENDE GELOOFSBELIJDENISSEN.
TOESTAND VAN HET PROTESTANTISMUS IN HET OVERIG GEDEELTE
VAN EUROPA. HET NOORDEN. OVERGANG VAN CHRISTINA TOT
DE CATHOLIJKE KERK. ENGELAND EN SCHOTLAND. OVERGANG VAN
DUITSCH VORSTEN TOT HET CATHOLICISMUS. STRAATSBURG EN
DE PALTS. PROTESTANTISMUS IN HONGARIJE. LOTGEVALLEN
VAN HETZELVE IN ZWITSERLAND. DE MOORD TE VETLIN EN DE
ONLUSTEN IN GRAAUWBUNDERLAND. DE EERSTE SLAG BIJ VILMERGEN.
EENE STEM UIT DIEN TIJD OVER PROTESTANTSCH MARTELAARSHIP.

Wanneer wij ons bij de Godsdienstvervolgingen in *Duitschland* en *Frankrijk* wat langer opgehouden hebben, dan de kort toegestane tijd het scheen te gedoogen, 'zoo geschiedde zulks, omdat deze beide landen naast het eigen vaderland, welks geschiedenis ons nog te beschouwen overblijft, de gewigtigste voor ons zijn, en omdat ook werkelijk de gebeurtenissen zelve een' beduidenden invloed op den gang der ontwikkeling van het Protestantismus uitgeoefend hebben. Wanneer de Westfaalsche

vrede meer op uiterlijken, diplomatischen weg het Europeſche evenwigt in ſtaatkundig en Godsdienſtig opzigt poogde te herſtellen, zoo was het daarentegen de verdrijving der Hugenooten uit *Frankrijk*, welke buiten alle menſchelijke berekening, in de alles beſturende hand der Voorzienigheid alleen daartoe diende, een' der gewigtigſte Protestantſche ſtaten van het vaſteland nieuwe geestelijke levenſelementen toe te voeren en dien ook uiterlijk te verheffen. De takken der Protestantſche beſchaving, welke met geweld van den Galliſch-Romeiſchen volksſtam genomen waren geworden, werden alſoo op den ouden ſtam van het Duiſche Protestantismus geënt en droegen in het noordelijk klimaat hunne veredelde vruchten.

Reeds meermalen is de bewering geopperd geworden, alſoſf het Protestantismus en Catholicismus door met het klimaat in verband ſtaande omſtandigheden gewijzigd zijn, alſoſf namelijk de eene vorm ſlechts voor het Noorden, de andere ſlechts voor het Zuiden paſt. In deze algemeenheid voorgesteld laat zich deze bewering naauwelijks regtvaardigen. Ware die bewering in zich zelve juist, zoo moest zij zich terſtond bij het *ontstaan* van het Protestantismus als juist voordoen. Het moest terſtond in het oog vallen, dat het ééne klimaat ſlechts den eenen Godsdienſtvorm, het andere ſlechts den anderen in ſtaat is uit te broeijen en te voorchijn te brengen. Doch nu ſtaat tegen deze bewering de daadzaak over, dat het Protestantismus zijne wieg even zeer onder de wijnranken en kaſtanjeboomen van *Bearn* en *Languedoc*, als onder de Duiſche eiken of op de duinen der Noord- en Ooſtzee opgeſlagen heeft. Ja, het liet zich zelfs beweren,

dat de meeste en hevigste Godsdienstbewegingen van het Zuiden uitgegaan zijn. — Doch het is iets anders, wanneer men niet zoozeer over het ontstaan van het Protestantismus, als wel over deszelfs verdere *gronding* of *bevestiging*, over deszelfs zekere staatkundige vestiging, over deszelfs geboorterecht, over deszelfs onbekommerde volkseigendommelijke ontwikkeling handelt. Daar blijkt het ons dan duidelijk, hoe de zuidelijke elementen der Hervorming óf in den strijd met geweld teruggedrongen en bijna vernield werden, óf deels zelve naar het Noorden vlugten, deels hunne kracht aan de zelve afgeven moesten. Zoo werd onder PHILIP II het Protestantismus in *Spanje* onderdrukt, in de *Nederlanden* herleeft met kracht. Zoo werd bij den aanvang van den dertig jarigen krijg het Protestantismus van *Bohemen* met geweld gebroken, terwijl van uit het hoogere Noorden GUSTAAF ADOLF het beslissend gewigt van zijn zwaard in de weegschaal wierp en van daar ook het Protestantsche belang als het ware met magnetische kracht aan de Noordsche staatkunde verbond. En zoo hebben wij dan ook het Fransche Protestantismus, dat grootendeels in het Zuiden van *Frankrijk* zijnen wortel had, zich met het Noord-Duitsche, Engelsche, Deensche, Hollandsche Protestantismus zien vermengen, terwijl het in het vaderland teruggeblevene trapswijze verkwijnde. Doch dit alles bewijst ons slechts, dat voorzeker de staatkundige toestand der dingen eenen grooten invloed op de geschiedenis van het Protestantismus uitoefende, gelijk die ook hierdoor weder gewijzigd was. Deze gesteldheid van den staatkundigen hemel, doch niet de meerdere of mindere warmtegraad van den thermometer,

doet ons het verschijnsel begrijpen, waarom dooreen gerekend (want dooreen gerekend blijft het ook nu slechts) het Noorden van *Europa* het Protestantismus, het Zuiden het Catholicismus met overwigt toegedaan was. Bij de uitbreiding der Habsburgsche magt en hare stelling tot de overige zuidelijke staten van *Europa* was den Protestanten in het Zuiden iedere aansluiting aan eene beduidende niet-Catholijke magt onmogelijk; want het eenige middel van uitkomst, hetwelk overbleef en ook in de vertwijfeling aangegrepen werd, het verbond met de Turken, was toch maar al te onnatuurlijk en gevaarlijk, dan dat het stand had kunnen houden. Zoo kreeg dus, door de omstandigheden gedrongen en bepaald, het Protestantismus in *Europa* voorze-ker zijne geografische physiognomie. Doch daarmede is geene onveranderlijke natuur-noodwendigheid uitgesproken, waarbij het voor eeuwig blijven moest. De geschiedenis is nog niet ten einde en wij weten in het geheel niet, welke terugwerkingen in dit opzigt nog kunnen en zullen plaats vinden. Doch wij *willen* het ook niet vooraf weten en bepalen: want de geschiedenis is slechts in zeldzame gevallen voorspelling. Veeleer willen wij in ootmoed den gang der Voorzienigheid *nagaan*, alles stil afwachtede, wat nog komen kan, waarvan voorze-ker onze filozofie zich niets droomen laat; ja ook niet in valsche en verwaande wijsheid haar *vooruitloopen*, of zelfs in wrevele aanmatiging haar *bedillen*.

Laat ons nu, eer wij tot de lotgevallen overgaan, welke het Protestantismus in ons eigen vaderland beleefd heeft, nog rondom ons naar alle hemelstrecken heen zien en de bewegingen en beletselen be-

schouwen, welke hier en daar in dit opzigt plaats gevonden hebben.

Wij beginnen met het Noorden van *Europa*. Wij hebben het zoo even herinnerd, hoe GUSTAAF ADOLF niet slechts naar buiten de wapenen voor de Godsdienst van LUTHER opgevat, maar hoe hij ook van binnen alle inrigtingen aan den Protestantschen scepter onderworpen had. Doch wij hebben ook reeds vroeger aangeduid, hoe na zijnen dood zijne eenige dochter CHRISTINA weder tot de Catholijke Kerk overgegaan is, en bij dezen overgang moeten wij thans nog een oogenblik vertoeven (*).

CHRISTINA had geenszins eene sombere, fanaticke gemoedsgesteldheid; zij had veeleer met de Protestantsche ELIZABETH van *Engeland* den zin voor die ernstiger wetenschap gemeen, waarvoor doorgaans slechts de mannen bestemd schijnen te zijn. Zij trok uitstekende geleerden aan haar hof en onder dezen titel kregen ook geleerde Jezuiten toegang, die zich te *Stockholm* bevonden. Onder de Catholijke geleerden, die op hare denkwijze in de Godsdienst invloed kregen, zijn bijzonder de Jezuit ANTON MACEDO en de Fransche arts BOURDELOT te noemen. Deze laatste was meer ligtvaardig dan vroom; maar hoe ook de Fransche ligtvaardigheid zich met de Jezuitische bekeerings-plannen voortreffelijk liet vereenigen, heeft ons het treurig voorbeeld van LODEWIJK XIV en van VROUWE VAN MAINTENON in de vorige bijeenkomst getoond. Het schijnt

---

(*) Ik betreur het, dat het grondige werk van GRAUERT ons hier verlaat, daar eerst het eerste deel verschenen is. Over het volgende is te vergelijken CATTEAU CALLEVILLE, *histoire de CHRISTINE* vol. II van het begin af. RANKE, *Gesch. der Päpste III*. RAUMER, Bd. V. S. 365 ff. SCHRÖCKH, *Kirchengesch. seit der Ref.* VI en VII.

bijna ook werkelijk, alsöf CHRISTINA meer in een aanval van geestrijke luimen, dan uit eene Godsdienstige beweegreden den terugtred gedaan heeft: want toen een Luthersch geestelijke haar vraagde: » Wat heeft Uwe Majesteit bewogen Catholijk te worden? » gaf zij kort ten antwoord: » uwe langwijlige predikatiën (*) ».

CHRISTINA leide, gelijk bekend is, in het jaar 1654 de regering vrijwillig in de handen van haren neef KAREL GUSTAAF neder, en maakte kort na haren afstand eene reis door *Denemarken* en *Duitschland* naar *Brussel*. Hier ging zij nog in December van hetzelfde jaar in het aartshertogelijk paleis voor den aartshertog ALBRECHT en eenige grooten heime-lijk tot de Catholijke Godsdienst over. Het protokol daarvan ging naar *Rome*, waar' het in het Dominicaner klooster bewaard werd, en reeds in November van het volgende jaar had die overgang onder groote plegtigheden opentlijk plaats in de domkerk te *Inspruck*. Hier leide zij tevens in de handen van den pauselijken protonotaris, LUKAS HOLSTEIN, een' Hamburgsch geleerde, die zelf uit de Protestantsche tot de Catholijke Kerk overgegaan was (†), de belofte af, er op te zullen werken,

---

(*) RAUMER, t. a. p. S. 370.

(†) LUKAS HOLSTEIN, geb. 1596 te *Hamburg*, studeerde te *Leiden* in de philologie en geneeskunde, reisde door *Italië* en *Engeland* en leide zich inzonderheid op de philologie en kritiek toe. Uit verdriet, dat hem het conrectoraat aan de Johannes-school zijner vaderstad geweigerd was, zou hij zich naar *Frankrijk* begeven hebben en daar Catholijk geworden zijn. Hij werd daarna domheer en pauselijk bibliothecaris. Hij stierf in het jaar 1664. — Buiten hem gingen nog anderen geleerden van dezen tijd tot het Catholicismus over. Alzoo JOHANNES PISTORIUS, PETRUS BERTIUS, GASPAR SCIOPPIUS, PETRUS LAMBECK, CHRISTOPHORUS BESOLD en meer anderen.

dat ook hare landslieden, de Zweden, weder voor de Catholijke Kerk mogten gewonnen worden. Welk een triomf voor deze Kerk! De dochter van GUSTAAF ADOLF, den grootsten en gevaarlijksten vijand der Roomsche Kerk, in den schoot derzelve te zien terugkeeren en met haar de hoop op het bezit van het Noordente zien ontwaken. Geen wonder, wanneer hier de vleijerij in dergelijke lofredenen zich uitstortte, als daar aan het hof van LODEWIJK XIV. Bovenal triomfeerden de Jezuiten, die haar met de H. BRIGITTA van *Zweden* gelijkstelden. CHRISTINA antwoordde schrander, dat zij liever tot de *wijzen* dan de *heiligen* geteld wilde worden. Toen nu de hooge dochter van het Noorden zelve in fiere amazonenkleeding de heilige stad der Apostelen met haar bezoek kwam vereeren, stelde paus ALEXANDER VII alles in het werk, om deze ontvangst zoo luisterrijk mogelijk te maken. Het winnen eener koninklijke ziel voor den hemel moest ook met aardsche koningspracht gevierd worden. Heerlijke gastmalen, bals, caroussels, maskeraden, illuminatiën, vuurwerken en wat ook maar de zinnen kan verblinden en bedwelmen, golden bij den heiligen vader als de waardigste uitdrukking zijner geestelijke vadervreugde. De geestelijke dochter kuste hem de pantoffel, hij gaf haar het vormsel, en hem ter eere noemde zij zich van nu af CHRISTINA ALESSANDRA. In twee en twintig verschillende talen begroette zij de kweekelingen der Propaganda en een opschrift op het kapitoel verheerlijkte de zegepraal der Kerk over het koninklijk gemoed.

Schouwen wij op *Zweden* terug, zoo verwekte de stap der koningin groote ontevredenheid in het land. Geheel zonder gevaar voor hetzelve was de

overgang der voormalige heerscheres voorzeker niet: want met den overgang tot het Catholicismus vertoonde zich ook weder de neiging, om de reeds nedergelegde kroon weder op te zetten en de teugels der regering zelve weder in handen te nemen. Nadat CHRISTINA zich langen tijd in *Italië* en te *Parijs* opgehouden en door haar gedrag tot verschillende geruchten en oordeelvellingen aanleiding gegeven had (*), waarmede wij ons hier niet verder kunnen inlaten, keerde zij na den dood van haren oom KAREL X naar *Zweden* terug, waarschijnlijk om hare persoonlijke aangelegenheden in orde te brengen. Doch maar al te natuurlijk vermoedde men oogmerken op den troon en liet haar eene akte van afstand onderteekenen. Zij deed het. Maar ook zoo nog vertoonde zich de strijdigheid tusschen hare Godsdienst en die der *Zweden* op eene wijze, welke aan de tijden van MARIA STUART deed denken. De *Zweden* wilden haar namelijk niet toestaan, opentlijk missen te laten lezen; zij sloopten hare kapellen en dreven hare Italiaansche geestelijken uit het land. Zelfs op haar slot *Nor-köping* mogt zij eerst hare Godsdienst niet vrij uitoefenen. Daarover vertoornd, ging zij naar *Hamburg*, daarna naar *Rome*, doch keerde weder naar *Zweden* terug, waar zij zich intusschen op nieuw onaangenaamheden op den hals haalde. Ook in *Hamburg* gaf zij aanstoot (†). Toen namelijk op ALEXANDER paus CLEMENS IX verkozen werd, liet zij opentlijk ter eere van den heiligen vader een vuur-

---

(*) De vermoordding van haren stalmeester MONALDESCHI blijft eene hoofdvlek in hare geschiedenis.

(†) ISELIN lexicon onder CHRISTINA en CATTEAU, II p. 440.

werk afsteken, waarin de naam van den nieuw verkozen paus prijkte (*). Dat wilden zich de Hamburgers niet laten welgevalen. Er ontstond een volksooploop; eenigen harer dienaars verwondden en doodden lieden uit den volkshoop. Deze bestormde het huis, waarin de koningin woonde, zoodat zij uit een achterdeur naar den Zweedschen resident vlugten moest. Slechts met moeite kon de magistraat van *Hamburg* het oproerig gemeen bedwingen. CHRISTINA ging daarop nogmaals naar *Rome*, leefde daar onder de overblijfsels der oude kunstwerken nog 21 jaren en stierf eindelijk den 19 April 1689. Haar laatste overschot werd in de St. Pieterskerk bijgezet. Ter harer eere moet echter gezegd worden, dat zij bij al haar Catholicismus de vervolgingen der Hugenootten in *Frankrijk* ten hoogste afkeurde. Zij wilde, gelijk zij verklaarde, *Roomsch-Catholijk* zijn, niet *Fransch-Catholijk*, maar de Roomsch-Catholijke Kerk was de Apostolische; CHRISTUS en de Apostelen hadden zich van geene zoodanige middelen als de dragonaden bediend (†).

Werpen wij nu van *Zweden* een' blik op *Engeland*, zoo vinden wij wel is waar aldaar even als in *Schotland* het Protestantismus in onze periode alleen heerschende, maar nog altijd in zich zelf

---

(*) Hoe paste deze vleijerij bij de verklaring, die zij weder elders deed, dat zij vier pausen had leeren kennen, waarvan er niet één gezond menschenverstand bezat? en meer dergelijken bij RAUMER t. a. p.

(†) Omtrent het overige, namelijk omtrent den strijd met BAYLE, die den brief der koningin openbaar maakte en hare gezindheid aan een overblijfsel van Protestantismus toeschreef, zie men CATTEAU II, p. 459 en SCHRÖCKH t. a. p.

strijdende en gistende. Wij hebben reeds in de vroegere Voorlezingen de lotgevallen van het Protestantismus in *Engeland* tot op den dood van KAREL I, dus nog verder dan tot het einde van den Westfaalschen vrede beschouwd (*). Met dezen bloedigen dood eindigde echter de bloedige geschiedenis der Godsdienstvervolgingen niet. Het tijdvak van CROMWELL tot de troonbeklimming van WILLEM III (van *Oranje*) biedt ons een reeks van Godsdienstige verschijnselen aan, welke elkander menigmaal in den staatkundigen worstelstrijd verdringen en het beeld van het Protestantismus ten sterkste verdonkeren. Daar intusschen deze bewegingen uit den schoot van het Protestantismus zelven voortkwamen en niet onmiddellijk door den druk van buiten veroorzaakt werden, zoo zullen wij beter eerst dan op dezelve terugkomen, wanneer wij de *inwendige* betrekkingen te beschouwen hebben.

De middelste streken van het Vasteland, *Duitschlanden Frankrijk*, hebben wij wel reeds beschouwd, echter moeten wij nog eenmaal op dezelve terugkomen. Allereerst moeten wij ook hier den persoonlijken overgang van onderscheidene Duitsch-Protestantsche vorsten tot het Catholicismus gedenken. Derzelver rij (na den dertig jarigen oorlog) opent de landgraaf ERNST van *Hessen-Rheinfels*, die in het jaar 1648 kort vóór den vrede een krijgsgevangene van de keizerlijken geworden was en zoowel door de werkzaamheid der Jezuiten als door die van eenen Italiaanschen Capucijner (VALERIANUS MAGNUS) bewogen werd, het Protestantismus te verlaten. Hem volgden JOHAN FREDERIK, hertog van

---

(*) D. III. 9de tot 11de Voorlezing.

Brunswijk en naderhand regerend hertog van *Hannover*, in het jaar 1651, en de paltsgraaf CHRISTIAAN AUGUST, die in het jaar 1665, gelijk men gelooft uit verdriet over de veelvuldige dogmatische twisten liever in eene kerkgemeenschap terugtrad, waarin het geloof der leeken eens voor al vastgesteld is (*). Het meeste opzien verwekte FREDERIK AUGUST, keurvorst van *Saksen*, die door zijnen overgang tot de Catholijke Kerk in het jaar 1697 zich den weg tot den Poolschen troon baande. Welk eene invloedrijke gebeurtenis, wanneer het *land* den vorst op den voet gevolgd, wanneer *Saksen*, de wieg der Hervorming, plotseling het middelpunt der pauselijke terugwerkingsplannen in *Duitschland* geworden ware! Doch zoover kwam het zoomin als in *Zweden*. Hoe men ook den persoonlijken stap van den vorst beoordeelde, zoo veel blijft in hem en zijne opvolgers altijd prijswaardig, dat zij zich steeds naauwgezet bij de uitoefening hunner huisgodsdienst in de residentie bepaald en de Protestantsche Godsdienstinrigting des lands tot op dezen dag in hare ongekrenkte gedaante gelaten hebben.

Hoe geheel anders *die* vorst, welke *zich* en den staat als *één* beschouwde en zijn gedurig believen tot wet verhief (†). Wij willen niet weder op de dragonaden van LODEWIJK XIV terugkomen, maar dat hij ook in de landen vanden Duitschen tongval de Godsdienstvrijheid beperkte, verdient hier nog vermeld te worden.

Wanneer wij het allereerst uit onze stad naar beneden langs den Rijn reizen, zoo vinden wij

---

(*) SCHRÖCKH VII, 74.

(†) *L'état c'est moi — en tel est notre plaisir!*

zoowel in *Straasburg*, als in den voormaligen *Palts* eene Godsdienstgesteldheid, welke ons eene bijzondere vermenging of veeleer eene bloote verzameling van Protestantsche en Catholijke elementen toont, die meer door uitwendige banden aan elkander gehouden, dan door een' oorspronkelijken voortgang uit elkander voortgekomen schijnen te zijn. En zoo is het werkelijk. Treden wij in den dom van *Straasburg*, dien magtigen getuige van middel-eeuwsche Catholiciteit, zoo vinden wij dezelfde sporen van Catholicismus niet slechts uitwendig als in onze domkerk, maar wij vinden ook in het inwendige de viering der mis weder; wij zijn omgeven van al de beelden en symbolen der Roomsche Godsdienst; wij ademen den wierook in, welke deze Godsdienst moet verheerlijken, enz. Maar zoodra wij weder naar buiten treden op de open markt en de verschillende wijken der stad, de gestichten, de huizen der burgers beschouwen, zoo bemerken wij spoedig, dat wij ons in eene stad bevinden, welke bij alle vreemdsoortige invloeden, die zij ondervonden heeft, haar Protestantsch aanzien nog niet geheel verloren heeft. En vragen wij: van waar deze bijzondere betrekking? zoo is de kunstenaar, aan wien wij die te danken hebben, niemand anders dan *LODEWIJK XIV.*

Door den Westfaalschen vrede was de *Elzas* eene Fransche provincie geworden; echter behield *Straasburg*, in verband met andere steden van den *Elzas*, met *Colmar*, *Schlettstadt*, enz. nog een schijn van Duitsche rijksvrijheid, doch die het slechts met moeite verdedigen kon. In den krijg, welken *LODEWIJK XIV.* met *Holland* voerde, had ook *Straasburg* veel te lijden. Zijn Rijnbrug werd verbrand,

zijne scheepvaart gestremd, het land rondom verwoest, en toen *Straasburg* eindelijk tot zelfverdediging opstond, was zijn staatkundige ondergang na veel lijden nogtans onvermijdelijk. Want in September des jaars 1681, dus vier jaren vóór de herroeping van het edict van *Nantes*, werd het tot overgave aan *Frankrijk* gedwongen. Dit bragt ook aan zijne *Protestantsche* onafhankelijkheid een' gevoeligen slag toe. *LODEWIJK* was voorzeker te schrander, dan dat hij tot de onderdrukking van het Protestantismus in den *Elzas* dezelfde geweldige maatregelen als in het binnenste des lands zou aangewend hebben; maar hetgene geschiedde, was genoeg. Reeds de smaad was gevoelig, dat de prachtvolle dom-kerk, waarin tot hiertoe het Woord Gods vrij naar Evangelische wijze was verkondigd geworden, weder aan de Catholijken moest afgestaan worden. Onder het portaal van de dom-kerk stond met triomferende houding de bisschop EGON van *Straasburg* en ontving den zegevierenden koning met denzelfden groet van *SIMEON*, waarmede vier jaren daarna de kanselier *TELLIER* de herroeping van het edict van *Nantes* verwelkomde: Heer, nu laat gij uwen dienaar in vrede henen-gaan, enz. Zoo werden dan hier zoo wel als daar »deze woorden, welke eens eene nieuwe Godsopenbaring met ernstige] diepzinnigheid en opgeruimde overgegevenheid begroetten, tot walgelijke verheerlijking van het verraad aan pligt en vaderland gebezigd,» gelijk *RAUMER* zich uitdrukt (*). Even waar en treffend zegt dezelfde schrijver op dezelfde plaats: »Sedert dien tijd staat de oude eer-

---

(*) Bd. VI, S. 226.

waardige domkerk niet meer in het middelpunt eener eigene wereld en als getuige van het edelste Duitsche leven, maar wendt de oogen naar *Parijs*, als naar de poolster van alle denken en handelen."

In plaats van de domkerk werd den Protestanten eene oude kerk ingeruimd (*), waarin tot hiertoe een molen door paarden was gedreven geworden en welke zij met groote kosten moesten laten reinigen en herstellen. Bovendien werd de vrije verkondiging van het Woord en de Liturgie onder strenge censuur gesteld en alles gestreken en verboden, wat Catholijke ooren aanstootelijk kon zijn. Om het geheel de kroon op te zetten, rukten de geestelijke orden, met de Jezuïten en Capucijners aan het hoofd, de stad binnen (†). Door den vrede van *Rijswijk* eindelijk, 1697, werd de stad *Straasburg* volkomen en voor altijd aan *Frankrijk* afgestaan en daardoor ook haar kerkelijk lot aan vreemde willekeur prijsgegeven.

Door denzelfden vrede gaf nu ook *Frankrijk* den *Palts*, dien het gedurende het krijgsgewoel in bezit had gehad, aan *Duitschland* terug, doch onder voorwaarden, die den toenmaligen toestand der Godsdienst in een' hoogen graad benadeelden. Vóór de tijden van den dertig jarigen krijg, sedert de tijden namelijk van keurvorst FREDERIK III, van het jaar 1560 af, was de *Palts* voor de Hervormde Kerk van *Duitschland* datgene geweest, wat *Saksen* voor de Luthersche geweest was, de gemeenschappelijke band der gezamentlijke aanhangers van de belijde-

---

(*) De Predikheeren- sedert de *nieuwe kerk*; zie FRIESE, *Geschiede der Stadt Strassburg* S. 266 en BENOIT III. 3. p. 918.

(†) Het verdere bij FRIESE, t. a. p.

nis. Dit hoog gewigt had de *Palts* reeds verloren door de ongelukkige wending, welke het lot van deszelfs keurvorst FREDERIK V in den dertig jarigen krijg genomen had, en wij hebben reeds vroeger opgemerkt, hoe het eene andere Hervormde magt, *Brandenburg* namelijk, voorbehouden bleef, zich in het vervolg aan het hoofd der Hervormde belangen te stellen. Omstreeks denzelfden tijd (in het jaar 1685) stierf te gelijk de Hervormde regenten-linie van den *Palts* uit en de Catholijke linie *Palts-Neuburg* kwam in derzelver plaats. Het was intusschen minder de persoon van den Catholijken Paltsgraaf, PHILIP WILHELM, welke het Protestantismus van de inwoners dezer streken in gevaar bragt, dan wel de Franschen, die om den zelfden tijd onder LODEWIJK XIV den *Palts* verwoestten. De staat van lijden, waarin gedurende dezen tijd de Protestantsche Paltzers zich bevonden, werd door den Rijswijker vrede geenszins opgeheven, maar door de beruchte vierde voorwaarde van denzelfden zelfs geheiligd en bevestigd. — De Protestanten waren gedurende den krijg door de Catholijken uit hunne kerken verdrongen geworden, of genoodzaakt dezelve met hen te moeten deelen. Thans moest dit medebezit van den kant der Catholijken (*Simultaneum*) tot een regt verheven en eene duurzame betrekking daarop gegrond worden. Welke menigvuldige botsingen uit zulk eene betrekking ontstaan moesten, laat zich denken. En inderdaad maakte zich de zoon en opvolger van PHILIP WILHELM, de keurvorst JOHAN WILHELM, deze onregtvaardige vredesbepaling zoo zeer ten nutte, dat de Protestantsche inwoners van den *Palts* (gelijk hunne naburige geloofsgenooten aan

gene zijde van den Rijn) tot talrijke landverhuizingen zich genoodzaakt zagen.

De benadeelingen en verdrukkingen, welke de Protestanten in den *Elzas* en in den *Palts* ondervonden, zonderen zich voorzeker tegen over de bloedige vervolgingen, gelijk wij die in de vorige bijeenkomsten leerden kennen, slechts als flauwe schaduwbeelden uit; zij zijn minder gruwelijk, wekken minder de verbeeldingskracht op, dan de Bartholomeusnacht en de dragonnaden; maar zij zijn niet minder leerrijk, vooral in onzen tijd, waarin de beperkingen van het Protestantismus, die nog altijd beproefd worden, minder de bloedige gedaante der vervolgingen, dan die eener fijn berekenende diplomatiek aannemen, waarin zij zich ook zoo gaarne achter clausulen en dubbelzinnige kanselarij-uitdrukkingen verbergen en ons tot de grootste behoedzaamheid aansporen, waarin het onder den schijn van verdraagzaamheid van onzen kant gevorderd wordt, aan de Roomsche Kerk eenige inwilliging te doen. — Men geeft een vinger en zij hebben de hand!

Doch wij hebben ook het kapittel der *bloedige* vervolgingen nog niet ten einde gebracht. Wenden wij onze blikken van de oevers van den *Rijn* naar den *Donau*, van het Westen van *Europa* naar het Oosten, zoo stooten wij hier weder op een Zuidelijk Protestantismus, dat gelijktijdig met het Zuidelijk Protestantismus van *Frankrijk* om zijn bestaan kampt en hetwelk de Oostelijke keizersmagt eveneens dreigt te verstikken als *LODEWIJK XIV* in het Westen de Godsdienst der Hugenooten verstikte. Ja, het is alsöf elke slag, welchen de Hugenooten in *Frankrijk* ontvingen, een' tegenstoot op

het Oostelijk einde veroorzaakt had, welke slechts doffer was dan daar, en uit dien hoofde niet zoo ter ooren van de wereld kwam (*).

Wij hebben de lotgevallen der Protestanten in *Hongarye* bereids bij de inleiding tot den dertig jarigen krijg vermeld en hebben daar gezien, hoe het na menigmaal uitgestane verdrukkingen den Hongaren gelukt was, met hulp van den vorst van *Zevenbergen*, STEFANUS BOZKAI, keizer RUDOLF II in het jaar 1606 een' Godsdienstvrede af te dwingen, welke dan ook in het jaar 1608 zijne bevestiging verkreeg. Doch zoo min de Majesteitsbrief den Bohemers, even zoo min werd onder FERDINAND II deze Godsdienstvrede den Hongaren gehouden. Toen zochten de Hongaren nogmaals bij den Zevenberg-schen vorst, bij BETHLEN GABOR, hulp. In de beide vredesbepalingen van het jaar 1622 en 1624 werd op nieuw de Godsdienstvrijheid gewaarborgd en van toen af werden ook de meeste scholen der Protestanten in *Hongarye* opgericht (†).

Doch de aartsbisschop van *Gran* en primaat van *Hongarye*, PETRUS PAZMANY, zocht den Protestanten op allerlei wijze de vrijheid hunner Godsdienst te belemmeren. Ook hem ondersteunden de Jezuiten en zoo werden dan nog onder FERDINAND II den Evangelischen, in weerwil van de vredesbepalin-

(*) Het gedrag van LEOPOLD jegens zijne onderdanen was schier even berispendwaardig en wreed als dat van LODEWIJK XIV jegens de Hugenooten; alleen had men de handelwijs van den laatsten in het westelijk *Europa* natuurlijk meer gadegeslagen en berispt. RAUMER VI, S. 217.

(†) Vergel. korte geschiedenis van den door wetten bepaalden staatkundigen toestand der Protestanten in *Hongarije*, van 1608 tot 1740, in STÄUDLINS en TZSCHIRNERS, Archif, I, 2, S. 91. SCHRÖCKH VII, S. 506 ff. en den gedrukten Palmboom S. 496 ff.

gen, menige kerken ontnomen. FERDINAND III moest wel bij zijne krooning te *Oedenburg* den Godsdienstvrede (van het jaar 1606 en 1608) bekrachtigen; doch hij hield niet beter woord dan zijne voorgangers. Het kwam tot herhaalde verbindtenissen met den vorst van *Zevenbergen*, GEORGE RAKOCZY, en tot herhaalde oorlogen in het jaar 1643. Eindelijk onderteekende FERDINAND III op het slot te *Linz* in *Opper-Oostenrijk*, den 16den September 1645, in zijnen en der stenden naam eene vredesverklaring ten voordeele der Protestanten, en gaf twee jaren daarna op den rijksdag te *Presburg* den Evangelischen negentig hun ontnomen kerken terug. Zoover tot de tijden van den Westfaalschen vrede. Na den dood van FERDINAND IV in het jaar 1657 werd de aartshertog LEOPOLD I te *Presburg* gekroond. Deze vorst vertoonde zich spoedig als een gehoorzaam discipel der Jezuiten en als een waardig mededinger van zijnen tijdgenoot LODERWIJK XIV in de vervolging der Protestanten. Intusschen werden ook in de Duitsche landen, welke onder Oostenrijksche heerschappij stonden, om dezen tijd de Protestanten weder op het uiterst vervolgd, met stokslagen naar de kerk gedreven en wie het Avondmaal niet onder eenerlei gestalte nemen wilde, in ketenen geboeid of met geldboeten gestraft. De hostie stak men den lieden met geweld in den mond. Waar dergelijke dingen konden plaats hebben, daar was ook de Hongaarsche Godsdienstvrede niet langer verzekerd, hoe plegtig hij ook door LEOPOLD bezworen was geworden. De Jezuitische zedeleer ontsloeg toch van elken eed. Wilden nu de bedrogenen desnietteenstaande hun regt doen gelden, werden zij wat al te stout

in het herinneren van de gedane verzekeringen, zoo gold dit als opstand en de vreeselijkste willekeur verhief zich als straf daartegen.

Het was reeds bij vroegere geschiedenissen ook in andere landen (b. v. in *Frankrijk* en de *Nederlanden*) niets ongewoons, staatkundige verbindtenissen, die zelfs van Catholijken uitgingen, desniettegenstaande den Protestanten toe te rekenen, en deze voor de gevolgen verantwoordelijk te stellen. Zoo geschiedde het nu ook in *Hongarye*. Ongehouden omtrent den vrede, welken LEOPOLD I, zonder de Hongaren te kennen, met de Turken gesloten had, vereenigden zich eenige magnaten van *Hongarye*, de palatijn WESSELENY, PETER ZRINY, FRANS NADASDY en anderen op eene zamenkomst te *Neusol* en smeedden eene zamenzwering tegen den keizer. De hoofden dier zamenzwering werden ter dood gebragt, doch de Jezuiten, die zelve heimelijk in deze zamenzwering deelden, leidden de opmerkzaamheid der regering op de Protestanten, en deze werden nu als de voornaamste bewerkers van den opstand vervolgd. Ofschoon in den grond de verdrukkingen en vervolgingen nooit opgehouden hadden, zoo werden dezelve sedert het jaar 1671 bijzonder hard. Vooral verwekte GEORGE BARSONY titulair bisschop van *Grosswardein* en proost van *Zips*, groote ontevredenheid. Hij nam den Evangelischen onderscheidene kerken weg en bewees in een bijzonder boek, dat men hun geen woord behoeft te houden en dat noch Luthersgezinden noch Calvinisten in *Hongarije* mogten geduld worden. Men maakte alzoo thans kort regt met hen. Men dagvaardde hen in 1673 voor het aartsbisschoppelijk gerecht te *Pressburg* en beschul-

digde hen van oproer, van afgodendienst en God weet van welke staatkundige en Godsdienstige misdaden. Wie deze misdaden niet beleed, werd als hardnekkig leugenaar, wie ze uit angst voor de pijnbank beleed, als misdadiger gestraft. Ook in het volgend jaar 1674 moesten omtrent derdehalf honderd predikers en schoolleeraars voor den aartsbisschop verschijnen. Alle middelen werden aangewend hen tot bekentenis te brengen, dat zij oproermakers waren en het rijk in verwarring bragten. Daar openden zich (gelijk omstreeks denzelfden tijd in *Frankrijk*) de gevangenissen, om de hardnekkigen in hare donkere gewelven tot nadenken te brengen; daar werd de stok des drijvers bij den opgelegden dwangarbeid, de geeseloede des beuls het geliefkoosd bekeeringsmiddel, en waar al deze middelen niet baatten (*), bleven ook hier de galeiën de laatste plaatsen, waarheen men de ongelukkigen verwees, wanneer niet de dood reeds vroeger aan hunne ellende een einde maakte. Dertig Hongaarsche predikers werden tot dat einde naar *Napels* heengevoerd; eenige stierven ten gevolge van de vermoeijenissen en mishandelingen (†). Maar kort daarop verschenen Hollandsche oorlogschepen onder admiraal DE RUITER, welke in het jaar 1676 de ongelukkige geloofsgenooten weder in vrijheid stelden. Ten vierdenmale was het een Zevenbergsche vorst, ditmaal de vorst APAFY, die door mid-

---

(*) De gevangenen moesten » de heimelijke gemakken en andere onreine plaatsen uitruimen, waarbij hun, gelijk mij zelve iemand van hen verhaalde, somwijlen ook niet eens schoppen toegestaan werden, maar in welker plaats zij zich van de bloote handen bedienen en de onreinheden aanvatten moesten. » Palmboom S. 513.

(†) Zie Palmboom S. 513, 514.

del van zijnen veldheer den graaf TÖKÖLY, een geboren Hongaar, die eens reeds als knaap wegens de Godsdienst uit het vaderland had moeten vlugten, eene voor de Protestanten gunstige wending van zaken teweeg bragt. Op den rijksdag te *Oedenburg* 1681 werd de Godsdienstvrede op nieuw bevestigd. Maar voor hoe lang? Eene listige voorwaarde, welke het regt der grondeigenaars daarbij staande wilde houden, maakte aan den vrede maar al te spoedig weder een einde. Dit regt der grondeigenaars werd tijdig genoeg ook tot het regt uitgestrekt, om over de gewetens der onderdanen te heerschen en daar begon de oude knevelarij weder van voren af aan. De grondeigenaars oefenden hun regt uit door kerker, door geeselingen, ja door terdoodbrenging en verbanning der op hun grondgebied wonende Protestanten. Ook kinderroof en gewelddadige verbreking van huwelijken had hier even als in *Frankrijk* plaats. Ook hier werden de leeken van alle handwerksvereenigingen uitgesloten, de hoogere leergestichten ingetrokken, de rijken met belastingen overladen en met inkwartiering belast. De kardinaal COLONICS, bisschop van *Wienerischneustadt*, was het, die inzonderheid deze vervolgingen bestuurde. Zij duurden tot in de 18de eeuw voort en verkregen slechts een korten stilstand onder JOZEF I.

Wij wenden eindelijk, nadat wij de Protestanten in de verschillende streken van *Europa* beschouwd hebben, onzen blik naar ons eigen vaderland en vragen naar de lotgevallen der Hervormden in *Zwitserland*. Schoon wij in eene vroegere bijeenkomst den toestand van *Zwitserland* tijdens den dertig jarigen oorlog als een' benijdenswaardigen

toestand lieten verschijnen, zoo is dit echter niet zoo te verstaan, alsöf *Zwitserland* niet ook deszelfs lijdensschool doorgeworsteld had in een' tijd, die ons meest slechts droevige beelden van verwoesting en gruwel vertoont. Voornamelijk geldt dit behalve de omwentelingen in het staatkundige (*) ook van de Godsdienstvervolgingen. Aan menigvuldige bot-singen ontbrak het niet, inzonderheid in zulke streken, waar de grenzen der Catholijken en Hervormden elkander raakten of waar lieden van verschillende belijdenissen in hetzelfde land woonden. Hier en daar kwam het tot het uitbreken van dadelijkheden zooals in het jaar 1610 te *Gachnang* in *Turgau*, waar het eenvoudige kruis, dat jonker HEKTOR VAN BEROLDINGEN op het graf der vrouw van zijnen bediende had laten plaatsen, tot velerlei oproerigheden, tot bedreigingen en krijgstoerusting- en aanleiding gaf (†), tot dat eindelijk de landdag van *Baden* bemiddelend optrad.

Ernstiger werden de gebeurtenissen in *Grauw-bunderland*, namelijk in *Valtelin*. Reeds langen tijd speelden hier staatkundige en Godsdienstige partijen onder een. *Spanje*, *Milaan*, *Venetië*, *Frankrijk* hadden allen daaraan hun deel. Aan het hoofd der Spaansche factie stonden de gebroeders RUDOLF en POMPEJUS PLANTA. De Evangelischen zagen in dit verbond verraad aan het vaderland, en de Hervormde predikers ijverden naar vermogen tegen die verraders. Nadat het reeds in *En-*

(*) Wij rekenen daartoe vooral de groote boerenkrijg in de vijftig jaren en de omwenteling van *Bazel* van het jaar 1691.

(†) De uitvoerige beschrijving volgens een tijdgenoot zie men bij HANHART, *Schweizergesch.* IV. S. 92.

gadin tot bloedige tooneelen gekomen was, welke met een scherp strafgericht, namelijk ook met verbanning van het gevaarlijk broederpaar eindigden, was dit op wraak bedacht. Als werktuig derzelven bood zich een bloedverwant der PLANTA's, JAKOB ROBUSTELLI aan, een geboren Valteliner uit het vlek *Grossotto*, en met hem nog eenige andere belhamsels. Het was op niets minder gemunt, dan op geheele uitroeijing van alle Evangelischen in *Valtellin*, op een soort van Siciliaansche Vesper. Daartoe verzamelde ROBUSTELLI eene geduchte bende van bandieten. Nog streed de nacht met den aanbrekenden dageraad (*), toen (den 19den Julij 1620) te *Tirano* storm geluid en daarmede het sein tot den aanvangenden moord gegeven werd. Alle Evangelischen, die aangetroffen werden, werden terstond afgemaakt; de huizen opengebrouken; mannen, vrouwen en kinderen tot den zuigeling toe zonder mededoogen uit het bed gesleept en gedood. In alles waren het 60 personen, welke te *Tirano* vermoord werden, waaronder vele aanzienlijke ambtenaren en geestelijken. Ook de vlugtelingen werden nagezet, zij werden van de daken nedergestort, in de vlooden der *Adda* gedreven, aan het vuur overgegeven enz. Slechts drie mannen ontkwamen over het gebergte in *Graauwbunderland*, nadat zij vrouw en goed in den steek gelaten hadden (†). Met het opgaan der zon ijlden de moordenaars in

---

(*) Volgens het verhaal, dat HANHART uit RHANS en STETTLERS kronijken mededeelt, IV, S. 130 ff. — Vergl. intusschen ook FORTUNAT SPRECHER en anderen, zoo als: (GASPAR WASER) *Veltlinisch Blutbad*. Zurich, 1621, 40.

(†) WASER S. 9.

roode rokken verkleed naar het vlek *Tell*, waar de Evangelischen juist ter Godsdienstoefening verzameld waren. Toen deze het alarm hoorden, versperden zij in allerijl de kerkdeuren met stoelen en banken. Doch de moordenaars schoten door de vensters heen, overweldigden eindelijk ook de deuren en drongen de vergadering binnen. Op weinigen na, die beloofden in de mis te zullen gaan, werden alle anderen afgemaakt. Reeds waanden eenigen zich gered (waaronder inzonderheid ook vrouwen en kinderen), daar zij in den kloketoren gevlugt waren. Maar slechts een des te verschrikkelijker einde wachtte hen. De brandstichters leiden vuur in den toren, zoodat allen die er in waren, hunnen dood in de vlammen vonden. Het getal der in *Tell* vermoorden bedroeg 62, waaronder vele edellieden en de predikant der gemeente, HANS PETER DANZ uit *Zuz*, uit *Op-per-Engadin*, » een vroom, geleerd en verstandig (« schiedlicher ») man, die zelfs van de vijanden hooggeacht werd (*)». — Toen de dochter van een der verslagenen zich over hem heenboog, om hem nog den afscheidskus te geven, trof ook haar het doodelijk lood en zij zonk aan de voeten van haren vader neder (†). Toen de » beulsboeven » (gelijk een oud berigt hen noemt) hier niets meer te moorden vonden, begaven zij zich naar het midden des lands naar *Sondrio*, waar de regering haren zetel had. Hier hielden zich eerst de inwoners alsöf zij de Evangelischen beschermen wilden,

---

(*) WASER p. 40.

(†) Ibid.

doch hielpen spoedig mede hen te vermoorden ; zelfs vrouwen leenden daaraan de hand. Slechts met moeite bekwamen 73 personen , met hunnen prediker aan het hoofd , vrijen aftogt. Op de hoogte van den berg van *Sondrio* aangeland , welke hen in het Malenkerthal overvoerde , baden zij allen tot God en dankten hem voor hunne redding. Het Malenkerthal was aan twee kanten door vijanden bezet ; doch God hielp er hun door tot aan *Engadin*. Voor het overige worden omtrent 140 personen opgegeven , die in *Sondrio* en de omstreken hun leven verloren. Het geheele getal der slagtoffers van den Valteliner moord wordt tusschen de 350 en 500 begroot. De wijzen van terdood brengen , welke men verkoos , waren geheel met de barbaarsche eeuw overeenkomstig. Zij konden zich gelukkig achten , die slechts eenvoudig doodgeslagen , doodgeschoten of in de vloed der Adda nedergestort werden , terwijl men anderen uitgezochte folteringen toedacht (*).

Maar God lof ! de geschiedenis heeft ons niet alleen de *gruwelen* van den moord van *Valtellin* bewaard , maar ook weder schoone trekken van Christelijken heldenmoed , gelijk de eerste Christelijke tijd ons die vertoont en deze verdienen nader gekend te worden , dan zij zulks tot hiertoe zijn (†).

(*) Eenigen werden neus , wangen , ooren afgesneden , anderen de ingewanden uit het lijf gerukt , weder anderen kruid in den mond gestooten en aangestoken. — Het hoofd van den vermoorden prediker van *Trano* , ANTON BASSA staken de moordenaars op den kansel zijner kerk en riepen hem toe : « Bassa , cala a bassa , » (Bassa , klim af !)

(†) De meeste schrijvers hebben slechts de *gruwelen* weder verhaald. Wat hier verhaald wordt , is uit het boven aangehaalde geschrift van WASER , S. 17 en op andere plaatsen.

Eene Italiaansche vrouw, ANNA DI LIBA, echtgenoot van ANTONELLI GROTTI van *Schio*, die om des geloofs wille uit haar vaderland naar *Valtellin* gevlugt was, werd door de bandieten aangehouden, met de aanmerking, dat zij toch om haars kinds wille, hetwelk zij op hare armen droeg, het geloof zoude afzweren, opdat zij, en het kind verschoond mogten blijven. Maar de vrouw gaf hun ten antwoord, dat zij niet daarom uit *Italië* was vertrokken en al het hare had verlaten, om *hier* haren God en Verlosser ontrouw te worden. Liever wilde zij duizend dooden ondergaan, dan dit te doen. Ook voor het kindje was zij in het geheel niet bang. De God, die de vogeltjes onder den hemel voedt, zou ook over dit arme schepsel waken. Daarenboven had God ook *Zijn* kind niet gespaard om harentwille; zoo wilde *zij* ook *haar* kind niet sparen, waar het Gods zaak gold, en met de woorden: *Hier hebt gij het*, gaf zij het den moordenaars over en bood in hetzelfde oogenblik haar helden-hart aan en riep: «Ziet hier hebt gij het ligchaam, hetwelk gij dooden kunt, doch de ziel beveel ik in de hand mijns Gods, welke gij niet dooden kunt. Zij werd afgemaakt, maar het dochttertje, dewijl het een schoon kind was, werd verschoond en aan eene Catholijke minne overgegeven. De broeder van deze heldhaftige vrouw was reeds vroeger om de waarheid van het Evangelie naar de galeiën gevoerd en aldaar gestorven. Toen men hem in de ijzers sloot, zeide hij: »Mij kunt gij wel binden, maar Gods Woord zult gij in de harten der uitverkorenen nimmermeer binden kunnen.»

PAULA BARETTA, eene oude jonkvrouw van 75 ja-

ren, was insgelijks reeds 27 jaren te voren uit *Schio* in *Italië* naar *Valtelin* gevlugt. Ook zij geraakte den moordenaars in handen. Men zette haar eene muts van papier op en voerde haar onder ruwe beschimpingen door de straten van *Sondrio*. Men wilde haar aansporen, om de maagd MARIA aan te bidden. Maar zij bragt daartegen in, dat MARIA wel als moeder des Heeren hoog in eere was te houden, maar dat niet aan haar, het schepsel, maar aan God alleen de eer toekwam. Rustig en glimlagchende verdroeg zij de slagen welke men haar toebragt, terwijl zij zeide, dat zij het niet beter hebben wilde dan haar Heiland JESUS CHRIS-
TUS. — Gaarne had zij ook haar leven voor dezen haren Heer gelaten. Doch zij werd naar *Milaan* vervoerd.

ANDREAS PARAVICINI, met den bijnaam BUJO, een kleedermaker, werd, nadat hij langen tijd om des Evangelies wille gevangen gezeten had, door de soldaten naar *Morbegno* gevoerd, en toen hij ook daar niet afzweren wilde, tot den vuurdood veroordeeld. Toen men hem bereids op den houtmijt gesteld had, vroeg men hem, of hij Catholijk was? hetwelk hij met ja beantwoordde. Doch op de vraag van Roomsche-Catholijk? antwoordde hij neen; in zooverre men daaronder het heden-
daagsch Roomsche-Catholijk geloof verstaat, maar wel was hij Roomsche-Catholijk in dien zin, als PAULUS aan de *Romeinen* schreef, dat de mensch uit genade zalig wordt door het geloof, niet uit de werken, opdat niemand roeme. Toen men hem vroeg, of hij den paus voor het hoofd der Kerk hield? antwoordde hij insgelijks neen, want CHRIS-
TUS was alleen het hoofd der Kerk, volgens de be-
V. N

lofte: ik zal bij u zijn alle dagen tot aan het einde der wereld. — Wij hebben ook hier weder een voorbeeld, hoe *zeker* het geloof ook der meer onbeschaafde menschen was in dien tijd. — Deze eenvoudige, geringe handwerksman stierf den vuurdood in het 60ste jaar zijns levens.

Een schoon voorbeeld van Christelijke standvastigheid gaf ook de gemeente te *Bruschio* (*Bruss*). Zij was even in de kerk tot gebed en predikatie bij een, toen men vernam, dat de bende moordenaars in aantocht was. In den beginne was de algemeene verslagenheid zichtbaar; men wilde uit de kerk naar huis. Doch de prediker overreedde de gemeente, eerst rustig in het gebed te volharden, de Heer zou haar niet verlaten. » Alzoo volhardde men in het gebed en hoorde de predikatie ten einde toe aan.” Doch daarna wapenden zich zoo mannen als vrouwen. Eene wijl tijds dreven zij de vervolgers terug, later wel is waar bezweken ook *zij* voor de overmagt.

Naast dien Christelijken heldenmoed vertoonde zich bij de ramp van *Valtellin* ook de Christelijke deelneming en broederlijke liefde van den kant der mede Evangelische stenden. *Zurich*, ook *Bazel* nam velen op (het geslacht der *PARAVICINI*'s bij ons stamt uit *Valtellin*). Ook werd te *Bern*, *Bazel* en *Schafhausen* eene aanzienlijke kollekte bijeengebragt.

Na al deze gewelddadigheden verkreeg *JAKOB ROBUSTELLI* de hoogste magt in *Valtellin*. De vonken van den Godsdienstoorlog sloegen nu ook over naar *Graauwbunderland*. (*) De Graauwbunders waren

---

(*) Vergel. hierover inzonderheid *GULER VAN WINECK* in het *Re-*

zelve onder elkander verdeeld; het graauw verbond hield het voor een gedeelte met de vervolgers, het verbond van Godshuis en vooral dat der tien gegregten met de vervolgden. Daar rukte, door de PLANTA's uitgelokt, de overste BALDIRON aan het hoofd der Oostenrijkers uit *Tirol*, *Graauwbunderland* binnen. Zijn naam was een naam van verschrikking voor de Protestanten. Men noemde hem slechts den nieuwen Holofern. Dat legerhoofd volgde de Capucijners op den voet na, om de lieden Catholijk te maken. De Evangelische geestelijken werden verdreven en menigeen der vlugtelingen opgeligt en doodgeschoten, of aan de boomen opgehangen. — Daar maakten zich vooral de bewoners van *Prettigau* sterk om voor hunne onafhankelijkheid en hun geloof te strijden. In den naam van God grepen zij naar de wapenen, die God de Heer zelf in het woud had laten groeijen en versperden den vijand den weg. Doch de tijd en ons doel laten ons niet toe hunne heldendaden of de vreeselijke verwoestingen der vijanden, welke als wraak op den voet volgden, in het breede te vermelden. Wij spoeden ten einde van den strijd. Tegen de Oostenrijksche magt werd door derzelver vijanden de Fransche ingeroepen en eindelijk na langdurigen veeljarigen strijd in het jaar 1639 een vrede bemiddeld, krachtens welken de Catholijke gemeenten van *Graauwbunderland* hunne staatkundige zelfstandigheid reddeden, onder voorwaarde, het geloof der vaderen in stand te houden. De Protestantsche daarentegen, namelijk het verbond

---

formationsbüchlein von Chur. 1819. S. 1, ff. en ULYSSES VAN SALIS, *Denkwürdigkeiten* *ibid*.

der tien geregten en *Neder-Engadin* kochten zich eerst 10 jaren later van de Oostenrijksche heerschappij los, nadat zij reeds in het jaar 1642 de meeste hunner verloren kerken terug bekomen hadden.

Wij gaan de bijzondere verschillen voorbij, die voortdurend, namelijk ten tijde van den dertigjarigen oorlog, meest door invloed der Jezuïten, op verschillende plaatsen in ons vaderland weder ontstonden, daar de geestelijke vorsten, inzonderheid sedert het herstellings-edict van keizer FERDINAND, het niet aan menigvuldige proeven lieten ontbreken, om hunne oude regten weder te doen gelden (*). Zoo begeerde toch ook de bisschop van *Bazel* de hoofdkerk terug! Wij hebben slechts nog eene gebeurtenis te vermelden, welke kort na het midden der XVII^{de} eeuw de eedgenooten der beide geloofspartijen in een' opentlijken veldslag tegen elkander voerde.

Zes familiën van *Arth* in het kanton *Schweitz*, in het geheel omtrent 30 personen sterk, gevoelden zich gedrongen, het Hervormd geloof aan te nemen. Daarom vlugtten zij uit het land en begaven zich naar *Zurich*. Doch toen zij nu ook verlangden, dat de Schweitzers hun hunne goederen zouden nazenden en de raad van *Zurich* hen in dit billijk verzoek ondersteunde, sloegen de Schweitzers het hun af en verlangden zelfs de uitlevering der vlugtelingen. Toen deze niet volgden, maakten zij zich van de goederen der uitgeweken meester en wierpen derzelver bloedverwanten

---

(*) Vergel. daarover MEYER VAN KNONAU, *die Schweizergeschichte* s. 509 ff. 519 ff.

die hetzelfde geloof aangenomen hadden, in de gevangenis, bragten ze op de pijnbank en zelfs eenigen ter dood. Bovendien werd door de acht Catholijke plaatsen en de inner roden van het kanton *Appenzell* den 3den October 1655 te *Lucern* eene conferentie gehouden, waarop men de afvalligen te vuur en te zwaard besloot te verdelgen. Te vergeefs zocht men op de landdagen den vrede te bewerken. Nu gaf *Zurich* het beslag aan den krijg en rukte, ondersteund door *Schaffhausen*, *Bazel* en *Muhlhausen*, in het veld. De oostelijke grenzen werden bezet. Ook *Bern* liet den 29sten December den landstorm uittrekken en de doorgangen naar *Freiburg*, *Solothurn* en *Entlebuch* (in het kanton *Lucern*) bezetten. De hoofdmagt verzamelde zich in *Aargau*, in de omstreken van *Lenzburg*. Daarentegen hadden de Catholijken *Rappersweil* en den *Albis*, ook *Bremgarten*, *Mellingen* en *Baden* bezet. Op de hoogte van *Wohlen* stonden 4000 Lucerners onder aanvoering van den overste PFYFER. Bij *Vilmergen* kwam het (den 14den Januarij 1656) tot een treffen, waarbij de Evangelischen na eenig wankelen op de vlugt gedreven werden, voor een gedeelte ook dewijl het hun aan ammunitie en aan behoorlijke ondersteuning ontbrak. De berigten aangaande dezen slag bij *Vilmergen*, zelfs door Hervormden geleverd, luiden juist niet zeer stichtelijk voor den roem der laatsten. »Vele officieren,» zoo verhaalt de stadschrijver SPILLMAN van *Brugg*, die zelf er bij tegenwoordig geweest is (*), »zijn er van daan geloopen onder voorwendsel, dat zij meer volk en

---

(*) Bij HANHART IV. S. 273.

versche troepen wilden halen.... Wij allen namen onzen terugtocht op *Lenzburg*. Deze stad was van menschen geheel opgevuld, en zoowel in als rondom dezelve een groot gejammer van verwonden, die wegens de algemeene verwarring niet verzorgd konden worden. Het aantal der verwonden weet men niet; degenen, die op het slagveld en op de vlugt gebleven zijn, rekent men aan onzen kant op 500 man, waaronder ook diegenen geteld zijn, welke gevangen naar *Lucern* gevoerd en daarna weder losgelaten werden. — De slag duurde drie uren voor wij in volkomen verwarring en op de vlugt gebragt waren. De Aargausche compagniën hebben het meest geleden. Gedurende het gansche gevecht hebben kapitein TSCHUDI en jonker VAN BRESTENBERG met hun volk van den heuvel, waar zij stonden, rustig aangezien hoe wij in nood waren, ofschoon zij ons wel hadden kunnen ondersteunen; zij bragten naderhand ter verontschuldiging bij, dat zij geen bevel gehad hadden om slag te leveren. Even zoo bleef de maarschalk cui met zijn regiment bij *Wohlen* geheel stil en zag even achter ons het gevecht aan. Te midden van den slag waren HANS JAKOB VAN ERLACH en VENNER FRISCHING met 11 compagniën meest ongehewde lieden aangekomen, en hadden ook den vijand kunnen ophouden; maar een ruischend blad had hen zoowel als ons, die lang in het vuur gestaan hadden, doen vreezen en vlieden.”

Terwijl zoodoende de Evangelischen juist niet door heldendaden zich onderscheidden, zoo gaven zij daarentegen in het zengen, branden en plunderen den Catholijken niets toe, al hetwelk ons weder de oude waarheid bevestigt, dat Godsdienst-

oorlogen , in plaats van het kleinood der Godsdienst te beschermen en te bewaren , het meestal met het wegvretend roest van menschelijken hartstogt en zondige lusten overtrekken en zoo aan het verderf en de verachting prijs geven. Den 26sten Februarij 1656 werd er een wapenstilstand gesloten , die inderdaad slechts een stilstand , geen duurzame vrede was (*). Voor de ongelukkige geloofsbroeders van *Schweitz* werden in de Hervormde kantons (dus ook in *Bazel*) collecten ingesteld.

Doch wij breken hier de geschiedenis der Godsdienstvervolgingen en der uitwendige lotgevallen van het Protestantismus af, om in de volgende bijeenkomsten deszelfs inwendige ontwikkeling na te gaan. Ten slotte van deze geheele afdeeling zoo- wel als van dit bijzonder uur veroorloof ik mij slechts in plaats van alle verdere leerzame toepassing datgene bij te voegen , hetwelk de oude verhalen van den moord van *Valtellin*, CASPAR WASER, aan het eind van zijn geschrift ter behartiging zijner lezers bijgevoegd heeft, onder den titel: » Hoe men de historie der martelaars regt gebruiken moet : » — » Wanneer wij hooren hoe in vroegeren tijd zulk een aanmerkelijk aantal vrome lieden om de waarheid des Evangeliums wille om het leven zijn gebracht geworden, moesten wij daarbij geden-

---

(*) Zoo was b. v. in het jaar 1663 de bij de Hervormde gemeente in *Lichtensteig* (in *Toggenburg*) aangestelde prediker SAMUEL BRAUN van *Bazel* bijna ter dood gebracht geworden, dewijl hij het lijden van JEZUS CHRISTUS in *Gethsemane* volgens Hervormde wijze van den voor ons uitgestanen helleangst verklaarde (waarbij hij wel is waar JEZUS in eene zeer ongeschikte vergelijking met KAIN en JUDAS stelde), hetwelk de Catholijken hem als eene Godslastering uitleiden, die naar keizerlijk regt den dood verdiende.

ken, dat zij diegenen zijn, die ons den weg geopend, het ijs gebroken en de baan effen gemaakt hebben. Het is wel is waar bij de oude Kerk het gebruik geweest, dat zij de historiën der heilige martelaars in hare vergadering maar al te dikwijls herhaald heeft, ook heeft zij zich bevligtigd, om de inkerkeringen, strijd, standvastigheid en laatste woorden der nieuw aankomende martelaars op te teekenen en zulke aantekeningen als een bijzonder schat en bijlage ook voor de nakomelingen te bewaren. Ook plagt het volk op zekere tijden plegtig zamen te komen aan de plaats, waar de martelaars of begraven waren of hunne pijn uitstaan hadden, waar men dan zulke en dergelijke geschiedenissen van het begin tot het einde voorlas en alzoo God dankte, dat Hij zijne dienaren zoo krachtig gesterkt en hun eene zoo heerlijke zegepraal verleend had, en ook te gelijk de andere Christenen door de aanschouwing van de bloedige plaats vermaande, dat zij, wanneer God het van hen vorderde, daarna gelijken strijd en martelingen met gelijk geduld verdragen en uitstaan mogten. Maar daarna is deze loffelijke gewoonte in het Pausdom tot een verschrikkelijk misbruik en afgoderij ontaard, daar men in plaats van den Schepper de schepselen is begonnen te aanbidden en niet zoozeer hun standvastig leven, als wel hunne achtergelatene kleederen, haren, beenderen en dergelijke zaken op prijs te stellen. Daarom dewijl de lieve God in dezen onzen tijd nevens het licht van het heilig Evangelie tegelijk vele duizenden martelaars verwekt heeft, zal het toch met regt noodzakelijk zijn, dat men de geschiedenis en daden van dezelve van het ingeslopen misbruik zuivere

en tot het loffelijk en regtmatig gebruik terug brenge. Hetwelk geschiedt, wanneer men onzen Heer God niet *die* eere aandoet, dat men aan de schepselen die heerlijke deugden toeschrijven wil, welke zij niet van zich zelve, maar van hunnen Schepper ontvangen hebben. — Wij mogen ons wel over hunne heerlijke victoriën verwonderen; maar toch moeten wij dit altijd onder die voorwaarde doen, dat wij den waren levenden God nog veel hooger roemen en prijzen, die *in* hen zulk eene zegepraal gewerkt en bewaard heeft, en alzoo de bronwel navorschen, waaruit zij allen dit genadegeschenk geput hebben. Wat ook hun heilighdom betreft, moeten wij niet zoozeer op hunne asch, beenderen, haar, kleederen en andere doode dingen zien, als wel op hun Christelijk leven, hunne heerlijke verantwoordingen, gesprekken, brieven en standvastigheid; opdat wij alzoo door hun voorbeeld, gelijk betaamt, verbeterd en gesterkt, dezelfde kroon der regtvaardigheid, die zij ontvingen, deelachtig worden kunnen, volgens de woorden van den heiligen PAULUS: »Ik heb den goeden strijd gestreden, ik heb den loop voleindigd, ik heb het geloof behouden, voorts is mij weggelegd de krone der regtvaardigheid, welke mij in dien dag geven zal de Heer, de regtvaardige Regter, en niet alleen mij, maar ook allen, die Zijne verschijning liefhebben.»

ZEVENDE VOORLEZING.

INWENDIGE GESCHIEDENIS VAN HET PROTESTANTISMUS. PLOMPE
POLEMIEK EN ONVERDRAAGZAAMHEID. PROEVE TOT VEREENI-
GING. HET LEIPZIGER CONVENT. HET GESPREK TE THORN.
GEORGE CALIXTUS. SYNCRETISTISCHE STRIJD. GODSDIENSTGE-
SPREK TE CASSEL. DURAEUS. MAATREGELS VAN DEN KEURVORST
VAN BRANDENBURG. PAULUS GERHARDT EN ZIJN LOT. ERFMAKING
AAN ZIJN ZOON EN^e DOOD.

Wij hebben reeds dat gedeelte van onzen arbeid achter ons, dat ons met de uitwendige lotgevallen van het Protestantismus in de twee groote helften der XVII^{de} eeuw bekend moest maken, en wij zijn thans van gedachte, het inwendige leven en de inwendige inrigting van deze Kerk meer van nabij te leeren kennen. Is het een oud en waar spreekwoord, dat de nood leert bidden, zoo vertoonen zich aan ons ook hier de tijden van nood en droefheid in onderscheidene opzigten als eene heilzame school van Christelijke vroomheid en Christelijk leven in het gemeen. Doch het is waar zoo onmiddellijk wordt de vrucht der gerechtigheid ook uit de droefheid niet gewonnen, dat zij zonder iets meer te voorschijn komt. Treurige tijden, als die, welke

wij beschouwd hebben, brengen doorgaans ook hunne bittere vruchten mede, en deze bittere vruchten hebben wij voor een gedeelte reeds leeren kennen met betrekking tot zedelijkheid en Godsdienst. Het lijden verbetert den mensch nog niet op zich zelf; menigeen verhart, verslecht, verstokt het. Niet te vergeefs heet daarom in de Christelijke taal het lijden beproevingen, en deze beproevingen zijn dan aan het vuur gelijk, waarin zich eerst de goede stof van de kwade afscheidt, waarin dezelve als goede stof moet bekend worden. In den heeten gloed des ovens berst ook menig edel vat, terwijl een ander door diezelfde hitte gehard en gelouterd wordt. Wij hebben vele ondeugden, ongebondenheden, ja veel goddeloos bestaan leeren kennen, hetwelk te midden van den dertigjarigen krijg en de overige Godsdienstoorlogen te voorschijn kwam, maar ook menig edel, beter verschijnsel heeft zich aan ons oog vertoond. Wij willen thans den grondslag van naderbij beschouwen, waarop het Christelijk leven wortelt, d. i. den grondslag der leer, den grondslag van het *geloof* in dezen tijd.

Ook hier doet zich aan ons eene groote verscheidenheid voor, zoowel met betrekking tot de leerstukken zelve die men geloofde, als de wijze, *waarop* zij geloofd, geleerd, vastgehouden en verdedigd werden. De verschillende geloofswijzen der Catholijke, der Luthersche, der Gereformeerde Kerken, gelijk ook die der Arminianen, Socinianen, Menonieten enz. stonden scherp afgezonderd tegenover elkander, en gelijk het tijdvak, dat wij beschouwen, een oorlogzuchtig aanzien heeft, zoo ook de toenmalige Godgeleerdheid. Nog altijd duurde, gelijk wij reeds gezien hebben, de oude tweespalt

voort, niet slechts tusschen de Catholijke en Protestantische, maar ook tusschen de Luthersche en Gereformeerde leerstelsels. De met krijg overtogen grond bragt nevens de goede vruchten, die hij aanweekte, ook menige nieuwe doornen en distelen voort, waaraan een fijn gevoelig vroom hart zich eer verwonden moest, dan dat het zich aan dezelve had kunnen verkwikken en laven. Reeds de mannen, die wij als de aanvoerders der kerkelijke partijen hebben leeren kennen, droegen het hunne naar vermogen bij, den overgeërfden partijstrijd verder voort te planten en dien ware het mogelijk weder te verhoogen. Ook de titels der boeken, welke zij tegen elkander vervaardigden, droegen een strijdzuchtigen stempel, zoodat men waarlijk reeds aan *deze* genoeg heeft.

Toen de Jezuiten de Protestanten beschuldigd hadden, dat zij van den inhoud der Augsburgsche Confessie afgeweken waren en daarop het regt wilden gronden, hun uit dien hoofde den vrede te onttrekken, trad HOË VAN HOËNEGG met het volgende geschrift te voorschijn: »Noodzakelijke verdediging van den oogappel der Evangelische keurvorsten en stenden des heiligen Roomschen rijks, namelijk van de ware, reine, onveranderde in den jare 1530 aan keizer KAREL V hoogst loffelijker gedachtenis overgegeven Augsburgsche Confessie en van den op denzelven gegronden hoog geheiligden Godsdienstvrede" (1628). Dit geschrift verwekte veelvuldigen en hevigen strijd. Titels, als *Brillenpoetser*, *Oogenpoetser*, *Tongensplijter* riepen weder andere grovere te voorschijn als: *Oogmeester*, *Kalverärts*, *Kalfgeschreeuw* en dergelijke meer (*).

(*) Vergel. ROUCINÉ, Handb. der Litterargesch. Bd. II. S. 476, 477.

Die vrome en geleerde heeren schenen de spreuk van hunnen Meester geheel vergeten te hebben, die het moedwillig beschimpen van den naasten waardig verklaard had des helschen vuurs.

Dit slechts als een klein voorbeeld van plompheid, waarmede men elkander van beide zijden te lijf ging. Maar niet veel beter maakten het de Lutherschen en Gereformeerden omtrent elkander. Voorbeelden daarvan hebben wij reeds in den dertig jarigen krijg gezien en ook naderhand werd het niet veel beter. Niet alleen vervolgden ook hier de geleerden van beide partijen elkander met hevige strijdschriften (*), maar ook bij het volk toonde zich voortdurend die oude afkeer. Ik kies, om dit aanschouwelijk te maken, een voorbeeld uit onze nabijheid (†). De stad *Straasburg* had zich van tijd tot tijd aan de Luthersche Confessie aangesloten. De Gereformeerden maakten slechts eene minderheid van eenige familiën uit. Zij lieten hunne predikers tot op de nieuwste tijden meest uit *Bazel* komen. Maar met welke moeilijkheden hadden zij te kampen, om tot eene ongestoorde uitoefening van hunne Godsdienst te kunnen geraken. In de stad zelve mochten zij geene vergaderingen houden, maar alleen in de naburige plaatsen *Bischweiler* en *Wolfisheim*, die den graaf VAN HANAU toebehoorden. Doch toen tijdens het bou-

---

(*) «De Lutherschen vermaakten zich aan het licht te brengen, in hoe velerlei opzigten de Gereformeerden met de Turken overeenstemden en hoe deze toch nog beter dan genen waren.» JOH. VAN MULLER allg. Gesch. III, S. 433.

(†) Zie Geschichte der reformirten Gemeinde zu Strassburg (aus dem Kirchen und Schulblatt. Juny- und Juliheft 1834.) Strassburg 1834. 8. Meer daar over ook in het Kirchenarchiv von Bazel.

wen van de kerk te *Wolfsheim* de bliksem in een huis sloeg, zagen de Lutherschen daarin een teeken van het Goddelijk ongenoegen, dat zij voor hunne Gereformeerde broeders een Godshuis wilden oprigten, en wilden geene bouwstoffen meer toevoren. Toen de kerk nu eindelijk toch tot stand gekomen was, verbood de raad van *Straasburg* den Lutherschen koetsiers, de Gereformeerden naar hunne kerk te rijden en daarentegen den Gereformeerden predikant kranken in de stad te bezoeken, zoodat *Bazel* zich uit dien hoofde tot den raad moest wenden. Den Gereformeerden predikant MERIAN van *Bazel* werd eerst na langdurige onderhandelingen toegelaten, wegens zijne ziekelijkheid in *Straasburg* te wonen en ook om *deze* gunst moest hij jaarlijks weder aanzoek doen en een' rijksdaalder beschermregt betalen. Wij zien uit dit voorbeeld, hoe sterk nog immer de spanning was. En toch ontbrak het ook in dien tijd niet aan proefnemingen, deels op geleerden, deels op practischen weg om de gescheidenen te vereenigen, ofschoon eenigen van meening waren, » dat wanneer vuur en water zich vereenigen, zoodat het eerste het laatste niet meer doet opdroogen, het laatste het eerste niet meer uitbluscht, alsdan, niet eerder aan eene vereeniging te denken was (*).” Zoo waren het dan deze vredelievende pogingen zelve, die helaas! met den besten wil nieuw misverstand, nieuwe twisten, nieuwe verbitteringen teweeg bragten. Van dezelve en de mannen, die zebewerkstelligden, moeten wij thans het eerst spreken.

Nog gedurende den dertigjarigen oorlog zelve

(*) JOH. VAN MULLER, t. a. p.

gevoelde men de gebroken kracht van het Protestantismus smartelijk genoeg daarin , dat Lutherschen en Gereformeerden , die men reeds in vroegere tijden weder had zoeken te vereenigen , voortdurend met elkander in strijd lagen. Toen bij het aannaaderen van den grooten koning van *Zweden* de Duit-sche vorsten zich op het *Convent te Leipzig* verzameld hadden , beproefde men het weder , den steen des aanstoots weg te nemen , die voortdurend tusschen de rijen der Lutherschen en der Calvinisten stand hield , waar het zaak was , zich door vaste broederbanden aaneen te sluiten. Sedert namelijk de ongelukkige keurvorst van den *Palts* zijne koningskroon en met dezelve zijne keurvorstelijke waardigheid verloren had , waren het , gelijk vroeger opgemerkt is , voornamelijk de keurvorst van *Brandenburg* en met hem nog de landgraaf van *Hessen* , welke de *Gereformeerde* partij , tegenover de Luthersche , in het Duitsche rijk vertegenwoordigden. De Godgeleerden dezer vorsten , die door hen op het convent waren medegebragt geworden , deden ook den eersten stap tot den vrede ; doch de Lutherschen , aan wier hoofd een HOË VAN HOËNEGG stond , waren tot geene toegevendheid te bewegen. En zoo bleef het dan na eene redekaveling van twintig dagen bij het oude.

Scheen het nu onmogelijk op den Duitschen bodem zelve eene vereeniging te bewerken , zoo bood zich daarentegen nog vóór het einde van den dertigjarigen oorlog een naburig Catholijk land nog in een veel omvattender zin tot bemiddelaar aan. Niet alleen Lutherschen en Gereformeerden , maar zelfs ook Protestanten en Catholijken moesten *weder vereenigd* , en daardoor , zoo men hoopte , aan de on-

uitsprekende ellende, welke uit de geloofsscheuring voortgesproten was, een einde gemaakt worden.

De Catholijke Koning WLADISLAU van *Polen*, een vredelievend, welwillend vorst, vatte deze stoute gedachte op, om gezamentlijke partijen van de Christelijke Kerk weder te vereenigen, waarbij wel is waar het oogmerk niet geheel verborgen kon worden, slechts onder eenigzins gematigde voorwaarden, de Protestanten in de Catholijke Kerk, welke eenige onwezentlijke dingen moest opofferen, terug te voeren. De Poolsche bodem scheen tot zulk een verzoeningswerk allezins geschikt: want hier leefden toch ten minste de in het land gedulde Protestanten, Lutherschen en Gereformeerden sedert het verdrag van *Sendomir* (1570) vreedzaam naast elkander. WLADISLAU koos tot de verzamelplaats de stad *Thorn*, welke, in het hertogdom *Pruisen* gelegen, onder de hoogheid van den keurvorst van *Brandenburg*, en dus van een Gereformeerden vorst, stond (*).

Reeds de uitnoodigingen tot dit gesprek werden ondertusschen verschillend beoordeeld. De Protestanten stelden grootendeels geen vertrouwen in de oogmerken van den vorst, doch anderen, die wel is waar eene zeer geringe minderheid uitmaakten, hoopten ten minste daarvan iets goeds. — Onder deze behoorde een man, dien wij als een *Hervormingsgezinden* geest van zijnen tijd begroeten. Deze was GEORGE CALIXTUS te *Helmstadt*. De man, evenals de stad, waarin hij leerde, maakten daarin

---

(*) Vergel. over het gesprek te *Thorn* HERING, *Geschichte der kirchlichen Unionsversuche seit der Reformation bis auf unsere zeit Leipzig 1836 Bd. II. von Anf.*

eene uitzondering van den heerschenden tijdgeest, dat zij minder op de verdediging der strijdige gevoelens, minder op het hardnekkig vasthouden aan het *leerbegrip*, dan op datgene aandrongen, wat ten laatste aan alle Christelijke Godsdienstbelijdenissen gemeen en bij alle verscheidenheid van meeningen het *wezentlijke* des Christendoms is. Doch juist uit dien hoofde stond de universiteit *Helmstadt* bij de streng Luthersche ijveraars in een kwaad gerucht en CALIXTUS vooral werd spoedig het voorwerp van den haat en de verachting.

GEORGE CALIXTUS, geboren in het jaar 1586 op een dorp in het *Sleeswijksche*, bekleedde sedert 1614 eene Godgeleerde leeraarsplaats te *Helmstadt*. Hij muntte door geest en geleerdheid boven de meesten zijner tijdgenooten uit, en reeds in de eerste Godgeleerde geschriften, die uit zijne pen voortkwamen, heerschte een andere, vrijzinniger, gematigder geest, dan in de strijdschriften zijner tijdgenooten (*). Terwijl de meesten der toenmalige Godgeleerden voor den blooten geloofsstrijd de Christelijke zedeleer geheel uit het oog verloren hadden en haar ook in hunne anders zoo grondig geschrevene leerboeken stiefmoederlijk behandelden (†), was

(*) Vergel. zijne door HENKE, den jonge, uitgegevene *Brieven aan den Hertog August van Brunswijk*. Leipzig 1836.

(†) Als de voornaamste leerstellige Godgeleerden der Luthersche Kerk van dien tijd zijn te noemen: JOHAN GERHARD (geb. 1582 te *Quedlinburg*, gest. 1637 als professor te *Jena*), wiens *loci theologici* een ware goudmijn voor de geleerde, op geschiedkundige ontwikkeling gegronde geloofsleer zijn, LEONARD HUTTER, ABR. CALOVIUS, JOH. ANDR. QUENSTADT en anderen. Men kan wel niet zeggen, dat zij de zedeleer geheel veronachtzaamden, maar zij behandelden haar meest slechts bij gelegenheid, bij eene afdeeling van de wet of bij wijze van aanhangsel tot de afzonderlijke leerstukken. In de Gere-

het daarentegen CALIXTUS, die het eerst weder op het hoog gewigt der *Christelijke zedeleer* opmerkzaam maakte en haar weder eene eervolle plaats nevens hare zuster, de geloofsleer (dogmatiek), inruimde. CALIXTUS had zijne Godgeleerde beschouwing der wereld niet alleen uit boeken geput. Hij had op verschillende reizen verschillende menschen leeren kennen, Catholijken, Lutherschen en Gereformeerden. Onder alle belijdenissen waren hem mannen bekend geworden, die het opregt met hun geloof meenden en die voor de verdediging van hetzelfde iets verstandigs en aannemelijks wisten voort te brengen. Hij was billijk genoeg, de gronden van andersdenkenden aan te hooren en te toetsen, terwijl de Godgeleerden van den gewonen stempel reeds met hun oordeel gereed waren, eer zij de tegenstanders gehoord hadden. CALIXTUS had op deze reizen niet eenzijdig zijne geleerdheid vermeerderd, hij had zich met één woord *gehumaniseerd*, hetwelk in de tijden van den dertigjarigen oorlog niet met alle Godgeleerden het geval was. Hij had de scherpe kanten afgeslepen, zonder daarom de vastheid van zijn karakter te verliezen, welke hij veeleer zijnen vervolgers met een be-minnenswaardig vertrouwen op de zegepraal der waarheid tegenstelde. Allezins verscheen tegenover het melancholisch-cholerisch temperament der meeste overige Protestantsche Godgeleerden het zijne als een sanguinisch; en sanguinisch waren inderdaad de verwachtingen, welke hij zich van de

---

formeerde Kerk verschenen reeds vóór CALIXTUS zelfstandige zedekundige werken. Dat van CALIXTUS voerde ten titel: *Epitome Theologiae moralis*. 1634.

herstelling van den vrede maakte. Doch mogen het ook sanguinische verwachtingen geweest zijn, zij verschijnen ons als lieve, vrolijke kinderen der verbeelding, als onschuldige droomen van een goed, zachtaardig hart, waarbij wij toch liever vertoeven, dan bij de uitvloeisels van den haat en de bekrompenheid. CALIXTUS was intusschen niets minder dan een onverschillige of een weifelachtig man, die zelf niet wist, wat hij gelooven moest. Hij was voor *zijn* persoon een regtzinnig Luthersch-gezinde en hield het Luthersch leerstelsel in alle opzigten voor het regte, zelfs ook in de bestreden leer van het Avondmaal. Maar hij maakte reeds dat gewigtig onderscheid, hetwelk de Godgeleerden zoo zelden wisten te maken en hetwelk menigeen tot op dezen dag zich niet toevertrouwen te maken, het onderscheid tusschen het *geloof* en het *weten*, tusschen den *inhoud* van het geloof, dien het vrome, Godgewijde gemoed ook in eene onvolkomene voordragt der leer vasthoudt, en tusschen de bloote verklaring van dit geloof voor het verstand; met één woord tusschen *Godsdienst* en *Godgeleerdheid*. Van dit regte onderscheid uitgaande, geloofde hij, dat wie met zijn geloof op den grond der heilige Schrift en der Apostolische geloofsbelijdenis steunde, welke toch door alle Christenen aangenomen werd, ook den naam van Christen verdiende, vooral wanneer hij overeenkomstig die geloofsbelijdenis leefde en dit geloof door eene Christelijke gezindheid en handelwijze aan den dag leide. Hij hield het voor iets onverstandigs en onbillijks tevens, *geloofsmeeningen* aan anderen te willen opdringen of zelfs met geweld daartoe te willen dwingen. Hoe belagchelijk zoude zich een

vorst maken, zeide hij, die zijnen boeren de vraagstukken van EUCLIDES wilde begrijpelijk maken, en diegenen welke ze niet konden bevatten, met straffen bedreigde (*). Doch evenzoo was het wanneer men de leerstellingen der Godgeleerden de ongeleerde menigte met geweld wilde aan het verstand brengen. Daarin scheen hem juist het gewigt van het Christendom te liggen, dat het niet een dood verstandsgeloof, maar een geloof des *harten* en een *levendig* geloof verlangt. Met regt werd het toch reeds in den heiden SOCRATES geroemd dat hij de filozofie van den hemel op de aarde gebragt had, terwijl hij haar van de bloote beschouwingen der natuur, der sterren en derzelve beweging naar de wijze inrigting des levens en de beschaving der zeden heengeleid had (†). Zoo moest ook de Christelijke Godgeleerdheid van de overtollige en nietige bespiegelingen en spitsvindigheden ontdaan worden, op dat zij, daar zij de tot de zaligheid noodige geloofsleeringen voorgesteld heeft, den weg aanwijze, om te wandelen, niet naar het vleesch, maar naar den geest, en eerbaar, regtvaardig en godzalig te leven in deze wereld en de heiligmaking na te jagen, zonder welke niemand God kan aanschouwen.

CALIXTUS wilde opgemerkt hebben, dat de practische leerstukken des Christendoms zich in alle Christelijke belijdenissen wedervonden. Hij beriep zich op Catholijke liturgiën, die hij zelf gezien had, waarin b. v. de stervenden eenvoudig op de verdienste van CHRISTUS, doch niet op de heiligen

---

(*) HERING II, S. 26.

(†) Ibid. S. 30.

of MARIA gewezen werden (*). — Zulke aanknopingspunten, meende hij, moest men in de verschillende geloofsbelijdenissen zoeken en door deze in Gods naam eene vereeniging van alle ware Christenen trachten te bereiken.

Wanneer wij vroeger de hoop van CALIXTUS, om de verdeelde partijen op grond van de Apostolische belijdenis te kunnen vereenigen, eene sanguinische genoemd hebben, zoo mogen wij hem ons toch niet als iemand van zulk een sanguinisch temperament voorstellen, dat hij onvoorwaardelijk van het voorgenomen gesprek te *Thorn* alle heil zou verwacht hebben. De zwarigheden, die zich daarbij vertoonden, ontgingen zijn helder en scherpzinnig verstand niet. Ja, hij beleed ronduit, dat hij *weinig* hoop had, dat door ééne zamenkomst en onderhandeling de wond zoude geheeld worden, die reeds bijna 130 jaren bloedde. Maar in het blijmoedig geloof, dat bij God niets onmogelijk was, wilde hij het gevolg van het gesprek afwachten en noemde de onderneming van den koning van *Polen* eene prijzenswaardige onderneming, welke de navolging van alle Christelijke vorsten verdiende. Er moest immers toch een *aanvang* met het werk van den vrede gemaakt worden, anders liet zich een wassen en rijpworden van denzelven nimmer verwachten. Mogt God — zoo wenschte hij met vele vrome Christenharten — het schip der Kerk door alle brandingen gelukkig in de haven der eendragt voeren (†)!

Zoo had dan het Thorner gesprek werkelijk plaats

(*) HERING II. S. 32.

(†) Vergel. de boven aangehaalde brieven en HERING, t. a. p.

in Augustus des jaars 1645. De Catholijke bisschop van *Samogitiën* (GEORGE TISZKIOWICZ) bekleedde daarbij het voorzittersambt; 57 Luthersche en 15 Gereformeerde Godgeleerden namen aan hetzelfde deel. Doch op eene ergerlijke wijze openbaarde zich al aanstonds na den aanvang de tweespalt der Lutherschen en Calvinisten. De laatsten hadden toevallig, dewijl zij het eerst kwamen, de eerste plaats ingenomen; reeds dat verwekte misnoegen en scheefte gezichten bij de Lutherschen. De strijd werd zoo beslist, dat de voorrang verwisselen moest. Maar ook weder tegenover de Catholijken ondervonden de Protestanten menige moeilijkheid. Reeds dat de Catholijke bisschop het voorzittersambt bekleedde, sloot eene begunstiging der Catholijke Kerk in zich, en dat *hij* telkenreize de zittingen met een gebed opende, kon zoo uitgelegd worden, alsöf men alleen het gebed van een' Catholijk voor een Gode welgevallig gebed hield. Zoo schoon en waardig nu ook het gebed des bisschops was, zoodat ieder Protestant het uit den grond des harten had kunnen en moeten medebidden, en zoo geneigd ook hier de Gereformeerden waren, zich met dit gebed te vereenigen, even zoo eigenzinnig drongen de Lutherschen er op aan, om hun *eigen gebed* te houden, hetwelk zij dan ook telkenreize vóór de zitting in een zijvertrek verrigten (*).

(*) Het gebed van den Bisschop luidde dus: «God, heilige Geest! God, wiens heilige zaak het hier geldt, daal neder op de gemoederen, op de tongen en pennen, en woon in hen en verlicht, leid ze, opdat zij *dat* alleen opnemen, overwegen, beslissen, wat met uwen in de heilige Schrift geopenbaarden wil ten eenenmale overeenkomt en hetwelk datgene met het beste gevolg bevordert, wat tot stichting en bevestiging van den vrede onder de tweedragtigen dient. Doe dat, verleen dat om de heilige wonden van onzen Heer JEZUS CHRISTUS wille! Amen.»

Bijna een maand was er verstreken, eer men tot de hoofdzaak kwam. Het was vastgesteld geworden, dat men niet eigenlijk *redetwisten* zou, dewijl men zich door langdurige en treurige ervaringen overtuigd had, dat dit de gemoederen eer verhit dan bevredigt; men wilde slechts eenvoudig de verschillende geloofsovertuigingen *blootleggen*, om het misverstand weg te nemen, dat nog altijd konde bestaan. In de hitte van den strijd hadden voorzeker de Protestanten de leer der Catholijke Kerk somwijlen zwarter voorgesteld, dan zij was; men had uit dezelve gevolgen getrokken, welke de Kerk zelve te geener tijd toegaf; omgekeerd was ook weder door ijverige Catholijken het geloof der Protestanten in het gemeen misvormd en in een hatelijk licht voorgesteld geworden. Zoo werd namelijk de leer der regtvaardiging door het geloof den Protestanten zoozeer verdraaid, alsöf zij alle menschelijke deugd en zedelijkheid hare waarde ontzeggen wilden. Doch hoeveel moeite zich ook de Jezuitische redeneerkunde gaf, om het Catholicismus in deszelfs redelijkste, gematigdste, schriftmatigste gedaante te laten verschijnen (eene gematigdheid, welke de Protestanten nauwelijks in zulk een graad bewaarden) — zoo werd toch maar al te spoedig de onmogelijkheid kenbaar, langs dezen weg eene grondige vereeniging te bereiken, en in plaats dat het scheepje in de haven der rust en des vredes ingelooopen ware (gelijk CALIXTUS het wenschte en hoopte), werd het op nieuw in de openbare stormachtige zee der meeningsstrijden geworpen (*).

(*) Op den onstichtelijken uitslag van het Thorner gesprek werden de volgende puntgedichten gemaakt:

Ja, de terugwerking van dit gesprek op de twisten binnen de Protestantsche Kerk bleef niet achter. De goede CALIXTUS, die reeds lang als een man gehaat was geworden, welke uit verkeerde vredelievendheid de Evangelische waarheid aan hare vijanden opofferde, had door het warm aandeel, dat hij door zijne tegenwoordigheid aan dit gesprek genomen had, slechts meer kolen tot het vuur verzameld, dat nu binnen de Protestantsche Kerk met vernieuwden gloed ontbrandde. Reeds hadden de vijanden, waaronder een STATIUS BUSCHER te *Hannover* (*), een Dr. HULSEMANN te *Leipzig*, doch vooral de geleerde ABR. CALOVIUS te *Wittenberg* uitmuntten, eenen nieuwen ketternaam uitgevonden, waarvoor ieder regtgeloovig gemoed terugbeefde. *Synkretisten* noemde men al diegenen, welke eene vereeniging der verdeelde Kerkpartijen hoopten of wenschten — *Synkretisten*, en waarom? — PLUTARCHUS verhaalt (†) van de Cretensers, en prijst het in hen, dat zij bij het aannaderen

Quae sunt gesta tribus Thoruna mensibus urbe,
Haec potuere tribus cuncta diebus agi.

en

Quid synodus? nodus. Patrum chorus integer? aeger.
Conventus? ventus. Gloria? stramen. Amen.

Zie HENKE, S. 46.

(*) CALIXTUS teekent hem als *homo pecors, non minore malitia quam stoliditate*, bij HENKE, S. 6. — Het geschrift, dat hij reeds in het jaar 1639 tegen CALIXTUS geschreven had, voerde den titel: *Crypto-Papismus novae Theologiae Helmstadiensis* enz. Grover was nog de Duitsche titel, doch die onderdrukt werd: «*Greuel der verwüstung auf der Julius-Universität zu Helmstädt.*» PLANCK noemt hem «den blaffer, die de tegenpartij het eerst losliet om de Helmstadters aan te blaffen.» Zie deszelfs *Gesch. der Prot. Theol.* S. 400.

(†) *De fraterno amore* p. 64 ed. Hutten. Tom. X.

van een' gemeenschappelijken vijand moedig de handen in een sloegen en allen *inwendigen* strijd vergaten, om des te beter gewapend naar buiten te zijn. *Synkretismus* heet alzoo een dergelijk gedrag als dat der Cretensers, en wanneer men daarbij alleen aan het verhaal van PLUTARCHUS en de betekenis dacht, welke hij aan dat woord gaf, zoo sloot het eer een roem dan eene berisping in zich. Doch wanneer men zich herinnert, dat de Apostel PAULUS volgens een oud spreekwoord (*) de Cretensers leugenaars, kwade beesten en luije buiken genoemd had (Tit. I: 12), zoo was in deze vereeniging met de Cretensers op Christelijk-theologische bodem niets eervols te vinden. Opzettelijk wilde men alzoo met deze benaming zeggen: »ziet, de aanhangers van CALIXTUS maken het als de leugenaars, de Cretensers! Zij verloochenen den grond en de kracht der waarheid; zij verstaan zich wel uiterlijk met elkander, maar dat is een geveinsde vrede, eene valsche, onware, vleeschelijke liefde, een verbond der duisternis tegen God en Zijn Woord!» — Deze Synkretistische handel bragt veel onrust in de Kerk. Eene menigte grove schimp-schriften kwamen van de drukpers te voorschijn, de kansels weergalmden weder van wederzijdsche lasteringen, en wat nog erger was — de verwarring der gemoederen nam van dag tot dag toe. Het is waar, achter het Synkretismus kon zich voorzer ook eene kleinhartige, weekelijke gezindheid, eene zedelijke en Godsdienstige onverschilligheid verbergen, die het vreedzame levensgenot boven

---

(*) Volgens EPIMENIDES, die zelf een Cretenser was en dien daarom PAULUS een hunner profeten noemt.

cen' harden en zwaren strijd voortrok. Zucht om menschen te behagen en menschenvrees konden menigeen bewegen, om zich aan de bescherming der vorsten, die zulke vredesproeven begunstigten, onvoorwaardelijk over te geven en ten laatste werkelijk de waarheid; waarvoor de vaderen goed en bloed gelaten hadden, voor geringen prijs te verkoopen en te verraden. En wat wonder wanneer tegenover zulk eene lafhartige en lage gezindheid de regtmatige toorn van diegenen ontbrandde, die het wel verworven eigendom der Evangelische waarheid en vrijheid niet voor zulk een' geringen prijs wilden verkoopen? Maar van de andere zijde werd ook even zoo dikwijls *datgene* menschenvrees en zucht om menschen te behagen genoemd, wat uit den echten geest van Christelijke liefde en verdraagzaamheid voortsproot, en eene stijve eigenzinnigheid, een onverzoenlijke ketterhaat, die slechts in den hartstogt van een verbittert hart wortelde, verhoovaardigde zich niet zelden op de martelaarskroon. Hier moest nu ieder zijn geweten leeren, wat hij doen moest; en wij zullen nog zien, hoeveel zware gewetens-strijd daaruit ontstond.

Niettegenstaande de ervaringen, die op het Thorner Godsdienst-gesprek gemaakt werden, koesterden toch nog onderscheidene Evangelische vorsten, namelijk de vorsten van Gereformeerde belijdenis, de hoop, van ten minste ondertusschen eene vereeniging der *Protestantsche* partijen te kunnen bewerkstelligen, schoon men ook de vereeniging met de Catholijken opgaf. Onder deze behoorde vooral de landgraaf WILHELM van *Hessen*. Ook *hij* verordende in den zomer des jaars 1664 een Godsdienst-gesprek te *Cassel*, waarop de Luthersche en Ge-

reformeerde Godgeleerden zijner beide landsuniversiteiten *Rinteln* en *Marburg* met elkander moesten raadplegen gelijk 132 jaren te voren onder zijn grootvader, den landgraaf PHILIP, LUTHER en OECOLAMPADIUS, MELANCHTON en ZWINGLI met elkander geredetwist hadden. Doch ook hier bleek het, dat men in de 132 jaren niet veel verder gekomen was. Gebeurde het ook, dat men op het gesprek zelf van de bijzaken afzag en elkander over de hoofdzaken onder wederzijdsche verzekering van liefde verstond, zoo kwam echter deze vredelievendheid niet buiten de muren, binnen welke het gesprek gehouden werd. Het was naauwelijks ten einde, of er ging een nieuw geschreeuw van alle kanten over op. De Godgeleerden van *Rinteln* hadden de waarheid verraden, schreeuwden de Lutherschen het eerst, en met de Marburgers mogten ook de strenge Gereformeerden niet volkomen te vreden zijn. Echter vertoont zich aan ons in dezen ganschen strijd *dit* merkwaardig verschijnsel, dat terwijl in zaken des *practischen* levens, der zeden, der kerkelijke tucht enz. de Gereformeerden strenger waren dan de Lutherschen, zij nu in geloofszaken eer eene grootere toegevendheid betoonden; gelijk dan ook met uitzondering van CALIXTUS, die een Luterschgezinde was, de meeste pogingen om den vrede te bewerken van de *Gereformeerde Kerk* uitgingen. Zoo verdient dan voornamelijk nog een man vermeld te worden, die naar zijn' uiterlijken stand tot de *strengste* Gereformeerde partij, tot de Puriteinsche, d. i. de Schotsche Kerk behoorde en die zijn geheele leven, al zijn' tijd, zijn' goeden naam, zijne eer er aan opofferde om een' eindelijk vrede der Kerk teweeg te brengen. Deze

was de Schot DURY (DURAEUS), die, met de aanzienlijkste aanbevelingen van geestelijke en wereldlijke personen voorzien, geheel *Europa*, *Zweden*, *Denemarken*, *Polen*, *Zevenbergen*, *Holland* en voornamelijk ook *Zwitserland* rondreisde, eene menigte brieven wisselde, overal veel ondank en verdriet inoogstte en desnietteenstaande tot in zijnen hoogen ouderdom onvermoeid werkzaam bleef. Doch al zijne moeiten waren te vergeefs. Hij staat afgezonderd daar in zijnen tijd, zonder andere sporen zijner werkzaamheid achtergelaten te hebben, dan die onder het stof der archieven bewaard zijn gebleven (*).

Wenden wij nu onze blikken nog naar *dien* vorst van *Duitschland*, die op verre na de gewichtigste persoon in de Duitsch-Protestantsche Kerk geworden was, ik meen den *keurvorst van Brandenburg*. FREDERIK WILHELM I, de groote keurvorst, was de Gereformeerde Godsdienst toegedaan, tot welke zijn grootvader JOHAN SIEGISMUND in het jaar 1614 overgegaan was (†). Maar hij was er verre van af, zich tot de Kerk van zijne partij te bepalen. Hij droeg de geheele Protestantsche Kerk in zijn hart. Hij, die als een dertienjarigen knaap te *Wolgast* bij de lijkst van zijnen grooten oom GUSTAAF ADOLF gestaan had, zag de gemeene zaak, waarvoor deze gestreden had en gestorven was, voortaan als de zijne aan en vergunde daarom ook zijne Luther-

---

(*) Ook het kerkelijk archief van *Bazel* bezit van dezelve bij hoopen. Vergel. mijne *Gesch. der Bazelsche geloofsbelijdenis*, S. 459 ff.

(†) Zie omtrent deze verandering SCHRÖCKH IV; S. 382. De keurvorst behield niet te min de Augsburgsche geloofsbelijdenis, maar de veranderde.

sche onderdanen dezelfde Godsdienstvrijheid als de Gereformeerden. Reeds in Julij 1653 had hij ter geruststelling van de Lutherschen verklaard, »dat ieder bij de Augsburgsche geloofsbelijdenis onveranderd en zonder beperking kon blijven en daarbij noch dwang noch verdrukking zou ondergaan, gelijk het dan in het gemeen nooit geraden zou geweest zijn, zich de heerschappij over de gewetens zijner onderdanen aan te matigen.” — Ja, de geloofsverdraagzaamheid van den grooten keurvorst strekte zich nog verder dan tot de Lutherschen uit. Ook Catholijken en Socinianen vonden in zijne staten bescherming en toevlugt, en eerst toen werden de eersten eenigzins beperkt, toen ook LODEWIJK XIV van *Frankrijk* de regten der Hervormde vreemdelingen in *zijne* staten verkortte ten tijde dat hij de Hugenooten vervolgde (*).

Deze edele gezindheid van den keurvorst kon intusschen door de toenmalige strijdzuchtige Godgeleerden niet begrepen, veel min gebillijkt worden. Eenigen zagen daarin eene strafbare laauwheid, anderen duchtten gevaar voor hun leerbegrip. De Luthersche prediker FABRICIUS aan de Nikolaaskerk te *Stettin* bediende zich in eene predikatie van aanstootelijke uitdrukkingen tegen den keurvorst, welke hem ligt onder een' anderen vorst in de toenmalige tijden het hoofd hadden kunnen kosten, terwijl FREDERIK WILHELM zich vergenoegde met den onbedachtzamen schreeuwer met $1\frac{1}{2}$ jarige gevangenis te straffen. Een ander prediker, JOHAN HEIZELMANN, rector, aan het Berlijnsche gymnasium, zeide van den kansel

---

(*) Zie ORLICH, *Friedrich Wilhelm der grosse Churfürst*. Berlijn 1836. S. 265, uit wien ook de volgende trekken ontleend zijn.

der grijze kloosterkerk: » Wij verdoemen de Catholijken, de *Calvinisten* en ook de Helmstadters. Met één woord, wie niet Luthersch is, die is vervloekt. Ik weet wel, dat ik dit met ligchaams- en levensgevaar zeg, maar ik ben CHRISTUS' dienaar." — Ja, de Luthersche schoolleeraars van het grijze klooster dreven zelfs den spot met de Gereformeerde Avondmaalgangers, daar zij de daarbij gebruikelijke brooduitdeeling als een schouwspel vertoonden. — Onderscheidene schriften verschenen van beide zijden, waarin Lutherschen en Gereformeerden elkander vele bittere dingen zeiden en ook op de kansels duurde de moedwil voort. De keurvorst beproefde al wat mogelijk was om den vrede te herstellen; waarbij hem bijzonder zijn hofprediker STOSCH behulpzaam was. Eene predikatie van dezen man geschikt om verzoening te bewerken werd op keurvorstelijk bevel gedrukt en onder de lieden rondgedeeld; maar daarmede werd weinig uitgerigt. Eindelijk zag zich de keurvorst tot strenge maatregelen genoodzaakt. Reeds de keurvorst JOHAN SIGISMUND had in het jaar 1614 een edict tegen het onophoudelijk gekrakeel der predikers doen uitgaan, doch hetwelk zonder vrucht gebleven was. Nu sloeg ook FREDERIK WILHELM den weg der edicten in. Zulk een edict van den 2den Januarij 1662, dat den 16den September 1664 vernieuwd werd, beval beide Godsdienstpartijen » zich van weerszijden van alle eerroovende bijnaamen (Nomina lencus) te onthouden en de andere partij geene ongerijmde en Goddelooze gevoelens te last te leggen." Alle tegen dit edict handelende predikers werden met ontzetting van hun ambt en naar bevinding met zwaarder straffen bedreigd. Door de onderteekening van een

revers moest bovendien ieder prediker zich tot het houden van dit gebod verbinden, en wie het *revers* niet onderteekende, verloor zijn ambt. Werkelijk volgden onderscheidene afzettingen van strenge Lutherschen, die nu in de Saksische landen hunne aanstelling zochten: want hier hield men zich met alle gestrengheid aan het Luthersch geloof, gelijk dan voornamelijk de Wittenbergsche Godgeleerden den ouden vurigen ijver wakker hielden. Daarom had zich ook de keurvorst FREDERIK WILHELM genoodzaakt gezien, om zijne studenden de universiteit *Wittenberg* te verbieden (*).

Onder de predikers, die in deze zaak betrokken waren en hunne plaatsen daarom verlaten moesten, aanschouwen wij nu ook een man, bij wien wij wel het minst een' hartstogtelijken geest van tegenspraak vermoeden mogen, een' man, die door zijne hooge Godsvrucht, door den zachten ernst en de zalving, welke in zijne geestrijke en welluidende liederen doorstraalt, een zegen voor geheel *Duitschland*, een zegen voor de Kerk en voor duizend en duizend harten geworden is; een' man, dien gij allen kent of wiens liederen ten minste gij allen reeds gezongen, gevoeld, geleerd en gelezen hebt, den vromen liederendichter PAULUS GERHARDT, geboren in het jaar 1606 of 1607 te *Gräfenhainichen* in *Keursaksen*, naderhand proost te *Mittenwalde* en sedert 1657 diaken aan de St. Nikolaaskerk te *Berlijn*. Gij vraagt met verbazing: was dan deze ook een der razers, die aan de billijke vordering van den vorst niet toegeven, die liever in zijne eiginzigheid volharden dan de vijandigheid jegens

---

(*) 'ORLICH S. 267, 268. en HERING, t. a. p. II, S. 148.

de Calvinisten aan een kant zetten wilde? — Deze vraag is, de zaak eenigzins van verre beschouwd, zeer natuurlijk. — Doch treden wij nader, zoo zal ons het gedrag van GERHARDT en zijn lot begrijpelijk worden. — Eene bemiddeling bij Godsdiensttwisten is, gelijk wij allen weten, eene teedere zaak. Geen vrede laat zich minder gebieden en dwingen dan deze. Dat toont de kerkgeschiedenis op iedere bladzijde. Alle vredesmandaten, eenigheidsmandaten, vereenigingsformulieren, reversen, of hoe zij heeten mogen, waren van ouds de tonder voor nieuwe twisten. Ook de *beste* meening kan hier feilen en de onschuldige moet dan met den schuldige lijden. De groote keurvorst meende het gewis hartelijk goed met zijn verbod, en hij deed er ook wel goed aan, het onbetamelijk schimpen en de persoonlijke beleedigingen te verbieden. Naar dit verbod zoude zich ook GERHARDT gewis als een gehoorzaam onderdaan geschikt hebben, daar het schimpen buitendien zijne zaak niet was. Maar de afvordering van een *schriftelijk revers*, hoe onschadelijk het ook in deze verbinding was, kon voor een teeder en naauwgezet geweten hare bedenkelijke zijde hebben, voor al in een' tijd, dat het mistrouwen der partijen omtrent elkander door de plaats gehad hebbende gebeurtenissen zoo zeer gestegen en gescherpt was geworden. Hoe? kon de onderteekening van zulk een revers niet het aanzien hebben van eene verplichting ook *daar* stil te zwijgen, waar men de zuiverheid der leer in gevaar zag? kon zij niet een valstrik zijn, dien de *Calvinisten* den Lutherschen leggen wilden? Het zoude niet de eerste maal zijn, dat eene aan het hof geliefde theologische partij

den vorst onder den schijn van gematigdheid tot een' onregtvaardigen stap ten aanzien van de andere partij verleid had. De geschiedenis van het Krypto-Calvinismus was nog in versch aandenken. Genoeg, PAULUS GERHARDT geloofde zijne vrijheid om te leeren en zijne gewetensvrijheid iets te kort te doen, hij geloofde aan de Goddelijke waarheid zelve verraad te begaan, wanneer hij het revers ondertee-kende. GERHARDT was, gelijk reeds gezegd is, geen bekrompen twistzuchtig Godgeleerde, hij onthield zich van allen twist *op* en *van* den kansel, maar hij was met volle overtuiging een Lutherschgezind Christen, een aanhanger der Augsburgsche Confessie en der overige symbolische boeken, welke hij bij het aanvaarden van het geestelijk ambt bezworen had. Zijne geheele vroomheid wortelde op dezen stam der Luthersche orthodoxie, en het ware treurig geweest, wanneer niet dezelfde stam, die voorzeker eene menigte dorre takken uitschoot, niet ook nog gezonde en krachtige vruchten voortgebracht had, gelijk wij ze juist in GERHARDT bewonderen. — Des te eerwaardiger verschijnt ons GERHARDT's gedrag in deze zaak (*). — Men gaf hem, even als de overigen, 8 dagen tijd van bedenking; maar GERHARDT antwoordde: »hij had zich reeds lang bedacht en zou wel niet veranderen." — Reeds vroeger was zijn ambtgenoot, de aartsdiaken REINHARDT, wegens dezelfde wederstrevigheid ontslagen geworden. Doch bij dezen was het, naar allen schijn, inderdaad twistzucht geweest, welke hem deze straf op den hals haalde; doch geheel

---

(*) Vergel. behalve ORLICH t. a. p. de schoone Monographie van ROTH, *Paul Gerhardt nach seinem Leben und Wirken*. Leipzig 1829. 8

anders was, zulks bij GERHARDT, en toch kon de dorre letter van het edict, nadat het eenmaal in werking was, bij hem geene uitzondering maken. Een nieuw bewijs hoe gevaarlijk het is, de vrije beweging van den geest met de letter in de hand te willen bejegenen! Had nu reeds de afzetting van dien REINHARDT in *Berlijn* tot allerlei gesprekken aanleiding gegeven, zoo moest het lot, dat GERHARDT te wachten stond, nog eene veel grooter beweging der gemoederen teweegbrengen. Daar vertoonde zich weder eenmaal de schoone zijde van den algemeenen kerkelijken geest in dien tijd. Wanneer wij, helaas! anders hebben moeten opmerken, hoe de burgerijen der steden dikwijls op eene onwaardige wijze in de theologische twisten betrokken werden, hoe b. v. de slagters met de bijl in de hand de theologische bewijzen krachten zochten bij te zetten (*), hoe oproerige volksmenigten zich aan verdienstelijke mannen vergrepen en hen mishandelden, zoo is het hier dubbel hartroerend te zien, hoe de gezamentlijke pogingen van het volkrijk *Berlijn* zich vereenigden, om een' man te behouden, die hun het Woord des levens met blijmoedige opening zijns monds verkondigd had. Zoo vervaardigden dan gezamentlijke gevolmagtigden der burgerij en de gevolmagtigde gilden der lakenwevers, schoenmakers, bakkers, slagters, kleedermakers en tingieters (waarbij zich later ook nog de schrijnwerkers, de messenmakers, de wapen- en kopersmeden voegden) een verzoekschrift aan den magistraat, waarin zij betuigden, dat de prediker GERHARDT nooit tegen het geloof en de geloofsgenoo-

---

(*) Verg. Voorlez. DL. IV, bl. 54.

ten van den keurvorst gesproken, laat staan hen gelasterd, maar allen en een ieder tot het ware Christendom geleid en geen ziel met woorden en daden aangevallen had. — Deze getuigenis bevestigde nu ook de magistraat zelf, tegenover den keurvorst, en maakte er opmerkzaam op, hoe de verwijdering van dezen man »eene zonderlinge bedenking bij buitenlanders en Gods bezoeking verwekken konde.” — De keurvorst had tot nog toe zelfs de grootste achting jegens GERHARDT betoond. Hij had van zijne liederen eenige in het Markische (Gereformeerde) gezangboek (1658) opgenomen, hetwelk toenmaals *veel* zeggen wilde, daar GERHARDT Luthersch was; doch eene boosaardige partij zocht hem te overreden, dat GERHARDT in het geheel niet zoo buitengemeen vroom, veeleer wederspannig was en zelfs andere personen tot wederspannigheid opgehitst had. Genoeg, de keurvorst verklaarde, »dat hij uit goede gronden bij het revers moest volharden, en dat GERHARDT dus slechts tusschen de onderteekening en het ambt had te kiezen.” Desniettegenstaande zegevierden de herhaalde verzoekschriften van den kant der gilden en der overheid. Den 9den Januarij 1667 liet FREDERIK WILHELM den magistraat door den opperpresident OTTO vrijheer VAN SCHWERIN zijnen wil in diervoege verklaren, »dat dewijl hij van den persoon van PAULUS GERHARDT geen klagt dan die vernomen had, dat hij zich aan de onderteekening van de edicten had onttrokken, hij moest vooronderstellen, dat GERHARDT de meening der edicten niet regt begrepen had, en hij hem alzoo *plene* hersteld en vergund wilde hebben om zijn predikambt in den geheelen omvang uit te oefenen.” Alzoo scheen de gemeente

gerustgesteld en gewis had de keurvorst alles gedaan, wat van uit zijn standpunt verwacht kon worden. Hij had toch zelfs werkelijk ten believe van GERHARDT eenē uitzondering gemaakt en hem de onderteeke-ning van het revers kwijtgescholden. En toch was GERHARDT niet gerust gesteld. Er zijn toch teedere gemoederen, die, wanneer zij eens gekwetst worden, zich niet aanstonds weder laten heelen. Gaarne had de vrome man, gelijk hij zich in zijn schrijven aan den magistraat uitdrukt, »het overige zijns levens bij zijne lieve gemeente doorgebracht (*),” wanneer hij niet volgens zijne eigene woorden »den knagenden worm van zijn geweten gevreesd had,” welke hem niet langer toeliet zijn ambt te bedienen, vóór hij volkomen zekerheid bekomen had, naar zijne overtuiging te mogen leeren, zonder zich naar eenige beperking te moeten schikken. Doch wie zoude hem deze zekerheid op eene zijne persoonlijk inzicht en stemming voldoende wijze bezorgen? — De keurvorst had al wat in zijn vermo- gen was gedaan, en zekerlijk zou menig ander daarin berust hebben. De magistraat beproefde nog eenmaal een’ stap bij den keurvorst, daar dezelve hem verzocht, »den heer GERHARDT door eene al- lergenadigste verklaring van zijne gedachte af te brengen (†).” — Doch hier was de magt van den keurvorst ten einde. Welke verklaring zou hij hem ook hebben moeten geven? GERHARDT’s angstvallig geweten zou altijd nog bedenkingen gehad hebben. Het keurvorstelijk antwoord luidde daarom eenvou- dig aldus: »Wanneer de prediker PAULUS GERHARDT

(*) ROTH, S. 24.

(†) Ibid. S. 33.

het hem door zijne keurv. Hoogheid allergenadigst weder toegestane ambt niet weder aanvaarden wil, hetwelk *hij dan voor den hoogsten God zal te verantwoorden hebben*, zoo zal de magistraat te *Berlijn* terstond eenige andere vredelievende geschikte lieden tot het houden eener proefpredikatie uitnoodigen, maar zelf niet eer beroepen, voordat zij vooral aan z. keurv. Hoogheid aangaande hunne hoedanigheden onderdanigste berigten overgelegd hebben." — Dit antwoord gaf FREDERIK WILHELM den 4den Februarij 1667. Voor GERHARDT was dit zoo veel als een ontslag. Hij nam het vrijwillig aan, in het vertrouwen, dat *die* God, wien hij zijn' geheelen weg aanbeval, hem ook verder den weg zoude aanwijzen, dien hij gaan konde.

Het moet ons inderdaad smarten, wanneer wij niet slechts onbuigzame, hartstogtelijke gemoederen in de Godgeleerde twisten van dien tijd betrokken, maar ook de edele en betere karakters, de waarlijk vrome, Christelijke gemoederen zoozeer in dezelve verstrikt zien, dat geen andere uitweg gevonden kon worden, dan die van een middel des gewelds. Noch de keurvorst, noch GERHARDT kan daarbij onze achting verliezen. Beiden waren van uit hun standpunt genoodzaakt, zoo te handelen als zij handelden, daar zij aan hun geweten en hunnen plicht voldoen wilden, gene als vorst, wien de vrede der Kerk en de rust des lands, deze als prediker, wien de onkreukbare zuiverheid der leer (voor zoo verre hij ze begreep) aan het hart lag. En zoo vertrok dan GERHARDT uit *Berlijn*; vrijwillig en met een gerust geweten, van de voortdurende achting en liefde zijner gemeente verzekerd.

Aan het leven van groote mannen, namelijk van

groote lijders, heeft van ouds het vrome volksverhaal opgesierde trekken geschonken. Zoo was het met het leven van menige oude martelaar. Zoo was het met het leven van eenen HUSS en LUTHER. Zoo ook met het leven van GERHARDT. Toen PAULUS GERHARDT (zoo luidt dat verhaal) van ambt en huis en hof verdreven met vrouw en kind ronddoolde, zonder nog te weten, waar hij zijn hoofd zoude nederleggen, vervaardigde hij op zijne reis naar *Saksen* in den tuin van een herberg het schoone lied: »Beveel gij uwen weg» en deelde het zijne bekommerde echtgenoot mede, om haar in hare smart op te beuren. En ziedaar! nog op denzelfden avond toen hij met de zijnen in de herberg vertoefde, meldde zich een bode aan, en deze had een brief van den hertog CHRISTIAAN van *Saksen*, die hem uitnoodigde naar *Merseburg* te komen en daar eene leeraarsplaats te aanvaarden. Dit verhaal, schoon en bekoorlijk voor het gevoel, is in onderscheidene geschiedboeken overgegaan; maar een naauwkeurig onderzoek heeft de *historische* onwaarheid van hetzelfde genoegzaam aangetoond, zonder dat daardoor de schoonheid en de *innerlijke* psychologisch-morele waarheid van hetzelfde moest verloren gaan. — Dat die gebeurtenis niet werkelijk plaats gehad heeft, daarvoor pleit eenmaal reeds dit, dat het lied: »Beveel gij uwen weg» klaarblijkelijk vroeger vervaardigd werd, dan in het jaar, waarin GERHARDT's ontzetting van zijn ambt valt. Bovendien was GERHARDT nooit met vrouw en kind verbannen, hij was slechts van zijn post ontzet, of hij had dien veeleer vrijwillig laten vallen. Hij bleef ook na zijn ontslag te *Berlijn* en verloor daar zijne gade door den dood, die hem al-

zoo niet met de kinderen in de ellende volgde (*). Ook in uiterlijk bedrukte omstandigheden verkeerde GERHARDT niet: want hij werd ook na zijn ontslag door de gemeente onderhouden, tot hij eene aanstelling te *Lübben* (in den *Nederlausnitz*) bekwam, waar hem de magistraat dier plaats beroepen had (†).

Doch de *innerlijke* waarheid van dit verhaal is en blijft deze, dat *die* man, welke het lied: »Beveel gij uwen weg» uit den innigsten grond van zijn vroom gemoed had laten uitvloeijen, ook eene met dit lied overeenstemmende gezindheid betoonde en dat God ook weder bij zulk een vertrouwen op Hem door zijne genadige leidingen en vertroostingën zijne vadertrouw bewees. En zoo was het ook werkelijk. Had PAULUS GERHARDT ook na zijne aanstelling te *Lübben* nog met menigerlei moeilijkheden te worstelen, zoo ondervond hij toch in zijn ambt en in zijn huiselijk leven menigmaal de hem leidende en dragende vaderliefde Gods. Als dichter van geestelijke liederen zullen wij hem in de volgende bijeenkomsten in verband met zijne medearbeiders en kunst- en strijdenoeten leeren kennen. Hier zij het ons nog vergund, zijn einde te beschouwen. Kort vóór hetzelfde rigtte hij schriftelijk eenige weinige woorden aan zijnen zoon PAULUS FREDERIK, die ons beter dan eene wijdloopige

(*) ROTH S. 38.

(†) Ook het andere lied: »Is God voor mij, wie zal mij tegen wezen,» hetwelk hij volgens een ander verhaal bij deze gelegenheid zou vervaardigd hebben, laat zich met de tijdrekening niet vereenigen en zoo mogen ook de verzen: »Geen toorn des grooten vorst kan mij tot hinder zijn,» niet regtstreeks op den keurvorst zijn toe te passen.

schildering een beeld van zijn eerwaardig karakter, van zijne hooge opregtheid en minzame liefde geven en die ons toonen, hoe ook te midden van de aanstekende tijden van twist; de regte theologische gezindheid hare gezonde natuur wist te bewaren.

» Daar ik, » schrijft hij, » nu het 70ste jaar mijns ouderdoms bereikt, en daarbij ook de blijde hoop heb, dat mijn lieve, trouwe God mij binnen kort uit deze wereld verlossen en in een beter leven overbrengen zal, dan ik tot hiertoe op aarde geleefd heb, zoo dank ik Hem bovenal voor al Zijne goedheid en trouw, welke Hij mij van mijn moeders lijf af tot op dit oogenblik toe aan ligchaam en ziel en aan al wat Hij mij gegeven heeft, heeft bewezen. Daarbenevens bid ik uit grond van mijn hart, dat wanneer mijn uurtje komt Hij mij eene blijde afreis gelieve te verleenen, mijne ziel in Zijne vaderlijke handen neme en mijn ligchaam eene zachte rust in de aarde tot den lieven jongsten dagschenke, wanneer ik met al de mijnen, die slechts voor mij geweest zijn en ook in het toekomende na mij blijven mogen, weder ontwaken en mijnen lieven Heer JEZUS CHRISTUS, in wien ik tot hiertoe geloofd en dien ik echter nooit gezien heb, van aangezigt tot aangezigt zal aanschouwen. Mijnen eenigen overgebleven zoon laat ik van aardsche goederen weinig na, maar daarbij eenen eerlijken naam, waarover hij zich inzonderheid niet zal behoeven te schamen. — Mijn zoon weet het, dat ik hem van zijne teedere kindschheid af den Heer mijnen God geheiligd heb, opdat hij een dienaar en prediker van Zijn heilig Woord worden zou. Daarbij meet het (hij?) nu blijven en zich niet laten ontmoedigen, wanneer hij slechts weinig goede dagen

daarbij hebben mogt: want daar weet de lieve God reeds raad voor en kan de uitwendige droefheid door innerlijke vreugde des harten en blijdschap des geestes genoegzaam vergoeden. — Beoefen de heilige Theologia op zuivere scholen en op onverbasterde universiteiten en wacht u toch voor de Synkretisten, want *deze* zoeken het tijdelijke en zijn aan God noch menschen getrouw (*). Volg in uw gewone leven geen slecht gezelschap, maar den wil en het bevel van uwen God. Inzonderheid 1) doe niets kwaads in de hoop, dat het geheim zal blijven, want er wordt niets zoo klein gesponnen, of het komt aan den dag. 2) Vertoorn u buiten uw ambt en beroep niet. Merkt gij dan, dat de toorn u heet gemaakt heeft, zoo zwijg doodstil en spreek niet eer een woord, vóórdat gij eerst de 10 geboden en het Christelijk geloof bij u zelve geboden hebt. 3) Schaam u de vleeschelijke zondige lusten, en wanneer gij eenmaal tot zulke jaren komt, dat gij trouwen kunt, zoo trouw met opzien tot God en na goeden raad van vrome, getrouwe en verstandige lieden. 4) Doe den menschen wel, ofschoon zij het u niet vergelden kunnen; *dat* heeft de Schepper van hemel en aarde reeds lang vergolden, daar hij u geschapen heeft, daar hij u zijnen lieven Zoon geschonken heeft en daar hij u in den heiligen Doop tot Zijn kind en erfgenaam op- en aangenomen heeft. 5) Vlied de *gierigheid* als de hel; wees vergenoegd met datgene, wat gij met eere en goed geweten verworven hebt, schoon het ook niet al te veel is. Doch beschikt

---

(*) Een allezins hard oordeel, doch hetwelk in 'smans ervaringen zijne verklaring en zijne verontschuldiging en alzoo ook weder zijne bepaling vindt voor de algemeene beoordeeling.

u de lieve God nog meer, zoo bid Hem, dat Hij u voor het bedroevend misbruik van het tijdelijk goed bewaren wille. In één woord, bid vlijtig, beoefen wat eerlijk is, leef vreedzaam, dien getrouw, en blijf in uw geloof en belijdenis standvastig, zoo zult gij eenmaal ook sterven en van deze wereld scheiden bereidwillig, blijmoedig en gelukzalig, Amen." — In zulk eene gemoedsgesteldheid scheidde de vrome PAULUS GERHARDT zelf uit de wereld. Den 7^{den} Junij 1676 ontsliep hij, gelijk het kerkeboek van *Lübben* getuigt, zacht tot het hemelsch ontwaken, nadat hij 7 jaren te *Lubben* en in het gemeen 25 jaren het geestelijk leeraarsambt trouw en naauwgezet bediend had. — Zijne eigene bron van liederen, die hij in zijne vrome borst droeg, bood hem nu zelve in de ure des doods de laatste lafenis aan. Hij zou met de woorden uit het 8ste vers van zijn lied: »Waarom zou ik mij dan kwellen" gestorven zijn, met de woorden:

Ons kan toch geen vijand dooden,
Maar verrijst
Onze geest
Uit veel duizend nooden,
Sluit de deur van bitter lijden,
En maakt baan,
Om te gaan
In de hemelvreugde.

ACHTSTE VOORLEZING.

PAULUS GERHARDT EN DE DUITSCHE LIEDEREN-DICHTERS. ENIGE
OPMERKINGEN OVER DE VERANDERINGEN IN DE GEZANGBOEKEN.
DE SCHRIJVERS VAN STICHTELIJKE GESCHRIFTEN: HENDRIK
MULLER, CHRISTIAAN SCRIVER. ZIELESCHAT VAN DEZEN EN GOTT-
HOLDS TOEVALLIGE BESPIEGELINGEN.

Met den naam van PAULUS GERHARDT heeft zich aan ons te midden van den Godgeleerden strijd als door een tooverslag eene nieuwe *wereld* opgedaan, welke zich midden in de wereld van strijd en krijg van binnen daarstelt en ons eenige heldere blikken laat werpen in de verborgenheid der Godzaligheid, welke bij al de onstichtelijke oneenigheden en twisten nogtans hare kracht en haren zegen aan duizend harten openbaart en ze staande houdt in de stormen der tijden.

Gelijk het langen tijd een misslag der staatkundige geschiedenis was, dat zij gedurig slechts de oorlogen en veldslagen vermeldde, welke over onzen aardbol gingen, zonder bij de stillere gebeurtenissen en vreedzame verrigtingen van den menschelijken geest met liefde te vertoeven, zoo was het ook een misslag der Kerkgeschiedenis, dat zij gewoonlijk de Godgeleerde twisten en al datgene

vermeldde, wat opzien en ook wel ergernis verwekte, doch er minder op bedacht was, de stille werkingen des geestes na te gaan, die zich aan zijne gemeente nooit onbetuigd gelaten heeft. Men kan dikke boekdeelen der Kerkgeschiedenis opslaan, zonder te ervaren, hoe wij aan den heerlijken schat van liederen, hoe wij aan de gebeden- en stichtelijke boeken gekomen zijn, waarover onze Kerk, waarover menig Christelijk huisgezin tot op dit oogenblik zich verheugt (*). En echter hoe gewigtig zijn juist *deze* verschijnselen in de geschiedenis der Kerk van CHRISTUS in het algemeen en der Protestantsche Kerk in het bijzonder!

Men pleegt gewoonlijk SPENER als den man te noemen, met wien een nieuw tijd voor de Protestantsche Kerk begonnen is, die het eerst weder de gemoederen naar het practisch Christendom heenleid, het eerst weder een' meer gematigden vromen geest in de Kerk ingevoerd heeft, en men doet daaraan wel. Doch men moest bedenken, dat SPENER toch reeds een' ontvangbaren grond vinden moest, waarin hij de zaden zijner zaligmakende leer strooijen konde en dat deze grond zich ook niet van zelf ter bebouwing geschikt maakte. Maar naast eenige vrome Godgeleerden, als ARNDT en

---

(*) Hoe schraal is hierin SCHRÖCKH, die er zich bovendien nog over verontschuldigt, dat hij «in de geschiedenis der Godgeleerdheid aan een middel tot stichting gedenkt, hetwelk men gewoonlijk slechts voor den grooten hoop geschikt rekende!» Die verontschuldiging zelve beslaat eene geheele bladzijde, de volgende handelt over de *veranderingen* der oude liederen en over de nieuwe sedert GELLERT. Doch van het eigenlijk tijdvak der liederen vernemen wij niets. Zie SCHRÖCKH, Bd. VIII, S. 142 — 144. Aan PAULUS GERHARDT wordt slechts in het voorbijgaan en in een polemisch opzigt gedacht. Ibid. S. 222.

SCRIVER, waarvan wij den éenen reeds in de vroegere reeks van Voorlezingen leerden kennen (*), den anderen nog heden zullen leeren kennen, waren het hoofdzakelijk de *Christelijke liederen-dichters*, die de Godsdienstige levensvonk, welke de Godgeleerde bewegingen zoo menigmaal dreigden uit te blazen, op de stille haardstede van eigene levenservaringen aankweekten en dezelve in eenstemmige harten ten volle deden ontbranden.

Het schijnt mij daarom niet alleen met het oogmerk dezer Voorlezingen, maar ook met het oogmerk van de tegenwoordige *zamenkomst* geheel bijzonder overeen te komen, thans bij het heerschen der feestelijke stemming van dezen dag (†) bij *dat* verschijnsel, waarnaar ons overigens het lot van eenen PAULUS GERHARDT in de laatste bijeenkomst van zelf heengevoerd heeft, wat langer te vertoeven.

Gelijk GERHARDT voor zijn persoon uit de Godgeleerde twisten, die hem van *Berlijn* verdreven, in de wereld der liederen gevlugt was, welke zich in zijne borst openbaarde; zoo willen ook *wij* voor een oogenblik uit de geschiedenis der twisten en der uitwendige vredesonderhandelingen in deze wereld des vredes vlugten; waarbij wij het, wel is waar, niet zoover brengen kunnen, om eene volledige geschiedenis der geestelijke liederen te geven, maar ons slechts vergenoegen zullen het hoofdzakelijkste te herinneren.

Hier treedt ons nu ook weder het bijzonder verschijnsel voor oogen, dat juist die tijden van el-

---

(*) Zie Voorl. DL. IV, bl. 170.

(†) Deze Voorlezing werd onmiddellijk voor Kersmis gehouden.

lende, zoo als ze de dertigjarige krijg over *Duitschland* gebragt had, hoogstvruchtbare tijden waren voor het inwendige leven, en zoo ook voor de Duitse poësie, zoowel in het emeen als bijzonder voor de geestelijke dichtkunst, die nu eenmaal meer op den door tranen bevochtigden grond van nood en droefheid, dan op den weligen grond van weelde schijnt te willen gedijen (*). Iedereen kent uit de algemeene geschiedenis der letterkunde het merkwaardig tijdvak der zoogenoemde eerste Silesische dichterscholen. De namen van eenen MARTIJN OPITZ, PAULUS FLEMMING, FREDERIK VAN LOGAU, ANDREAS GRYPHIUS openen een nieuw tijdperk in de geschiedenis der dichtkunst in het gemeen. Dit verder te vervolgen, behoort intusschen hier niet tot onze taak. Wij houden ons uitsluitend aan de *geestelijke* poësie. Deze was, gelijk ik in vroegere voordragten gelegenheid had te herinneren (†), in de Luthersche Kerk van ouds beoefend geworden, daar zij in LUTHER zelven het schoonste en verhevenste voorbeeld had. Ook *zij* nam in ons tijdvak eene nieuwe wending, en het meeste, dat onze gezangboeken, wel is waar dikwijls in zeer veranderde gedaante, bevatten, is van mannen uit dien tijd afkomstig. In denzelven vallen (om de vroegere perioden niet meer te gedenken) JOHAN HEERMANN,

---

(*) Zoo zeide ook een tijdgenoot van GERHARDT, dat 'smans lotgevallen hem eer tot *schreijen*, dan tot *zingen* hadden moeten bewegen. Zie KNAPP, *evang. Liederschatz*. II, S. 351. Doch zeer wel laat zich het heidensche *indignatio facit versus* in een Christelijk *tentatio facit versus* oplossen, hetwelk echter de vermaning Jac. V: 13 niet krachteloos maakt, en waarvoor ook weder schoone voorbeelden gevonden worden.

(†) Voorl. Dl. IV, bl. 397, v. v.

vervaardiger van het lied: » O God gij vrome God" gelijk ook van het schoone lijdensgezag: » Jezus, uwe diepe wonden;" JOHAN RIST, van wien het lied: » O eeuwigheid, gij donderwoord" en het andere: » Bemoedig u, mijn zwakke geest;" MARTIJN RINCKART, van wien wij vele voortreffelijke liederen bezitten, waaronder ik slechts dit eene noem: » Gij allen dankt nu God met hart en mond en handen;" SIMON DACH, ANDREAS GRYPHIUS, JUSTUS GESENIUS en vele anderen. Ook de als wereldlijk dichter beroemde PAULUS FLEMMING (*), van beroep een arts, heeft zich in de harten van vele menschen eene schoone gedenkzuil gesticht door het lied:

In alle mijne daden
Laat ik den Hoogsten raden,
Die alles kan en heeft;
Hij moet bij alle dingen
Zal 't alles wel gelukken,
Zelf geven raad en daad.

FLEMMING vervaardigde dit lied kort vóór zijne afreis naar *Perzië* waar hij zich met het Holsteinsch gezantschap heen begaf, als in het voor gevoel der gevaren, die hem wachtten onder eene vreemde hemelstreek, waar hij van de uitwendige Christelijke gemeenschap verwijderd alleen zoude overgelaten zijn aan de stem van CHRISTUS in zijn binnenste en aan de kleine gemeente van zijn reisgezelschap, hetwelk hij in de woorden uitdrukte:

(*) Zie deszelfs levensbeschrijving van GUSTAAF SCHWAB, welke over 'smans Godsdienstig karakter voorzeker geheel anders oordeelt, dan ALBERT KNAPP, die hem, men weet inderdaad niet met welk regt, verwijt, » dat hij den wereldzin gehuldigd had en weinig in het Christendom ingewijd was geweest. *Liederschatz* S. 849.

Ik trek naar verre landen
Om daar tot nut te wezen
Op d' aangewezen post ;
God zegene mijn pogen ,
En doe het alles dienen
Tot heil van d' evenmensch.

Ben ik in woestenijen ,
Zoo ben ik toch bij CHRISTUS ,
En CHRISTUS is bij mij ,
De helper in gevaren ,
Die kan mij toch bewaren
Ook hier zoo wel als daar.

Heeft Hij het dan besloten ,
Zoo wil ik onverdroten
Mijn noodlot ondergaan ,
Geen ramspoed onder allen
Zal mij te bitter vallen ,
Of 'k hoop dien door te staan.

Aan Hem wij ik mijn leven ,
En 'k ben bereid te sterven ,
Zoodra Hij 't mij gebiedt ,
't Zij heden ofte morgen ,
Daarvoor laat ik Hem zorgen ,
Hij weet den regten tijd.

Nog vele andere namen van edele liederen-dichters waren waardig hier genoemd te worden , als MICHAËL SCHIRMER , die onder anderen het lied vervaardigd heeft : » O heil'ge Geest keer bij ons in , » en JOHAN FRANK , vervaardiger van de beide schoone liederen : » JEZUS , mijne vreugde ! » en » Sier u op o lieve ziele ! » SEB. FRANCK , die ons het lied gaf : » Hier is mijn hart , Heer neem het aan ; » CHRISTIAAN

KEIMANN, vervaardiger van het algemeen bekende en geliefkoosde lied: »Ik verlaat mijn' JEZUS niet," ERNST CHRISTOPHORUS HOMBURG, van wien het lijdensgezag: »JEZUS, leven van mijn leven, JEZUS, dood van mijnen dood," TOBIAS CLAUSNITZER dien zoo menige Christengemeente des Zondags het lied nazingt: »Liefste JEZUS, wij zijn hier om U en Uw Woord te hooren," J. J. SCHUTZ, vervaardiger van het lied:

Lof en eer zij 't hoogste Goed,
 Den Vader van al 't goede,
 Den God, die alle wond'ren doet,
 Die mij maakt blij te moede,
 En 't hart met rijken troost vervult,
 Den God, die alle leed verzacht.
 Geef onzen God al de eere, enz.

Ook edele vrouwen wedijverden met de mannen om den prijs Gods door het opstellen van teedere liederen, als eene AMALIA JULIANA, gravin van *Schwarzburg-Rudolstadt*, schrijfster van het lied: »wie weet hoezeer mijn einde nadert;" eene LOUISE HENRIETTE, gemalin van den grooten keurvorst van *Brandenburg*, wier beide liederen: »JEZUS is mijn toeverlaat," en »Ik wil mij van mijn misdaân, Heer, tot U mijn God! bekeeren" in den mond van alle Christenen leven; ANNA SOPHIA, landgravin van *Hessen*, en nog meer andere. Doch een bloot naamregister kan ons voorzeker hier niet helpen, en tot verder onderzoek en waardering van al de schatten, die zij ons achterlaten, zou de tijd niet toereikend zijn. Eer ik tot onzen PAULUS GERHARDT terugkeer, wiens hoofd midden in deze bloemtui-

V. Q

nen als eene welriekende kroon uitsteekt, wil ik alleen nog aan GEORGE NEUMARK gedenken, die ons het lied gegeven heeft:

» Wie maar den goeden God laat zorgen,
En op Hem hoopt in 't bangst gevaar,
Is bij Hem veilig en geborgen,
Dien redt Hij godlijk, wonderbaar:
Wie op den hoogen God vertrouwt,
Heeft zeker op geen zand gebouwd.

Wat baat ons al 't zwaarmoedig vreezen?
Wat baat ons 't zuchten, wee en ach?
Vergeefs zou al ons kermen wezen,
Al kermden we ook den ganschen dag:
De last des jammers, dien men draagt,
Drukt maar te meer, hoe meer men klaagt," enz.

en dan in het laatste vers:

» Treed vrolijk voort op 's Heeren wegen,
En neem uw plicht getrouw in acht;
't Wordt eindelijk alles u ten zegen,
Wanneer gij biddend daarop wacht:
Wie steeds geloovig op hem ziet,
Begeeft, verlaat Hij eeuwig niet."

Vele liederen hebben hunne bijzondere geschiedenis, en zoo ook dit. NEUMARK was een meester op de Viola di Gamba (knieviool), een snaren instrument, dat bij ons niet meer in gebruik is; doch hij geraakte in groote armoede en moest te *Hamburg*, waar hij leefde, zijne viool te pand stellen. Maar tegen al zijne verwachting aan, nam hem de Zweedsche resident, heer VAN ROSENKRANZ, tot zijnen geheimschrijver aan op eene bezoldiging van

100 daalders (zwaar geld). Nu loste NEUMARK zijne viola weder in, en het eerste lied, dat hij onder het storten van vele tranen op dezelve speelde, was juist dit lied (*).

Wij komen tot onzen PAULUS GERHARDT terug. Wij hebben hem tot hiertoe als een' standvastig belijder van het Lutheranismus en als een' man leeren kennen, die zijn vertrouwen niet wegwierp. Nog willen wij hem als Christelijk liederen-dichter meer van nabij leeren kennen.

GERHARDT was een vruchtbaar zanger. Nog zijn er omtrent 120 zijner gezangen in wezen. Het lied: »Beveel gij uwen weg" hebben wij reeds vermeld; het heeft veel overeenkomst met dat van NEUMARK, doch overtreft het nog zeer verre. Maar hoevele andere schoone kernachtige liederen hebben wij nog van hem, waarin datzelfde kinderlijk vertrouwen op God, die zelfde ootmoed en overgegevenheid aan God, die zelfde reine onbevleete vroomheid doorstraalt. Nu is het dit — wanneer ik het zoo noemen mag — algemeen Godsdienstig grondgevoel, dat oude geloof aan Gods vaderzorg, doch hetwelk diep in het meer bestemde *Christelijk* bewustzijn wortelt, hetwelk zacht en roerend in de liederen doorstraalt: »Beveel gij uwen weg" of: »Houd u tevreden en zijt stil" of: »Ik heb mijn hart en zin aan Gods wil onderworpen" of hetwelk weder vrolijk juicht in de lofzangen: »Ik zinge u Heer met hart en mond" of: »Zou ik mijnen God niet zingen," of: »Waak op mijn hart en zing den Schepper aller dingen" en hetwelk eindelijk tot

---

(*) FRANS HORN, Geschichte der deutschen Poësie und Beredsamkeit. I, S. 349.

een moedig, vast vertrouwen opklimt in het lied : » Is God voor mij, wie zal mij tegen wezen" of dan weder tot stille elegische rust terugkeert in het avondlied : » Nu rusten alle wouden." Dan is het weder de smart over de zonde, en over verlating van God, het gevoel van berouw en verbrijzeling, dat zich aan de voeten van God en den Verlosser nederwerpt, en naar verlossing en redding uit die ellende smacht, wanneer hij zingt : » Ach, Heer hoe lang wilt gij mij zoo geheel vergeten?" — of : » Ach wil mij dan mijn God nu gansch en al verlaten?" enz. Maar dan is het weder het zegevierend geloof aan CHRISTUS den Verlosser, dat nu eens in het gemeen door hoog vertrouwen en innige liefde zich openbaart, dan weder aan de bijzondere feestelijke tijdstippen in het leven des Heeren zich aanknoopt, zijne komst in het vleesch met blijde verwachting begroet, bij zijne krib vertoeft en op zijnen lijdensweg Hem vergezelt, zich met JOHANNES en de vrouwen onder het kruis stelt en dan weder op de zegebazuinen blaast, wanneer het geldt den door dood en kruis Verheerlijkte te prijzen en de kracht van Zijnen Geest. — Onder de gezangen, welke de aan JEZUS gewijde feesten in het gemeen bezingen, munt vooral het lied uit : » Waarom zou ik mij dan kwellen, heb ik toch CHRISTUS nog? Wie wil mij Hem ontnemen?" En wie kent dan eindelijk niet die schoone Advents-, Kers-, Passie-, Paasch- en Pinksterliederen, waaronder ik u slechts dit eene Adventslied herinner : » Hoe zal ik u ontvangen?" of het den heiligen BERNHARD van *Clairvaux* nagevolgde passielied : » o Hoofd vol bloed en wonden," hetwelk wel met regt de kroon van alle passielieder en, ja de regte

passiebloem in den hof der geestelijke dichtkunst genoemd mag worden, gezwegen van de overige teedere, roerende en meest ook uiterlijk welgelukte, zangrijke en welluidende liederen des grooten meesters (*). Er is toch wel geene vrome stemming der geheele Christengemeente in het gemeen en geene van den Christen in het bijzonder in de verschillende omstandigheden des levens, welke niet in PAULUS GERHARDT den toon vond, die daaraan beantwoordt. En waarom wel? Dewijl PAULUS GERHARDT niet alleen de gave der dichtkunst bezat als eene aangeborene, door kunst en oefening veredelde natuurgave; maar dewijl zij met zijn Christelijk leven, met zijne Christelijke gezindheid en met zijne Christelijke ervaring een geworden was, en zich geheel en al in zijn persoon had herschapen. Wat wij te zijner tijd bij LUTHERS Bijbeloverzetting erkend hebben, dat zij juist ook niet een bloot werk van wetenschappelijke berekening, maar in zekeren zin eene overbrenging van den Bijbelschen geest in de Duitsche taal was, dat geldt ook van de liederen van GERHARDT en van velen zijner tijdgenooten. Ik kan hier slechts datgene onderschrijven, wat een fijn en bedaard kunstkenner onlangs van deze liederen gezegd heeft, dat in dezelve de Christelijke stemmingen » in eene waarlijk klassieke volksen Bijbeltaal voorgedragen waren, welke bij het toenmalig zamenmengsel van Duitsche en vreemde woorden en bij de moeijelijkheid van *wereldsche*

(*) Bij de gemakkelijkhed, waarmede zich ieder de liederen van PAULUS GERHARDT kan aanschaffen, zou het overtollig zijn, de bijzondere voorbeelden volledig te laten afdrukken. In de Voorlezing werd het Adventslied medegedeeld.

(ja ik voeg er bij ook *Godgeleerde*) voorstellingswijze op het lofwaardigst afsteekt en van het hoog aesthetisch karakter, dat de reine Godsvrucht en echte zedelijkheid nooit verloochenen, ondubbeltinnige blijken geeft (*).” Het geldt in zekeren zin van het streven naar schoone kunstige uitdrukking, wat de Verlosser van het streven naar aardse dingen in het gemeen zegt: »Zoekt eerst het koningrijk Gods en zijne gerechtigheid, en alle andere dingen zullen u toegeworpen worden.” Hetzelfde geldt van deze liederen. De kracht, de waarde, de schoonheid van uitdrukking komt met het gevoel en de gedachte als van zelf te voorschijn. Daar behoeft men geen aanroeping der Heidensche Muse, waartoe ook de betere wereldsche dichters van dien tijd door de smakelooze en verkeerd begrepen navolging van de voorbeelden der oudheid verleid werden, maar daar welt de zegen *met* het lied uit de borst op: want de menschelijke geestverrukking is een geworden met de Goddelijke (God, geopenbaard in het vleesch), dewijl zij de waarlijk *Christelijke* is en zoo ook de waarlijk *natuurlijke*, in tegenoverstelling van de *gemaakte* en *gekunstelde* (†).

Welken indruk deze liederen op hunnen tijd maakten en welk een hoog standpunt zij daarom in

---

(*) (GRUNEISEN), die Gesangbuchsreform (deutsche Vierteljahresschrift, 4 jahrg. S. 31.)

(†) LUTHER maakte in zijnen tijd geene bedenking, de oude kerkliederen, die hij aantrof, voor *geïnspireerd* te houden. En waarom zouden wij anders oordeelen? Het is waar, wiens supranaturalismus niet buiten de *letter* des Bijbels gaat en wiens Rationalismus geen anderen geest kent, dan het hoogklimmende persoonlijk vernuft, die zal dit voor dweeperij houden.

de geschiedenis van het Evangelisch Protestantismus innemen, welke helaas! op ander gebied zoo weinig stichtelijks aanbiedt, daarvan moge het hier de plaats zijn eenige getuigenissen aan te voeren.

Een geleerde philoloog van dien tijd, THOMAS CRENNIUS, een man die zelf menigerlei lotgevallen beleefd had (*), zegt van de gedichten van GERHARDT, dien hij met uitzondering van LUTHER aan alle andere Godgeleerden zijner Kerk voortrok, het volgende: » Zijne gedichten brengen zulk eene volheid van geest en zulk eene kracht met zich, dat ik ze zelden van de lieden zonder tranen heb zien zingen. Zij oefenden zulk een vermogen op personen van verschillende geloofsbelijdenissen uit, dat velen om *hunnent* wille zich bij de *Luthersche* Kerk hielden (voorzeker eer dan om der Godgeleerde twisten wille!). Ik zelf beken, dat ik zoozeer door dezelfde aangedaan ben, dat ik dagelijks daaruit mijne stichting geniet, en zoo gevoel *ik* niet alleen, maar met mij bekennen het en zullen het bekennen allen die den Duitschen tongval kundig zijn: want er is eene geheel wonderbare kracht om het hart te roeren in de gedichten van dezen Godgeleerde, die wegens hunne strenge aansluiting aan de Bijbeltaal, aan de taal des Heiligen Geestes, gelijk ook wegens hunne gemakkelijke, natuurlijke vloeibaarheid en versbouw niet ligt huns gelijken vinden."

Op dergelijke wijze laat zich de uitgever zijner

(*) Zie omtrent hem BOUGINÉ, *Litterargeschichte*, Bd. IV, S. 59. (BOUGINÉ noemt hem wel is waar een' trotschen pedant en wind-buil??) — Dit oordeel staat in het Latijn bij ROTH S. 82, en aldaar S. 83 het volgende van FEUSTKING.

liederen , de hofprediker Dr. FEUSTKING uit , in het begin der XVIII^{de} eeuw : » Ik zeg het ronduit , geen ijdel , geen onnut woord vindt men in GERHARDT's liederen ; alles vloeit op het liefelijkst en kunstigst , alles is vol geest , nadruk , geloof en leer , daar is niets gedwongens , niets gelaptst , niets gebrekkigs ; de verzen , gelijk zij anders in het gemeen iets hemelsch en geestelijks met zich voeren , zijn zoo ook afzonderlijk bij GERHARDT regt gekozen , gemakkelijk en uitstekend schoon ; de spreekwijzen zijn schriftmatig , de meening klaar en verstaanbaar , de meeste melodiën naar de zangwijzen van onzen onvergelykelijken LUTHER en van andere oude meesters in de zangkunst liefelijk en hartelijk . In één woord , alles is hartelijk en troostrijk , zoodat het pit en kracht heeft , het hart inneemt , treft en vertroost . Ik moet zelf bekennen , dat de gezangen van dezen man mij reeds menige trouwe dienst in mijn ambt bewezen hebben . Ik geloof ook zekerlijk , dat , wanneer hij in de gelukkige tijden van onzen grooten LUTHER geleefd had , hij zijn helper en medearbeider in het zalig Hervormingswerk zou geweest zijn , en de Evangelische leer nog verder uitgebreid zou zijn geworden . » — Ja , voorzeker verder dan door de kampvechters van ouden en nieuwen tijd .

Doch , wat behoeft men nog meer getuigenissen ? Ik beroep mij op uwe eigene ondervinding . Velen uwer kennen toch deze liederen naar hunne oorspronkelijke , onbedorvene gedaante en ook diegenen , welke ze slechts uit latere bewerkingen kennen , gelijk zij in onze nieuwe gezangboeken overgegaan zijn , zullen hunnen zegen niet geheel miskend hebben . Ik veroorloof mij intusschen hier nog

eenige opmerkingen ten opzichte van het gebruik, dat de Protestantsche Kerk van dezen schat van liederen op verschillende tijden gemaakt heeft en verder maken *zal*.

Van ouds werden de liederen der Protestantsche Kerk als een dierbaar kleinood door haar geschat. Het is waar, *die* tijd, waarin een VOLTAIRE met de Psalmen der Gereformeerden spotten konde (*), liet het ook niet aan spot ten aanzien van de ouderwetsche liederen der Lutherschen ontbreken, gelijk dan FREDERIK de *Groote* zich juist *daarin* het minst groot toonde, dat hij het lied „Nu rusten alle wouden” op eene hoogst ruwe wijze bespote. Maar schoon ook deze directe spot spoedig voorbijging, zoo heeft men deze liederen niet minder een indirecten spot aangedaan, dewijl men ze daardoor meende eer te bewijzen, dat men ze uit hun oud eerwaardig gewaad deed uitgaan en in het modegewaad van nieuwerwetsche afgetrokkene begrippen wilde verwringen. Dat streven was niet altijd kwalijk gemeend, men wilde die liederen bruikbaar maken, men wilde ze meer met den smaak des tijds doen overeenstemmen, maar men vergat te onderzoeken, of juist die nieuwe smaak de echte en ware was. Veel wat toenmaals als verbetering gold, verschijnt bereids in den tegenwoordigen tijd, die zich aan den ouden klank wat meer gewend heeft, als verwatering, en men begint nu evenzeer weder naar de oude, onveranderde teksten der liederen om te zien, als men vroeger naar de nieuwigheden haakte. — Wat is hierin het regte? — Ik geloof, men kan aan beide zijden te ver

---

(*) Zie boven Voorl. V.

gaan. Bovenal moet men de oude liederen *kennen*, en om ze te kennen, moet men ze in hunne oude onveranderde gedaante kennen. Dank daarom de vlijt en de trouw dier mannen, welke de oude eervwaardige gedaanten dezer liederen van alle latere veranderingen, die zij ondergingen, weder bevrijd, dezelve weder in hunne oorspronkelijke zuiverheid hersteld en daardoor onze letterkunde eene wezentlijke dienst bewezen hebben (*). Maar wij moeten deze liederen niet slechts *kennen*, wij moeten ze ook *gebruiken*. En daar hooren wij dan de tegenwerping, dat zij zich in die oude gedaante doorgaans niet meer laten gebruiken, en dat schoon ook iemand in het bijzonder zich veel uit dezelve moge kunnen toeëigenen, hetwelk voor onzen tijd vreemd klinkt, echter de gemeente niet kan aangemoedigd worden, zich zoo in de toenmalige spreek- en denkwijze te verplaatsen, dat zij zonder eenige ergernis zich van deze liederen zoude kunnen bedienen; dat veel inderdaad in uitdrukking, rijm en versbouw verouderd is, dat veel ook te zeer in de theologische voorstellingswijze van dien tijd gegrond is en niet meer onvoorwaardelijk als uitdrukking onzer vroomheid kan gelden. Deze tegenwerpingen zijn dikwijls overdreven en door vooroordeelen, die men reeds van het begin af medebragt, vergroot geworden; maar *geheel* zonder grond zijn zij voorzeker niet. Men zou blind moeten zijn in het vereeren van het oude,

---

(*) In dit opzigt zijn inzonderheid te noemen de verzamelingen van RAUMER, BUNSEN, STIER, KNAPP en de Berlijnsche liederenschat, ofschoon niet alle dezelfde strenge grondbeginselen bij de uitgave gevolgd hebben; vergel. ook RAMBACHS *Anthologie* en de voorbeelden in WACKERNAGELS *Lesebuch*, Bd. II.

wanneer men niet toestemmen wilde, dat ook de beste liederen-dichters, zelfs een GERHARDT, hunne minder welgelukte plaatsen, hunne mislukte beelden, hunne onnoodige wijdloopigheden, hunne bijzondere vlekken en gebreken hadden, en vooral is er voorzeker tusschen de spreek- en voorstellingswijze van dien tijd en den onzen eene te groote kloof, welke slechts door eene diepere historische vorming kan aangevuld worden, die men van den grooten hoop van lezers in onzen tijd niet verwachten mag. Wat den kenner der oudheid niet stoot, dewijl dezelve hem in de geschiedenis der taal zijne plaats weet aan te wijzen, dat kan een' halfbeschaafden meer nog dan den geheel onbeschaafden ergeren, die in dit opzigt met den echt beschaafden, wel is waar slechts in duister gevoel, overeenstemt. Maar waarom zou men ergeren, in plaats van te stichten, wanneer het ten laatste toch meer eene zaak van smaak geldt, dan eene zaak, waarvan het heil en de zaligheid afhangt? — De Kerkliederen hebben toch juist daardoor hun hoog gewigt voor de Protestantsche Kerk, dat zij gelijk iedere Christelijke gave zooveel mogelijk alles zijn zouden, dat zij niet meer bloot de werken van bijzondere mannen niet meer het bijzonder eigendom van eenen GERHARDT, NEUMARK, HEERMAN enz., maar dat zij het eigendom der Kerk zijn, hetwelk deze zich zelve verworven en toegeëigend heeft zonder gezagoefening van buiten en waarover zij het regt voorbehoudt ten algemeenen nutte te beschikken. Er heeft hier iets dergelijks plaats als met de Bijbeloverzetting van LUTHER. De grootste vereerders van dezelve, doch die uit hoofde van die vereering de bezadigdheid niet verloren hebben, moeten bekennen, dat veel in dezelve verbetering en ver-

andering behoeft , terwijl nogtans het karakter van het geheel getrouw bewaard moet worden (*). Alzoo moet de Kerk het regt behouden , te regter plaatse veranderingen te maken , bijzondere stoornissen weg te nemen. Maar zij , die deze veranderingen ondernemen in naam der Kerk , zullen haar wederom verantwoordelijk blijven voor hetgene zij doen , en wee dengenen , die in plaats van zuiveren wijn te schenken onder voorwendsel van noodzakelijke zuivering dien met water verdunnen. Ja , even zoo goed als de kerkelijke gemeenschap een regt heeft , om zich van den schat van Evangelische gezangen als haar eigendom te bedienen , zoo hebben ook de vervaardigers dier gezangen het regt te verlangen , dat men dezelve niet met het kleed dat men verandert , ook nog de huid aftrekke , dat men ze niet geheel en al onkenbaar make , gelijk zulks in nieuwere tijden voorzeker geschied is. Ik laat hier een' man spreken , wiens stem in zulke dingen van groot gewigt is , namelijk HERDER. Op verschillende plaatsen zijner schriften heeft zich dit buitengewoon genie toornig , maar toch niet zonder billijke toegeeflijkheid tegen de wijze verklaard , waarop men namelijk in zijnen tijd met de oude kerkliederen omging. In zijne brieven over de beoefening der Godgeleerdheid laat hij zich aldus uit : » Het is geheel buiten twijfel , dat de beste gezangen der beste meesters dikwijls plaatsen , uitdrukkingen , verzen hebben , die voor ons niet meer

---

(*) Te dien aanzien geeft in het algemeen KNAPP in de voorrede voor zijnen liederenschat een' zeer juisten grondregel op en even zoo mogt ik alles onderschrijven , wat GRUNEISEN in de boven aangehaalde verhandeling voortreffelijks gezegd heeft.

zingbaar zijn. Deze doe men ook weg of verbeterze; maar onmerkbaar als het ware en op eene geschikte wijze. *Onmerkbaar en op eene geschikte wijze*, niet dat men, in plaats van één lid in te voegen, den geheelen man alle gewrichten en leden, uit bloote woordenpraal verbrijzelt, hem niet slechts baard en haar, als HANON den gezanten van DAVID, maar neus en ooren, duimen en toonen, als og te *Bazan* zijnen vijftig koningen, afsnijdt, en hem nu onder zijne tafel met kruimels spijs (*)". — Even treffend laat hij zich in zijne verschillende voorreden voor het Weimarsche gezangboek uit (†). Slechts eene plaats daaruit moge deze onze beschouwing over de Kerkliederen op eene waardige wijze besluiten: »Wie het ontstaan dezer liederen (zegt HERDER) en de geschiedenis onzer Kerk weet, dien behoef ik niet te bewijzen, dat zij de echte stempel van onzen oorsprong en van de zuiverheid onzer leer zijn, en geen gezond en waardig nakomeling zal het geërfde zegel en eereteeken van zijnen stam voor een nietsbeteekenend beeld weggeven, schoon het ook nog zoo schoon geschilderd ware. Der Kerke Gods ligt oneindig meer aan *leer*, aan *woord* en *getuigenis*, in de kracht van haren oorsprong en de eerste gezonde bloesem van haren wasdom, dan aan een beter rijm of aan een schoon en mat vers gelegen. Geene Christengemeente komt te zamen, om zich in poësie te oefenen, maar om God te dienen, zich zelve te vermanen met psalmen en lofzangen, geestelijke en liefelijke liederen

---

(*) Brieven over de beoefening der Godgeleerdheid. Brief 46. (Werke zur Religion und Theologie, Bd. X. S. 84.)

(†) Werke zur Religion und Theologie. Bd. IV. S. 307.

en den Heere te zingen in het hart. En daartoe zijn blijkbaar de oude liederen veel geschikter, dan de nieuw veranderde of zelfs vele der nieuwe: ik neem daarbij alle welgestelde harten en gewetens tot getuigen. In de gezangen van LUTHER, van zijne medehelpers en navolgers (zoolang men nog echte kerkliederen maken en geene schoone poësie dichten wilde) welk een geest, welk eene uitdrukking van het geheel gemoed is in dezelve! Uit het hart gevloeid, gaan zij tot het hart, verheffen hetzelfde, troosten, leeren, onderrigten, zoodat men zich steeds in het land der *geloofde* waarheid, in Gods gemeente, in vrije ruimte buiten zijne dagelijksche denkwijze en nietsbeteeknende bezigheid gevoelt. Vereenigd geworden met vele anderen, wie één belang met ons voor Gods troon brengt en *eenerlei* belijdenis, ééne hoop en troost bezielt, gevoelt men zich als in de andere wereld verplaatst, gevoelt men, wat het zij: » ik geloof eene Christelijke Kerk en een eeuwig leven. » — » Er is (zegt HERDER) verder in deze liederen de ware stem der eenzaamheid en gebedsstilte uit de binnenkamer, gelijk CHRISTUS het wil, en men ziet uit elken regel, dat alleen de zelf gevoelde, nood, de zelf ondervonden kommer den vervaardiger van het lied alzoo leert bidden. Zulke liederen dringen in het bedrukte hart.... Hoe menig vermoeid pelgrim der aarde heeft zich dikwerf aan deze gezangen, als aan de stem van God en van getrouwe getuigen uit het voorgeslacht verkwikt; zij zijn hem steeds in het geheugen, vervullen hart en zin, en komen hem gaarne in het uur van kommer in elken regel weder in die trekken voor, als thans zijn gemoed meest noodig

heeft. Zou het niet hard genoemd worden, gezangen van dien aard te veranderen, d. i. levendige deelen uit het geheugen en de ziel van zoo-vele goede menschen weg te snijden? Het doet ons leed, *wereldsche* boeken, die wij vroeger gelezen hebben, die met ons opgroeiden, in nieuwe drukken veranderd te zien... hoeveel grooter leed doet het ons, wanneer deze veranderingen onze kinderlijke eerste indrukken der Godsdienst wegnemen. Dan gevoelen wij met kracht: » *Goed moet altijd goed, goud altijd goud blijven.* »

Naast de *liederen-dichters*, waarop wij nog bij andere gelegenheden zullen terugkomen, waren het ook de schrijvers van stichtelijke geschriften in ongebonden rede, welke te midden van de uit- en inwendige krijgstormen het zedelijk en Godsdiens-
tig gevoel van het Duitsche volk levendig hielden. Onder hen noem ik slechts eenen JOACHIM LUTKEMANN(*) eenen HENDRIK MULLER en CHRISTIAAN SCRIVER. De beide laatsten hebben tevens ook in geestelijke liederen hunne krachten beproefd, waarin zij echter bij GERHARDT achterstaan (†). Hun eigenlijk gebied was dat van een gedrongen voor het volk bevatte-

---

(*) Geboren in 1608 te *Demmin* in *Voor-Pommeren*, werd aartsdiaken aan de *Jakobskerk* te *Rostock* en wegens zijn gevoelen, dat CHRISTUS in het graf geen waar mensch gebleven was, van zijn ambt ontzet en uit het land verdreven. Hij werd echter generaal superintendant te *Wolfenbittel* en abt te *Riddagshausen*, waar hij in 1655 stierf. Hij was de leermeester der beide volgenden: MÜLLER en SCRIVER. Een vroom man, wiens zinspreuk was: » *ik wil liever ééne ziel zalig, dan honderd geleerd maken.* » Hij leidde alles uit de goedheid Gods af en was een stichtelijk prediker. Zie BOUGINÉ, II S. 486, en ARNOLD, *Kirchen- und Ketzerhistorie* II. XVII 5. § 21.

(†) MULLERS liederen zijn vervat in de » *Seelen musik* » en in de *Kreuzschale*. »

lijk en kernachtig prosa. Beiden waren koopmanszonen. HENDRIK MULLER (*), geboren in October 1631 te *Lubeck*, vormde zich op verschillende scholen van *Duitschland* en stond te *Rostock* als akademisch leeraar en prediker in hoog aanzien. Zijne Evangelische en briefswijze voorgedragen keten van sluitredenen, zijne uren van verkwikking en zijn hemelsche liefdekus ademen denzelfden practischen geest der aesthetische mystiek, zooals wij in ARNDTS waar Christendom aantreffen. MULLER was zelf gelijk deze en gelijk PAULUS GERHARDT, een veel beproefd man en beleed in zijn leven niet éénen regt vrolijken dag gehad te hebben. En toch heet zijn zinspreuk: » steeds blijde ! » Velen vereerden hem als een pilaar der Kerk. Hij stierf in September 1675.

Nog algemeener bekend dan MULLERS schriften zijn die van CHRISTIAAN SCRIVER (†). Te *Rendsburg* in het Holsteinsche geboren (den 2den Januarij 1629) had reeds de teedere knaap gelegenheid de hand der over hem wakende Voorzienigheid in de leidingen zijns levens te erkennen (§). Hij verloor

(*) Vergel. RUSSWURM in de voorrede voor de door hem bezorgde uitgave der » uren van verkwikking. » *Reutlingen* 1826.

(†) Zie deszelfs korte levensbeschrijving door J. CHRISTMANN, *Neurenb.* 1829. 12.

(§) Ja, reeds vóór zijne geboorte had zich zijne moeder om een harer oudere kinderen, dat in een vijver gevallen was, niet slechts aan schrik, maar ook, daar zij zelve in den vijver sprong om het kind te redden, aan het grootste levensgevaar blootgesteld, tot dat zij zelve, tegelijk met het kind, door hare schoonmoeder er uit getrokken werd. — In zijn vijfde jaar stortte de knaap te *Rendsburg* in eene diepe gracht van een molen en werd door den stroom voortgesleept, tot dat hem eene vrouw redde. De levensbeschrijver (CHRISTMANN) herinnert het voorgevallene met MOZES, dat hiermede

zijn' eigen vader zeer vroeg en ook reeds in zijn zevende jaar den stiefvader. Daarna zorgde de moeder alleen voor de opvoeding van den knaap. Deze werd haar in de treurige tijden van den dertig jarigen krijg uiterst moeilijk: want deze krijg had ook zijn vaderlijk vermogen weggeroofd, en zij had verscheiden kinderen. Trouwe leermeesters trokken zich echter den knaap aan, en een welgesteld koopman te *Lubeck*, broeder van zijne grootmoeder, nam het besluit hem te laten studeren. » Mijn zoon, » zoo sprak de opregte oude tot hem, » vrees God, bid en studeer vlijtig, zijt uwe moeder en uwe leermeesters gehoorzaam, ik wil voor u zorgen, zoo dat gij God en mij eenmaal danken zult, wanneer ik in het graf lig. » Dat alles werd nagekomen. De edele THOMAS HEBBER (zoo heette de koopman) gedacht aan zijn' achterneef ook in zijn testament, en van toen af was SCRIVER van de drukkendste tijdelijke zorgen ontheven, daar hij later als informator eener voorname familie te *Lubeck* zelf zijn onderhoud verdienen kon. In October 1647 betrok SCRIVER de universiteit te *Rostock*, waar onder verschillende leeraars inzonderheid de reeds genoemde JOACHIM LUTKEMANN weldadig op hem werkte, dien hij zich ook tot zijnen biechtvader verkozen had.

SCRIVER werd in het vervolg als prediker naar *Stendal*, waar hij ook in het huwelijk trad, en 14 jaren daarna als prediker naar *Maagdenburg* beroepen en met onderscheidene geestelijke eeramb-

---

eenige overeenkomst heeft. Nader schijnt ons de vergelijking met ARNDT te liggen, die een dergelijk lot beleefde. Vergel. Voorl. DI. IV, bl. 171.

ten vereerd. Zijn naam verbreidde zich spoedig overal heen en hij kreeg uitnoodigingen naar *Halberstadt* en naar *Berlijn*, die hij beide afsloeg. Bijzonder eervol was voor hem het aanbod, dat hem de koninklijke erfprinses van *Denemarken* deed bij haar huwelijk met koning KAREL XI van *Zweden*. Hij zoude als haar hofprediker met haar naar *Stockholm* vertrekken, doch hij sloeg die roepstem af, terwijl hij zijn' hoogen ouderdom, zijne grijze haren, de zwakheid van zijn ligchaam en de moeilijkheid der reis voorwendde. Maar de koningin gaf hem ten antwoord: Juist die grijze haren waren der ouden sieraad en kroon en zouden hem beter versieren dan eene pruik, en wat de moeilijkheid der reis betrof, zoo wilde zij geene kosten ontzien al moest zij hem ook in eene draagkoets laten vervoeren, en *dat alleen daarom*, opdat zij een' man zoude hebben, die (volgens haren uitdrukkelijken wensch) hare handelingen vlijtig gadesloeg, haar voor alle kwaad waarschuwde en tot het goede aanspoorde, die haar onbevreesd zeide, niet wat men doen *wilde*, maar wat men doen *moest*. Hare tranen zouden hem bezwaren, indien hij haar niet verhoorde. Zoo gezocht, zoo begeerd van eene koningin was toenmaals een man, op wien thans menigeen in zijne *ingebeelde* beschaving met een minachtenden glimlach nederziet!

SCRIVER werd door dit beslissend antwoord in groote verlegenheid gebracht. Aan de eene zijde erkende hij het dringende der uitnoodiging, dat hem als eene Goddelijke roepstem voorkwam, aan den anderen kant hield hem de liefde tot zijne gemeente met schier onoverwinnelijke banden vast. Hij raadpleegde met drie aanzienlijke Godgeleerden, on-

der anderen ook met SPENER. Deze raadde hem, de roeping aan te nemen; doch de beide anderen waren van gedachte, dat hij met een goed geweten blijven konde. SCRIVER volgden de laatsten en bleef zoo nog 10 jaren te *Maagdenburg*. Echter eindigde hij hier zijne dagen niet. Toen hij reeds zijn 61ste jaar bereikt had, werd hij, voornamelijk op SPENERS aanbeveling, door de hertogin van *Saksen*, ANNA DOROTHEA, tot haren opperhofprediker en biechtvader naar *Quedlinburg* beroepen, en ditmaal nam hij (wel is waar in tegenspraak met zijn vroeger gedrag jegens de koningin van *Zweden*) het beroep aan. Hij begon echter spoedig te sukkelen, werd op het einde van het jaar 1692 door eene beroerte getroffen en stierf den 5^{den} April 1693 in eenen ouderdom van iets meer dan 64 jaren. SCRIVER was viermaal gehuwd geweest en ook zijn vierde huwelijk was vóór zijn eigen afsterven door den dood verbroken geworden en van de 14 kinderen overleefden alleen een zoon en eene dochter den vader.

Wat zijne schriften betreft, zoo laten ook *deze* zich ligt met die van JOHAN ARNDT vereenigen, waarvan wij vroeger gesproken hebben. Gelijk ARNDTS waar *Christendom* en *Paradijshofje*, zoo is SCRIVERS *zieleschat* in zijne 2 zware folianten het Christelijk huisboek van menig huisgezin geworden en verdient ook wel nog door onzen tijd als een waardig erstuk geacht te worden. Den *zieleschat*, die eigenlijk eene verzameling van predikatiën is, waarin een edel vroom gemoed en een gezond op de levensbetrekkingen gerigt verstand doorstraalt (wel is waar nevens eenige zoete inmengselen van de toenmalige asketiek), ging een ander boek vooraf,

dat wij zonder bedenking tot de voortreffelijkste Godsdienstige volksboeken durven rekenen, onder den titel: *Gottholds toevallige Godsdienst oefeningen*, het eerst verschenen in het jaar 1671 en daarna meermalen herdrukt (*). Dat de vervaardiger dit geschrift, nadat hij even uit eene zware krankheid hersteld was, aan de Heilige Drieëenheid in eene opzettelijke opdracht toewijdde, kan voor onzen smaak iets in het oog loopends hebben, gelijk ook menige bijzondere gedachten en uitdrukkingen in het boek zelf. Maar over het geheel mogen wij hetzelfde met regt onder de waarlijk *poëtische* verschijnselen op het gebied der prosa rekenen. Het boek bevat 400 kleine geschiedenissen, die wij meestendeels als gelijkenissen, als natuurpoësieën of natuurpredikatiën zouden kunnen aanduiden, daar de schrijver aan de eenvoudigste verschijnselen der natuur en van het dagelijksch leven niet slechts zedelijke leeringen weet te verbinden, maar deze verschijnselen zelve in hunne poëtische diepte weet te vatten en de gezonde levenskern er uit te voorschijn te brengen. Hij laat zich daarover in de voorrede zelve dus uit: »Het boek der Natuur heeft vele duizend bladzijden, waarop de vinger Gods zijne liefde, welke Hij door menigerlei gebeurtenissen ten toon

---

(*) Het kwam mij in gedachte, of het niet doelmatig ware, in plaats van menige andere traktaatjes eene uitgezochte verzameling van deze Godsdienstige stukjes ten gebruike des volks te laten verschijnen. Sedert heb ik door het Litteratuurblad van het Morgenblad vernomen, dat dit werkelijk geschied is (*Bremen* 1837), echter heb ik het boekje niet onder het oog gekregen. Van verschijnselen van nieuweren tijd laten zich KRUMMACHERS *parabelen* en STEIGERS kleine weekpredikatiën, gelijk ook dezès »Ruïnen van Oud Zwitsersche vroomheid» (*St. Gallen* 1839) het gevoegelijkst met deze Gottholdsche Godsdienst oefeningen vergelijken.

spreadt, beschreven heeft en ons zijne hooge, diepe, uitgebreide goedheid ter beschouwing voorstelt. Wel hem, die dat boek met Godzalig nadenken leest. Mij toch dunkt, dat ik elken morgen voor de eerste maal de groote schouwplaats van Gods wonderen, de wereld bezigtig, de barmhartigheid Gods is mij elken morgen nieuw, ik kan mij aan de groote heerlijkheid van mijnen God niet verzadigd zien, niet alleen aan het groote firmament, aan den schoonen hemel en andere magtige voortbrengselen der schepping, maar ook aan de nederige en geringe; het gaat mij dikwerf als een hoen, dat ook op een misthoop een korreltje vindt;” — » want wat zijn de werken der kunst en natuur anders, dan levendige zinnebeelden? Wat zijn de schikkingen Gods anders dan zichtbare spraken, die ons inderdaad en werkelijk veel goede leering, onderrigt, troost, vermaningen en waarschuwingen voorstellen?”

Hoe zeer nu SCRIVER het verstond, deze zinnebeelden der natuur en van het menschelijk leven aan te wijzen, daarvan ten besluite slechts nog weinige voorbeelden.

De kerktoren. (*). GOTTHOLD zag in eene goede stad de kerktoren tot aan de wolken reiken en verwonderde zich over de groote vlijt en kosten der ouden, welke zij aan zulke gebouwen besteedden, welke echter, zooveel hij gissen kon, tot niets dan overvloedige pracht en uiterlijke vertooning dienden: echter, sprak hij, kan ik de hoop hebben, dat de ouden hiermede *als met een grooten uitgestreken vinger* aan iedere kerk ons den hemel hebben wil

---

(*) Centur I, S. 44.

len toonen en aanwijzen , dat de leer , die in de-
 zelfve gepredikt werd , de weg ten hemel ware , en
 wij uit dien hoofde , zoo dikwijls wij zulk eenen
 toren aanschouwen , gedenken moeten , dat wij
 hier geene blijvende plaats hebben , maar de toe-
 komstige in den hemel moeten zoeken.

Het spelende kind (*). Een klein kind liep in
 de kamer rond en vermaakte zich met vele spelen
 en kinderlijke verlustigingen. Zijn geld bestond in
 scherven , zijn huis in eenige blokjes , zijn paard
 was een stok , zijn gastmaal een appel , zijn zoon
 een pop , en zoo al voort. De vader zat aan de
 tafel , had gewigtige zaken voor , die hij opteeken-
 de en in goede orde bragt , opdat zij eenmaal juist
 dezen kleinen speler van nut mogten zijn , terwijl
 het kind dikwijls naar hem toeliep , hem veel kin-
 derlijke vragen deed en veel ter bevordering van
 zijn spel begeerde. De vader beantwoordde het
 minste , voer intusschen in zijnen arbeid voort en
 hield toch altijd een wakend oog op het kind , op-
 dat het niet gevaarlijk vallen en zich bezeeren mogt.
 — GOTTHOLD zag zulks en dacht : » dat is eene aar-
 dige afbeelding der vaderlijke voorzorg Gods : wij
 oude kinderen loopen in de wereld rond en spe-
 len dikwijls dwazer dan de kinderen ; wij verzame-
 len en verstrooijen , wij bouwen en breken af , wij
 planten en roeijen uit , wij rijden en varen , wij
 eten en drinken , wij zingen en spelen en meenen
 dat wij groote dingen doen , die God bijzonder in
 acht nemen moet. Intusschen zit de alwetende God
 en schrijft onze dagen op zijn boek. Hij verordent
 en beschikt , wat wij voor of daarna doen zullen ,

(*) *Centur* I, S. 23.

Hij schikt alles ten onzen beste en tot onze zaligheid en houdt daarbij steeds een wakend oog op ons en onze kinderspelen, opdat wij geene verderfelijke schade bekomen zouden."

De roeiknechten (*). GOTTHOLD zag eenige schiplieden in eene boot gaan, om eene rivier over te steken, terwijl toen twee hunner zich aan de riemen plaatsten en naar gewoonte den rug naar den oever keerden, waar zij heen voeren. Doch één bleef aan het roer staan en hield het aangezicht naar den kant, waar zij wilden aanlanden, onafgebroken gerigt, en alzoo voeren zij gezwind daarheen. Ziedaar, zeide hij tot degenen, die bij hem waren, eene goede herinnering van onzen arbeid en bezigheden. Dit leven is een snelle en geweldige stroom, die van tijd tot tijd in de zee der eeuwigheid wegvloeit en niet wederkeert. Op dezen stroom heeft een ieder het scheepje van zijn beroep, hetwelk door de riemen van vlijtigen arbeid voortgedreven wordt. Zoo moeten wij nu, gelijk deze lieden, den rug naar de toekomst keeren en in goed vertrouwen op God, die aan het roer staat en het scheepje krachtadig daarheen stuurt, waar het ons nuttig en zalig is, slechts vlijtig arbeiden en voor het overige onbekommerd zijn. Wij zouden lagchen, wanneer wij deze lieden zich zagen omkeeren, onder voorgeven, dat zij zoo blindelings niet varen konden, dat zij ook zien moesten, waar zij heen voeren. Wat is het dan eene dwaasheid, dat wij al het toekomende en wat voorhanden is met onze zorgen en gedachten willen bereiken? Laat ons

---

(*) *Cent. II, S. 202.*

roeijen en arbeiden en bidden, maar laat God sturen, zegenen en regeren.

Het blozen (*). Er werd een jong meisje in bijzijn van GOTTHOLD een verwijt gedaan; waarover hetzelfde geheel bloosde en met tranen in de oogen zich in een hoek plaatste. Daarbij zeide GOTTHOLD: hoe schoon hebt gij toch uw dochttertje gemaakt door dit gering verwijt. Deze purperroode kleur en zilverheldere tranen staan haar sierlijker, dan het roode goud en de schoonste parelen. . . . Eene roos, in vollen bloei staande, en met de helderste dauwdroppelen bevochtigd, is niet zoo schoon, als zulk een kind, dat wegens zijn misslag op de vermaning zijner ouders bloost en met tranen zijne feil beklagt. Dit is het uithangbord, hetwelk de natuur uitgehangen heeft om aan te duiden, waar de kuischheid en eerbaarheid woont.

De vruchtbare boom (†). Eene schoone ooftboom was met zijne vruchten zoo zeer beladen, dat hij zijne takken gezamentlijk naar de aarde gekromd hield en als met volle handen den menschen zijne appelen toereikte. GOTTHOLD zag hem met groot welgevallen aan, prees Gods zegen en daar zij genoegzaam rijp waren, ging hij er naar toe en wilde er een afplukken; doch dewijl hij denzelven een weinig te sterk afrukte en den buigzamen tak te zeer bewoog, vielen hem vele andere te gemoet. Ei, zeide hij, gij lief boompje! hoe mild zijt gij; gij geeft mij toch meer, dan ik begeer. Mijn God! deze boom herinnert mij uwe onbegrijpelijke en

---

(*) *Cent. II, S. 293*

(†) *Ibid. S. 325.*

onverdiende goedheid, die ons ook hare weldaden als vruchtbare takken toekeert en zegt: Hier ben ik, hier ben ik; ja die meer doet, dan wij bidden of denken kunnen.

De zijworm (*). Toen GOTTHOLD eenige zijwormen zag, welke een knaap in een doos met moerbeiebladeren spijsde, dacht hij bij zich zelve: »zoo is het dan een worm en rups, die den menschenkinderen tot weelde en pracht dient. Ik zoude wenschen, dat er nooit een zijden gewaad verkocht of aangetrokken werd, voordat men zulk een worm vertoond en bezigtigd had, opdat de mensch bedenken mogt hoe dwaas het is, dat de ééne worm met het spinsel van den anderen pronkt, daar hij en zijne pracht toch eindelijk door wormen moet gegeten worden,” (waarop hij dan vermaant, zich met de witte schoone zijde der gerechtigheid van onzen Heer JEZUS te bekleeden). —

De zoete wijn (†). Een weldadig hart had GOTTHOLD een dronk zoeten wijn gezonden. Toen nu zijn zoontje naar kinderen wijze dien ook gaarne proeven wilde en hij hem een weinig in zijn bekertje schonk en overgaf om te drinken, vroeg hij: hoe smaakt dat? Het kind antwoordde: zoet. Hij voer voort: hoe zoet? Het knaapje antwoordde: zoet zoet. GOTTHOLD lachte en zeide: zoo weet gij dan niets anders te zeggen, dan dat het zoet is! Ach mijn God! voer hij voort bij zich zelve, hoe zoet is uwe genade, hoe liefelijk zijn de droppe-len uwer goedheid. Ik gevoel en smaak het in den

---

(*) Cent. II, S. 363

(†) Ibid. S. 406.

geest en het geloof. Doch wanneer mij iemand vraagt: *hoe* zoet Uwe liefde, en *hoe* smakelijk Uwe genade zij? zoo weet ik zoo min als dit kind het te zeggen. *Zoet*, zoet is Uwe goedheid, doch *hoe* zoet, dit laat zich beter ondervinden dan zeggen.

Eindelijk mogen ook nog de volgende plaatsen uit den Zieleschat (*) ons een bewijs geven van SCRIVERS vrome, verhevene wereldbeschouwing: » De wereld (zegt hij) is een heerlijk gebouw vol van allerlei gaven en goederen, zij is een meesterstuk van den grooten God, waarin Zijne majesteit, wijsheid magt en goedheid uitblinkt; doch zij moet de *ziel* week maken, van welke een oud leeraar te regt zegt, dat zij meer Goddelijks in zich heeft dan de gansche wereld. Een huis, dat heerlijk en kunstig gebouwd, met allerlei kostbaar huisraad, schoone schilderijen en bijzondere gemakken voorzien is, dat getuigt wel is waar van den rijkdom en de heerlijkheid van zijnen heer. Maar hij zelf acht toch een welgevormd en met allerlei schoone gaven naar ligchaam en ziel versierd kind veel hooger dan dat geheele huis. Wat is een huis in vergelijking van een kind? en wat de wereld in vergelijking van de ziel?"

» Zoo houdt u nu (zegt hij op eene andere plaats(†)), gij geloovige zielen! van harte voor Gods kinderen, houdt u voor Gods oogappel en eigendom, houdt u voor erfgenamen Gods en mede-erfgena-

---

(*) Th. I. S. 4 ff.

(†) Th. I. S. 339.

men van JEZUS CHRISTUS, houdt u zelve in CHRISTUS hoog, dierbaar en waardig. Houdt u voor parelen en diamanten, voor saffieren en robijnen, voor leliën en rozen, ja voor zonnen en sterren des hemels. Wat *deze* dingen in de wereld zijn, *dat* zijt gij in den hemel."

NEGENDE VOORLEZING.

VOORTGEZETTE POLEMIEK. EINDE DER SYNKRETISTISCHE TWISTEN.
PHILIPPUS JAKOB SPENER. VERGELIJKING MET CALIXTUS. ZIJ-
NE JEUGD. ZIJN VERBLIJF TE STRAASBURG EN FRANKFORT.
ZIJNE VERDIENSTE TEN OPZIGTE VAN HET GODSDIENSTIG ONDER-
WIJS DER JEUGD. COLLEGIA PIETATIS. PIA DESIDERIA. ZIJ-
NE VIJANDEN EN VRIENDEN. GERUCHT OMTRENT HEM. ZIJNE
BEROEPING NAAR DRESDEN.

Gelijk de wandelaar door de woestijn zich ver-
heugt, wanneer midden in de zee van zand zich
één dier eilanden verheft, welke door hun frisch
groen zijn oog en door hunne wellen en bronnen
zijn hart verkwikken, zoo was het ook ons weder
wel te moede, die zulk eene oase midden in de
woestijn betraden, toen wij uit de drooge geschie-
denis der geloofstwisten aan de hand van eenen
PAULUS GERHARDT ingeleid werden in de palmrijke
lusthoven der liederen, wier bloesems, vruchten,
sappen en geuren ons nog steeds verheugen, in
wier schaduw wij nog steeds mogen nederliggen
bij de hitte des daags.

Onze weg voert ons nog eenmaal over de zandige vlakte, waarover de brandende wind van ontstoken hartstogt henengaat, eer wij wederom bij het aangenaam plantsoen van den Christelijken zin ons mogen nederzetten en over deszelfs zegeningen ons verblijden.

De zoogenoemde Synkretistische twisten, die wij in de voorlaatste bijeenkomst hebben leeren kennen, duurden ja nog altijd voort. Nadat GEORGE CALIXTUS, door zijne vijanden nog steeds gehaat, eindelijk gestorven was (in het jaar 1656), droeg zich de haat op zijnen zoon FREDERIK ULRICH CALIXTUS over. Deze zocht de nagedachtenis zijns vaders van den smaad te redden, waarmede de vervolgers nog deszelfs asch overlaadden. Doch naauwelijks had hij zich in geschriften daarover uitgelaten, of terstond werden de grofste uitvallen op hem gedaan. Geen scheldwoorden waren den vijanden te sterk, dan dat zij ze niet van de straat geraapt en CALIXTUS naar het hoofd zouden geworpen hebben. Aan het hoofd dezer ruwe ijveraars stond een AEGIDIUS STRAUCH, die zijne geheele verbeeldingskracht uitputte in het uitvinden van lasterlijke beelden, waaronder hij zijnen vijand voorstelde. Hij noemde hem nu een ezel, dan een drekvlieg, dan een pochhans, dan den rattenkoning der filistijnen, dan den duivel zelven (*). Hij lasterde hem op het ergst, daar hij hem zelfs van onzedelijke handelingen betichtte, zoodat CALIXTUS zich genoodzaakt zag, bij den *wereldlijken* regter regt te zoe-

---

(*) Zie PLANCK, Geschichte der Protestantischen Theologie, S 140 ff.

ken en hem als lasteraar aan te klagen (*). Om zich nu aan CALIXTUS te wreken, voerde in October 1676 de studerende jeugd te *Wittenberg* onder den rector DEUTSCHMAN een geheel stichtelijk schouwspel op, hetwelk de zegepraal der regtzinnige leer gelden moest en waarin CALIXTUS als een vurigedraak met horens en klauwen op het tooneel gebragt werd. Wel met regt zegt de vrome GOTTFRIED ARNOLD met betrekking tot zulke dingen: » Zoo ernstig men zich anders in schriften aanstelde, zoo onbeschoft behandelden somwijlen de partijen elkander, zoodat alle aangematigde theologische deftigheid dikwijls op eenmaal ter zijde gesteld werd (†).

Maar inderdaad, even als dergelijke voorvallen door hunne plompheid in het komische wegzinken, evenzeer hebben zij weder hunne ernstige zijde, daar zij ons in een helderen spiegel toonen, hoe ver de dogmatische ijver kan afdwalen, wanneer dezelve losgerukt — ik wil niet zeggen van de *Christelijke* — maar van de algemeene *liefde*, losgerukt van het rein menschelijk gevoel van billijkheid en welvoegelijkheid, welke wij ook aan den vijand schuldig zijn, in het blinde raast en woedt. Doch

---

(*) STRAUCH had namelijk CALIXTUS beschuldigt, dat hij op zijne reizen in *Frankrijk* en *Italië* in *tabernis vinariis atque fornicibus* rondgezworven had. Het laatste woord nam CALIXTUS in zijne hekkende beteekenis, waarin het ook waarschijnlijk STRAUCH in zijnen eersten toorn nedergeschreven had. Doch naderhand zocht deze dat woord de zachter beteekenis van *caupona* te geven. Er werden daarover responsa van alle mogelijke faculteiten ingewonnen en wijdlooppige onderzoekingen over de beteekenis van het woord *fornix* gehouden. Zoo trok toch nog ten minste de philologische wetenschap uit de theologische hatelijkheid een klein gewin!

(†) ARNOLD Kirchen-und Ketzerhistorie Th. II. B. XVII. c. 11. § 10.

daarheen leidt het eenzijdig te hoog waarden van de geloofs *wetenschap*, tegenover de *getrouwheid* en *innigheid* des geloofs. Deze is nooit van de *liefde* gescheiden, maar veeleer één met haar; maar gene heeft reeds maar al te dikwijls de liefde gekwetst, die toch boven alle andere het grootste der geboden blijft.

Doch zulk een blinde ijver straft zich ten laatste zelf. Men begon in de Luthersche Kerk zich over deze kinderachtige twisten ernstig te schamen. Men werd de strijdschriften moede, men leide ze ongelezen ter zijde. Verstandige en gematigde Godgeleerden, als GLASSIUS en MUSAEUS, gaven hun ongenoegen daarover luide te kennen, en de oude CALOVIUS, de matador dezer onbetamelijke gevechten, beleefde het verdriet, dat zijne schriften als scheurpapier in den boekwinkel bleven liggen (*). De opmerkzaamheid der Christelijke wereld werd thans op iets anders en beters gevestigd. — Was tot hiertoe het kleinood der Godsdienst uit de twisten der school bijna enkel in het vaderland des gezangs of in de vrome Asketiek en in de naklanken der oude Mystiek gevugt, zoo trad midden in het strijdzuchtig geslacht de man op, die zich beijverde om het Christelijk leven weder met de Christelijke wetenschap te verzoenen, de geloofsleer tot hare eenvoudige en oorspronkelijke elementen terug te brengen, het Evangelisch Protestantsch beginsel in zijn oud regt te herstellen, en in het gemeen eenen in het geloof versterkten, uit den Goddelijken geest geboren tijd aan te brengen. Deze Hervormer, die het nog in een veelomvattender en

---

(*) PLANCK t. a. p. S. 144

dieper zin werd dan CALIXTUS, was niemand anders dan PHILIPPUS JAKOB SPENER.

Wanneer CALIXTUS met een eerlijken, opregten zin naar de gave, die *hij* ontvangen had, den vrede der Kerk daardoor zocht te bewerken, dat hij van de bijzaken afzag en alleen de hoofdzaak des Christendoms wilde vastgehouden hebben, zoo stemde zijne poging in het algemeen met die van SPENER overeen. Doch in de wijze, waarop beiden hun doel trachten te bereiken en waarop zij de hoofdzaak des Christendoms zelve bepaalden, vertoont zich aan ons een in het oogvallend onderscheid, een onderscheid, zoo als het zich ook reeds tusschen andere Hervormers van vroegeren tijd vertoond heeft. CALIXTUS behoorde meer tot de rustig verstandige, opmerkelijke karakters, die van het verstand, van de combinatie en de wetenschap uitgaande op het leven trachten te werken en die zich het allernaast dus ook weder alleen tot de geleerden en tot de scholen wenden. Hij komt in *dit* opzigt (zonder dat wij daarom tot verdere gelijkvormigheid besluiten willen) op ééne lijn met REUCHLIN, ERASMUS, BACO, GROTIUS en andere mannen, welke wij op dit gebied (in vroegere voordragten) hebben leeren kennen. Onbetwistbaar heeft nu ook CALIXTUS weldadig op de Hervorming der *wetenschap* gewerkt en hier zal zijn naam voortdurend onder de *eerste* namen prijken, terwijl hij wel is waar aan de overige Christenheid minder bekend is en het ook niet zoo zijn kan, daar juist tusschen *zijne* werkzaamheid en de onmiddellijke behoeften der Kerk geen zoo zichtbaar verband is als bij *datgene* wat SPENER gedaan en uitgewerkt heeft. SPENERS naam is allen Christenen bekend, die zich aan hun Christendom

wat meer laten gelegen liggen: want SPENER was niet slechts een man van de school en van het studeervertrek, hij was, schoon ook zachtaardiger dan LUTHER, echter gelijk deze een man des levens, een man des volks, een onmiddellijke pilaar en drager van het gebouw, waartoe anderen de bouwsteen en getrouw aanbragten.

Doch niet slechts van deze vormelijke zijde ontdekken wij een onderscheid tusschen CALIXTUS en SPENER (die men zoo gaarne te zamen noemt als twee één geheel uitmakende Hervormers), maar ook in de *zaak* zelve. Wanneer CALIXTUS de hoofdzaak des Christendoms meer op den bodem der uitwendige historische belijdenis-zocht en tot dat einde de aloude geloofsbelijdenis der Kerk (de zoogenoemde Apostolische geloofsbelijdenis) als de gemeenschappelijke band vasthield, welke bij deszelfs geschiktheid voor verdere ontwikkeling alle belijdenissen omvatten kon, zoo hing dit op het naauwste met zijne het overwigt behoudende wetenschappelijke rigting samen, die steeds eene uitwendige zichtbare letter, een formulier, noodig vond. De zaak was goed gemeend, maar de beschuldiging, dat daarmede toch eene te groote ruimte gegeven was en dat daarbij de grondleer van het *Protestantismus*, de leer van de regtvaardiging door het geloof, waarvoor toch LUTHER en de Hervormers gestreden hadden, achter de bloot *historische* belijdenis veel te ver terugtrad, was niet geheel ongegrond. Een *schijn* van Indifferentismus was voorzeker voorhanden; al mogt ook CALIXTUS nog zoo zeer voor zijn persoon aan de Protestantsche grondleer vasthouden. Slechts de plompe aanvallen der vijanden verhinderden het rustig ontdekken dezer zwakke zijde, waaraan voorzeker de synkretistische Godgeleerdheid van dien

V. S

tijd leed. Neemt men bovendien in overweging, dat omstreeks denzelfden tijd dat CALIXTUS met zijne meeningen te voorschijn trad, de *Socinianen* met hun leerbegrip beduidende voortgangen gemaakt hadden en dat bij de stijfhoofdigheid der Godgeleerden ook weder bij vele leeken, namelijk bij vele voornamen, eene groote laauwheid in geloofszaken de overhand begon te nemen, zoo moet men bekenen, dat bij de vredesvoorslagen van CALIXTUS zich ook de betere en vredelievender Protestantsche Godgeleerdheid niet geheel kon geruststellen en de vrees voor een *vals*ch synkretismus, voor eene alle onderscheid wegnemende vermenging van Godsdienst, zooals wij die nog onlangs bij PAULUS GERHARDT gevonden hebben, niet zoo ongegrond was. — Welk een geheel ander vertrouwen konden de geloovige Christenen hebben in datgene, wat SPENER als het fundament zijner leer voorstelde! — SPENER hield zich zoo goed als CALIXTUS aan de Apostolische geloofsbelijdenis en aan den historischen grondslag des Christendoms in het gemeen, maar hij zag wel in, dat *daarmede* nog niet grondig geholpen was. Met dit uitwendig historisch geloof en aannemen van zekere daadzaken kon hij zich niet vergenoegen. Zulk een geloof kon zelfs weder een *dood* geloof, een bloote *vorm* worden. — SPENER sloeg alzoo een' anderen weg in. Hij daalde gelijk eens LUTHER, ja gelijk eens de Apostel PAULUS zelf, weder af in de diepten van het menschelijk bewustzijn, in die geheimzinnige diepten van het hart, waar de gedachten zich onder elkander beschuldigen en ontschuldigen. Uit dit inwendige bronpunt des Godsdienstigen levens, gelijk het door het licht der Christelijke openbaring verlicht en verhelderd

wordt, voerde hij weder het levendig geloof op, dat in het gevoel van eigen radeloosheid, in het boetvaardig bewustzijn van eigen zondige geaardheid zich aan den Verlosser aansluit en in de verzoening met God eerst den waren vrede en de ware kracht vindt tot heiliging en tot grondige levensverbetering en levensvernieuwing. Van de *wedergeboorte* van ieder in het bijzonder, in den echten ouden Apostolischen zin, verwachtte SPENER de wedergeboorte der Kerk, en met haar ook den vrede van dezelve. Hetzelfde Protestantsch beginsel, dat LUTHER als een levendig beginsel voorgesteld had, doch dat in den loop der tijden inderdaad tot een stijf, onvruchtbaar leerstuk was verhard geworden, zocht hij thans weder op den weg eener *inwendige* gemoedsverandering week te maken, de doode massa weder in beweging te brengen, en daarmede alle betrekkingen te doordringen. Wat zoovele vrome mannen, als een ARNDT, VALENTIJN ANDREAE, en anderen vóór hem aangeduid hadden, wat de geestelijke liederen-dichters slechts in poëzij uitdrukten, wat ook bijzondere predikers en schrijvers van stichtelijke werken, als MULLER en SCRIVER, voortdurend hunne hoorders en lezers op het hart drukten, dat zocht hij thans in een' ruimer zin, beheerscht door de klaarheid van gedachte die hem eigen was en met ware bezadigdheid en vastberadenheid van geest tot het algemeen eigendom der Christenheid te maken. Niet kloosterlijk wilde hij zich uit de wereld terugtrekken, ook niet eene bijzondere sekte stichten, maar op elk gebied der Christenheid, op school, leven, Kerk wilde hij bezielend werken als een bescheiden werktuig in de hand zijns Gods.

Doch, het is tijd, dat wij ons met den persoon van dezen man nader bekend maken.

PHILIPPUS JAKOB SPENER is niet ver van onze vaderstad geboren, te *Rappoldsweller* in den *Opper-Elzas* (tusschen *Colmar* en *Schletstadt*) den 13^{den} Januarij 1635, juist in den tijd toen de stormen van den dertig jarigen oorlog zich ook over die streken begonnen uit te breiden. Zijn vader was een geboren Straasburger, raadsheer en griffier van den regerenden graaf van *Rappolstein*. Naar de vrome, voorzeker niet onvoorwaardelijk goed te keuren gewoonten des tijds, bestemden de ouders van SPENER hem van zijne geboorte af tot de dienst der Kerk; de verwachting werd intusschen bij *dit* kind niet te leur gesteld. De knaap verried niet slechts uitstekende talenten, maar een' ernstigen vromen zin, die ook door zijne ouders en leermeesters trouw aangekweekt werd. Bijzonder voordeelig werkte op de eerste vorming zijner jeugd de gravin weduwe AGATHA VAN RAPPOLSTEIN, die, daar zij hem ten doop had geheven, eene bijzondere genegenheid voor hem had, hem dikwijls bij zich liet komen, hem geschenken gaf, doch vooral door liefderijke vermaningen voor het heil zijner ziel zorgde. Deze vriendin stierf echter juist toen SPENER in den jonvelingsleeftijd trad, in het jaar 1648. De indruk, dien hij bij haar sterfbed ontvangen had, hechtte zich diep in zijne ziel vast. Reeds thans was het lezen van den Bijbel en van uitnuntende stichtelijke geschriften de geliefkoosde bezigheid van SPENER. ARNDT's *waar Christendom* en eenige uit het Engelsch overgezette ascetische schriften werden door hem met bijzondere liefde gelezen, en reeds thans nam ook SPENER de eerste proef in het maken

van geestelijke gedichten, waarin hij het echter nooit tot die hoogte bragt als FLEMMING, GERHARDT, en de betere voorbeelden. SPENER was minder een poëtisch, dan een aan het practisch leven gewijd wanneer ik zoo zeggen mag Apostolisch karakter. De diepte en fijnheid van gevoel had hij wel is waar met den dichter gemeen, maar het was meer het rustig verstand, waardoor zich dit gevoel uitliet, dan de opgewekte verbeeldingskracht en de bloemrijke taal (*). Nadat hij te *Colmar* zijne vorming aan het gymnasie ontvangen had, betrok hij in het jaar 1651 de universiteit te *Straasburg*. Hij hield zich echter voorloopig slechts met de studie der talen en der geschiedenis bezig en eerst in het jaar 1654 begon hij de eigenlijke studie der *Godgeleerdheid*. In dezelve leidde hem voornamelijk de daar aanwezige hoogleeraar CONRAAD DANNHAUER in, die in het gemeen ten aanzien van de theologische Methodiek, welke toenmaals nog zeer achterlijk was, zich groote verdiensten verwierf. SPENER was een hoogst naauwgezet en vroom student. De naauwgezetheid, waarmede hij, overeenkomstig den raad van een' leermeester uit zijne vroege jeugd (JOACHIM STOLL), den Zondag heiligde, verdient als een karakteristieke trek opgemerkt te worden. Hij woonde des Zondags niet slechts regelmatig de Godsdienst bij, maar onthield zich ook op dezen dag van alle theologische studiën, die niet een' onmiddellijken invloed op de practische vroomheid hadden. Ook zijne theologische studie moest alzoo eene *Zondagsche* wijding hebben; hier

---

(*) Hij moge tot PAULUS GERHARDT in dezelfde evenredigheid staan als een brief van PAULUS tot een Psalm.

moest de *ziel* der Godgeleerdheid, gebed en meditatie, vooral in acht genomen worden, terwijl voor derzelver ligchaam, de talen, de geschiedenis en de logische aaneenschakeling der denkbeelden, de werkdag overbleef. Intusschen bleef SPENER niet altijd te *Straasburg*, maar zocht zich ook door het bezoeken van andere universiteiten te vormen. Zoo kwam hij in 1659 naar *Bazel*, waar hij het onderwijs van den beroemden JOH. BUXTORF genoot en bereids zelf met veel bijval geschied- en aardrijkskundige voorlezingen hield (*). Ook te *Genève* maakte hij menige belangrijke kennis met mannen van verschillende geloofsbelijdenissen en geestesrigtingen (†). Eene verdere reis naar *Frankrijk* moest hij uithoofde van zijne gezondheid opgeven; nadat hij slechts tot *Lyon* voortgekomen was. Na een langdurig verblijf te *Genève* keerde dan SPENER op velerlei wijze in kennis en ondervinding verrijkt naar *Straasburg* terug. Ten gevolge eener uitnoodiging van den graaf VAN RAPPOLSTEIN vergezelde hij dezen op eene reis naar *Stuttgart*, waar hij aan den hertog EBERHARDT voorgesteld werd, die hem in zijne dienst zocht te trekken. Werkelijk zette SPENER zich ook eenigen tijd te *Tubingen* neder, om aldaar voorlezingen te houden, toen hij al aanstonds een beroep tot een predikambt te *Straasburg*

(*) Echter verwekte reeds tijdens zijn verblijf te *Bazel* zijn vrijzinnige belijdenis ten opzichte van de Godsdienstgemeenschap der Waldenzen met de Protestanten, welke hij bij gelegenheid van een' redetwist uitsprak, bij de daar aanwezige orthodoxen veel opzien. Het kerkelijk archief van deze plaats van den 14den Augustus 1660 meldt, dat hij uit dien hoofde eene censuur ondergaan had en de verhandeling herdrukt was geworden.

(†) Aldus met LABADIE, dien wij later zullen leeren kennen.

kreeg. SPENER keerde daarheen wel terug, doch sloeg na menigen zwaren inwendigen strijd de verkiezing af, dewijl hij zich voor het predikambt nog niet waardig en geschikt genoeg bevond, en eerst eene tweede plaats, die van vrij predikant, welke hem in Maart 1663 opgedragen werd, nam hij werkelijk aan, en des te eer daar dit ambt hem van de *zielzorg*, die hem te gewigtig scheen, ontsloeg en hem alleen het prediken ten pligt maakte. Daarenboven hield hij voortdurend eenige historische en geographische, eindelijk ook theologische collegiën.

Het is hier niet geheel onbelangrijk te herinneren, dat SPENER buiten de theologische studiën nog lievelingsstudiën had, die met de Godgeleerdheid in geen naauwe betrekking stonden, veeleer droog en geestdoodend schenen te zijn, daar zij meer de buitenzijde der geschiedenis, dan de kern derzelve betroffen, ik bedoel de genealogie en de wapenkunde. Maar het laat zich waarnemen, hoe meermalen juist diepende gemoederen zich naar dit stille leven der wetenschap voelen heengetrokken, even alsöf zij op deze onschuldige onderwerpen hunnen geest liever wilden laten uitrusten, dan dien in de verstrooiingen heen te voeren, welke andere uitspanningen op ander gebied, b. v. op het vrolijke, bonte gebied der kunst ons aanbieden. Ik merk dit daarom op, dewijl zooveel, wat ons hier in den persoon van SPENER in het oog valt, ook weder bij zijne aanhangers en bij de geheele rigting gevonden wordt, welke zijn persoon vertegenwoordigt.

SPENER moest het zelf gevoelen, dat hij naar *buiten* eer den indruk van een afgetrokken ernst, dan dien eener beminnenswaardige bevalligheid

verwekken zou. Hij maakte daarom ook eerst zwaarigheid zich met eene jonge gade te verbinden, welke hem zijne moeder toevoerde, daar hij vreesde, dat hij haar door zijn afgetrokkenheid zoude terugstooten; liever wilde hij eene weduwe trouwen, die te voren een gemelijk man gehad had, dewijl hij geloofde, dat *deze* zich eer aan hem zou gewinnen. Doch hij volgde daarna toch weder als een goede zoon den raad der moeder en verbond zich met de gezellin, welke zij voor hem bestemd had. En hij deed daar wel aan. Die gade heette SUSANNA ERHARDT en was de dochter van een voormalig dertienman der stad *Straasburg*. Op denzelfden dag, waarop hij met haar in de domkerk getrouwd werd (welke toen nog aan de Protestanten behoorde), greep ook zijne theologische doctorale promotie plaats. SPENER vond in zijne voortreffelijke vrouw eene trouwe levensgezellin, eene verstandige huisvrouw en eene voortreffelijke opvoedster zijner talrijke kinderen.

In het jaar 1666 ontving SPENER een beroep van de vrije rijksstad *Frankfort aan den Main* tot de eerste leeraarsplaats en het ouderlingschap van het geestelijk ministerie te dier stede. Hij was toenmaals in zijn 31ste jaar, en de mannen, die hij moest besturen, waren ten deele eerwaardige grijsaards. Dat maakte den bescheiden man de aanneming van het beroep moeilijk; echter wilde hij zoomin hetzelfde voorbarig van de hand wijzen, als het lichtzinnig aannemen. Hij stelde de zaak aan de theologische faculteit voor. Deze erkende, dat het beroep van God was, en SPENER nam het met een verligt geweten aan. Op den 3^{den} Julij hield hij in de domkerk te *Straasburg* zijne afscheidsrede

over den tekst: » Ik heb gedacht, o Heer, aan uwe oordeelen van ouds af, en heb mij getroost'' (Ps. CIX: 52). Hij landde den 20sten Julij met zijne familie te *Frankfort* aan, in een' tijd dat juist aldaar de pest en roode loop woedden. Reeds te *Frankfort* trad SPENER als Hervormer op, daar hij zich beijverde in plaats van de gemaakte predikwijze, welke meer op kunst en daarbij nog op eene*hoogst smakelooze kunst, dan op stichting zag, eenvoudige, rein bijbelsche en algemeen bevattelijke Godsdienstvoorstellen te houden. Zonder dat hij naar bijval haakte, vertoonde zich deze van zelf. Zelfs vreemdelingen die de misse bezochten, wilden ook SPENER gchoord hebben, menigeen veelligt uit bloote nieuwsgierigheid, doch anderen ook uit heilbegeerte. Evenzoo herstelde hij het in verval geraakte Catechismus-onderwijs, en voortdurend lieten zich ook volwassenen in de rijen der kinderen vinden, om zich van hem in de Evangelische grondwaarheden te laten onderwijzen. De zegen, welke op deze kinder-onderwijzingen rustte, was zoo groot, dat de meesten bekenden, dat zij van ééne Catechismus-oefening van SPENER meer nut dan van het aanhooren van vele predikatiën hadden. En toch hield SPENER zich bij al het goede, dat hij stichtte, nog lang niet voor volkomen. Toen eens een voornaam vreemdeling (baron VAN HELMONT) zijn kinder-onderwijs met veel stichting bijgewoond had, doch daarna echter tegen SPENER zijn twijfel uitte, of het door het verstand begrepene ook op het gemoed en leven der kinderen kon overgaan, of (gelijk hij zich uitdrukte) de *kop* ook in het *hart* gebragt kon worden — toen gevoelde SPENER het diepe en treffende

van deze opmerking, en rustte niet, voordat hij ook *deze* kunst, de moeilijkste voorzeker van allen, zich eigen gemaakt had. Zijne ervaringen te dien aanzien gaf hij later tot veler leering in druk uit (*). Merkt het op, vaders en moeders! die in onze dagen de weldaad van een goed Godsdiens-
tig onderwijs voor uwe kinderen weet te waarderen, de man welke die weldaad het eerst weder in onze Protestantsche Kerk *mogelijk* gemaakt heeft, is
PHILIPPUS JAKOB SPENER.

Eene hoofdverdiens- te van SPENER was bij al zij-
nen ijver in het geven van onderwijs het gestadig
terugkomen op de Heilige Schrift en de ijver,
waarmede hij den *lust* voor de *Bijbelstudie* weder
bij geleerden en ongeleerden zocht op te wekken.
Zoo zeer namelijk LUTHER en de Hervormers alles
op de Heilige Schrift gegrond hadden, zoo zeer
had men zich in den loop der tijden weder van
het eenvoudig Bijbelsch Christendom verwijderd.
In de Godgeleerde scholen werden zelden meer de
heilige boeken in hunnen geheelen zamenhang ver-
klaard, maar men rukte blootelijk de zoogenoemde
bewijspplaatsen voor de dogmatiek er uit en voorna-
melijk de plaatsen, waarmede men de tegenstanders
uit het veld slaan konde, zoodat de Bijbel eer met
een *tuighuis* vergeleken kon worden, waaruit de
strijdzu- chtigen hunne wapenen, dan met een *voor-
raadhuis*, waaruit de hongerigen hun brood halen
moesten. Deze behandeling der wetenschappelijke
Godgeleerdheid werkte ook op de predikwijze. Ook
de predikers lieten er zich minder aan gelegen lig-
gen, hunne gemeenten in het geheel van den Bij-

(*) Katechetische Tabellen, 1683.

bel in te leiden, dan veeleer ook *die* in den strijd over bijzondere geloofsmeeningen te wikkelen, en maar weinige betere predikers maakten hiervan eene uitzondering. Reeds de in de Luthersche Kerk behouden gewoonte, om over de Zondagsche Evangelien en Epistelen te prediken, was minder geschikt om de gemeenten met den geheelen rijkdom der Schrift bekend te maken, dan wanneer men ook andere gedeelten vrij had kunnen kiezen en verklaren. SPENER sloot zich nu wel aan het gebruik zijner Kerk aan; maar hij vereenigde met de verklaring der voorgeschrevene afdeelingen tegelijk de verklaring van geheele Bijbelboeken, die hij gewoonlijk in de inleiding deed voorafgaan, waardoor de predikatiën wel wat lang, maar niettegenstaande hare lengte gaarne gehoord werden. Waar nu de zin voor een geregeld Bijbellesen eenmaal levendig geworden was, daar kwam SPENER dien ook gaarne hulpvaardig te gemoet en zoo geschiedde het als van zelf, dat zijne werkzaamheid in het onderwijzen in dit opzicht spoedig *over* de grenzen van den kerkkansel en den predikstoel zich uitbreidde en zich ook in de meer vrije Christelijke kringen bewoog, die zich, zonder zijn toedoen, maar wel op aandrang van zijnen geest, ondertusschen gevormd hadden. De zaak droeg zich dus toe. SPENER had in eene predikatie, die hij op den zesden Zondag na Trinitatis in het jaar 1669 hield (over de valsche gerechtigheid der Farizeërs), zich zeer sterk over het doode Christendom van diegenen uitgelaten, die zich met de bloote uitwendige kerkelijkheid vergenoegden, en op de noodzakelijkheid eener grondige boetvaardigheid en zinsverandering aangedrongen. Die predikatie was zoo scherp, dat zij

eene scheiding in de gemeente voortbragt. Sommigen, daardoor beleedigd en in hunnen tot hiertoe gehouden wandel gestoord, betuigden luide, dat zij niet meer in SPENERS predikatiën komen zouden, anderen daarentegen zochten de hier verkregen indrukken daardoor vast te houden en in zich aan te kweeken, dat zij *des Zondags namiddags in hunne huizen te zamen kwamen*, de predikatiën van SPENER herhaalden, daarbij nog een gedeelte uit den Bijbel met elkander lazen en zich wederzijds tot een' vromen wandel opwekten. SPENER kon zich over dit verschijnsel slechts verblijden. Daar hij echter beducht was, dat dergelijke zamenkomsten ook ligt eene verkeerde rigting nemen konden, wanneer zij aan zich zelve overgelaten bleven, besloot hij, de leiding van dezelve in handen te nemen en stond tot de bijeenkomsten zijn studeervertrek af. Hij deed echter dezen stap niet zonder voorkennis van zijne medebroeders en van de kerkelijke gezaghebbers, ofschoon hij eene eigenlijke goedkeuring van den kant der overheid niet noodig meende te hebben in eene zaak, welke hem naar haar uitwendig aanzien als een louter bijzondere zaak voorkwam. Zoo kwamen in Augustus des jaars 1670 (dus omtrent een jaar naar die scherpe predikatie) de zoogenoemde *Collegia piëtatis* tot stand, welke zoowel de kiem tot een levendiger Christendom, als ook die tot nieuwe twisten in de Kerk in zich bevatteden. Deze verzamelingen werden steeds talrijker. Velen mogt de nieuwhed der zaak, anderen ware behoefte des harten daar heenvoeren. Terwijl in het eerst slechts eenige beschaafde mannen tot zulke collegiën zich vereenigd hadden, zoo trof men er nu lieden van allerlei stand, mannen

en vrouwen, leeraars en studenten van alle faculteiten nevens kooplieden en handwerkslieden bij elkander aan. Intusschen was niet aan ieder onvoorwaardelijk het spreken en prediken vergund. Gewoonlijk voerden slechts mannen van theologische of ook andere geleerde vorming het woord. De overigen, namelijk de vrouwen hoorden slechts toe. Bovendien waren de vrouwen van de mannen zoo afgezonderd, dat zij niet eens van dezen gezien konden worden. Later lieten er zich ook somwijlen doorreizende vreemdelingen, dikwijls hooge staatspersonen vinden. De zamenkomsten hadden tweemaal in de week plaats, Maandags en Woensdags. SPENER opende dezelve telkenmale met een gebed. Aanvankelijk leide hij geliefkoosde stichtelijke boeken, later *de heilige Schrift zelve* ten grond.

Alle Godgeleerde twistvragen — en dit was hoogst verstandig en weldadig — bleven van het onderling gesprek uitgesloten, » opdat niet het kruis van CHRISTUS verijdeld mogt worden en het geloof niet slechts rusten mogt op menschenwijsheid en niet op Gods kracht.” Bij de Bijbelverklaringen volgde SPENER eene voortgaande methode, zoodat eerst de Evangeliën (met uitzondering van MARCUS) na elkander doorgeloopen werden en daarna de beurt aan de brieven van JOHANNES kwam. Wel verre van bloote geloofsmeeningen van de een of andere school of partij vast te stellen, drong SPENER bij al deze voordragten op het practisch Christendom aan en bestreed het bloote doode mondgeloof. De zedelijke verplichtingen, die hij aan zijne toehoorders voorstelde, waren voorzeker zeer streng en in vele opzigten in strijd met hetgene de mode en de welvoegelijkheid medebragt. » Hij plagt het innerlijk te-

vreden en zalig leven, hetwelk de vromen *hier* reeds leiden, aan het onrustig en verderfelijk streven van de kinderen dezer wereld tegenover te stellen: maar hij paste ook met de grootste zorgvuldigheid op, dat deze vergelijking niet op bijzondere gevallen en personen toegepast en dat de berisping van heerschende ondeugden binnen de grenzen van algemeene klagten gehouden werd; hij vermaande bij het einde van iedere vergadering dringend een ieder, slechts zich zelven in het oog te houden en datgene wat hij telkenmale uit de H. Schrift vernomen had, ook werkzaam in het leven te voorschijn te laten komen; zich alzoo toch niet in te beelden, dat dáár een waar geloof zijn konde, waar de vruchten ontbraken." (*).

Zoo werden deze vergaderingen een reeks van jaren gehouden en vonden ook elders navolging (†). SPENERS' blik bepaalde zich niet bij deze vergaderingen alleen; hij verloor daarbij niet, gelijk het bij zulke afsluitingen ligt pleegt te geschieden, het geheel der Kerk uit het oog. Hij twijfelde niet aan hare herstelling en was er daarom ook verre van af, zich met de zijnen van de groote Kerkgemeenschap af te zonderen of ten minste deze slechts daarnevens als eene overleefde instelling te laten bestaan. SPENERS' inzicht was veeleer dit, dat uit zulke vergaderingen zich de betere geest ook weder

---

(*) HOSSBACH *Leben Speners* I, S. 122.

(†) «Te *Augsburg* hield SPENERS vertrouwde vriend, de superintendent SPITZEL, te *Darmstadt* de hofprediker WINKLER, te *Schweinfurt* een magister BERGER, te *Rothenburg* HARTMAN, een man van uitstekende wijsheid en vroomheid, huisvergaderingen, die naar het voorbeeld der Frankfortsche ingerigt, doch naar de gesteldheid van iedere plaats gewijzigd waren." HOSSBACH t. a. p. S. 139.

over de Kerk in haar geheel moest verbreiden en daar ging hij dan weder zelf met zijn voorbeeld voor. Nadat hij reeds in het jaar 1675 in eene voorrede voor ARNDT's *Postillen* zijn hart uitgestort en menig gemoed heilzaam bewogen had, gaf hij in het jaar 1678 zijne vrome wenschen, die hij voor de geheele Kerk op het hart droeg, onder den Latijnschen titel van *Pia desideria* en ook het allereerst in de Latijnsche taal uit.

Het is noodig, dat wij deze vrome wenschen nader leeren kennen. Dat SPENER daarbij van het heerschend bederf der Kerk uitging, kan ons, na hetgene ons tot hiertoe daarvan bekend geworden is, niet verwonderen. De heerschende strijdzucht onder de Godgeleerden, de laauwheid van vele grooten, de ruwheid des volks boden juist geen verblijdend beeld van den toestand der Kerk aan, welke zich beroemde op het fundament van CHRISTUS en de Apostelen gebouwd te zijn. Wat was daarbij noodiger, dan vooral het fundament zelf te herinneren en daarvan weder levendig bewust te worden. Gelijk de Hervormers tot de heilige Schrift terugkeerden en *daaruit* het beginsel der Hervorming afleidden, zoo handelde ook SPENER in zijnen tijd. *Ruimer verspreiding van Gods Woord*, dat was volgens SPENER het eerste middel tot herstelling van het ware Christendom. Hier maakte hij dan voornamelijk op de reeds vermelde omstandigheid opmerkzaam, dat de bloote kerkelijke afdeelingen des Bijbels, waarover de Luthersche predikers verplicht waren te prediken, niet toereikend waren, om eene volkomen Bijbelkennis te bevorderen; hij beval daarom zulke Bijbelstonden aan, als hij zelf sedert een reeks van jaren bij ondervinding kende. Er moest,

meende hij, den leeken gelegenheid aangeboden worden, niet slechts predikatiën aan te hooren, *maar ook met hunne predikers over Gods Woord te spreken*, elkander hunne gedachten daarover mede te deelen, enz. Daardoor, hoopte hij, zou ook de *band* tusschen predikers en toehoorders vaster en het wederzijdsch vertrouwen grooter worden. Terwijl nu SPENER daarmede geenszins den leeraarsstand uit de Kerk verdringen wilde, wilde hij toch het onprotestantsche begrip tegengaan, hetwelk een zoo scherp scheidsmuur tusschen predikers en leeken oprigt, dat slechts de eersten als priesters Gods en bevoorregten voor God verschijnen. Veel eer herinnerde SPENER, gelijk eens LUTHER, de bestemming van alle Christenen, om een heilig priestervolk te zijn, en in *de oprigting en uitoefening van dit geestelijk priesterschap* zag hij een *tweede* middel tot de door hem gewenschte Hervorming. — Wilde men ten aanzien van dit denkbeeld beweren, dat het niet betaamde, dat de in Godgeleerde zaken onbedrevene leeken met de geleerde Theologanten gelijk gesteld werden, zoo toonde dan SPENER verder, dat het met het *weten in het Christendom ten eenenmale niet genoeg was, maar dat het regte Christendom in de uitoefening bestond*, en in de inscherping juist van *deze* grondstelling aangaande de ontoereikende kracht van het bloote *weten* in de Godsdienst zag hij het *derde* middel ter verbetering. Daarom raadde hij, de Christenen niet blootelijk met dogmatische spitsvindigheden te onderhouden, » maar hen vlijtig op te wekken tot werken van onbaatzuchtige liefde, tot matiging van hun verdriet over ondergane beleedigingen, tot onthouding van alle wraak, tot billijkheid in het hand-

haven hunner regten, tot eene welwillende gezindheid, welke ook den vijand gaarne goeddoet enz. Echter was ook SPENER bij al het dringen op de *zedelijkheid* des Christendoms niet onverschillig omtrent den *geloofsinhoud*, welke zich toch van den waren zedelijken inhoud niet scheiden laat. Daarom beval hij ten *vierde* met betrekking tot de *ongelooovigen en de onregtzinnigen* hartelijk gebed, grondige, doch bescheidene uiteenzetting der waarheid aan met buitensluiting echter van alle hevigheid, van alle hartstogtelijkheid en onder bestendige oefening van Christelijke liefde. Alleen op *dezen* weg, hoopte hij, zouden de gescheiden partijen zich laten vereenigen. De Godgeleerde redetwisten hield hij wel voor noodig tot behouding der zuivere leer, maar hij berispte den gewonen aard en wijze van dezelve, die meer op overwinning van den vijand, dan op redding der waarheid doelde en derhalve dikwijls in ergerlijken hartstogt uitbarstte. Doch om nu deze neiging tot Godgeleerde twisten den wortel af te snijden, vorderde SPENER ten *vijsde*: eene *geheele hervorming der theologische studie en der universiteiten*. Er moest meer op het *hart*, dan op het *hoofd* der studenten gewerkt worden, daar het niet bloot om eene *filozofie over Goddelijke zaken*, maar om eene *in het licht des Heiligen Geestes geleerde Theologie* te doen was. Doch deze liet zich niet uitsluitend op wetenschappelijken weg leeren, maar op den weg der vermaning, der geestelijke oefening, des gebeds. De professoren moesten daarom niet bloot de *leeraars* der studenten, zij moesten hunne geestelijke raadgevers, hunne leidslieden op den weg der zaligheid worden. Vooral moest het *zedelijk* gedrag der Godgeleerden in het oog

V. T

gehouden en met allen ernst de ongebondenheden gestuit worden, die toenmaals op de universiteiten in zwang gingen. Hadden zich de geestelijke samenkomsten buiten de Kerk bij de leeken als heilzaam doen kennen, zoo schenen hem zulke *Collegia pietatis* bijzonder voor de studenten in de Godgeleerdheid een heilzaam opwekkingsmiddel. Ook moest den studenten vroegtijdig gelegenheid verschaft worden, om zich in de zielzorg te oefenen. Men moest hen aan het krankbed, bij gevangenen brengen, en hen hier reeds hunne gaven en krachten laten oefenen. — De zesde voorslag eindelijk, waarmede SPENER te voorschijn trad, betrof de *beteren en meer stichtelijke inrigting der predikatiën*, welke minder uit het gezichtspunt van een kunstwerk, dan uit dat van *stichting*, die zij teweeg brengen zouden, moesten beschouwd worden. Dit zijn de vrome wenschen van SPENER, die hij ten slotte in dit ééne hoofdbegrip zamen vatte, alles tot den *inwendigen*, *nieuwen* mensch te betrekken, wiens ziel het geloof, wiens werken de vruchten des levens zijn. — En hoe (zoo vragen wij) werden deze wenschen opgenomen? Gelijk alles *goeds*, dat zich in tegenstelling van hetgeen men gewoon is tevens als iets *nieuws* aankondigt, werd SPENERS Hervorming van den een met levendigen bijval begroet, van den ander met wantrouwende oogen beschouwd, en van nog anderen zelfs verdacht gemaakt en gelasterd.

SPENER hield zich overigens zelf voor geen Hervormer. »Voor zulk eenen zich uit te geven, tot die dwaasheid liet hij het niet komen (zeide hij), hij wenschte slechts, dat zijne vrome wenschen *diegenen* tot de hervorming mogten aanmoedigen,

welke de Heer daarvoor toegerust had." — Deze bescheiden wensch moest hem vergund worden, echter slechts onder veel strijd. Allereerst deed de laster al wat mogelijk was, om wonderlijke geruchten omtrent SPENERS handelingen en omtrent datgene, wat in zijne vergaderingen voorviel, uit te strooijen. Door geheel *Duitschland* ging de spraak van de Frankfortsche Kwakers (*), hoe zij eene volkomen gemeenschap van goederen onder zich ingevoerd en zich van de Kerk geheel gescheiden hadden. In hunne vergaderingen (heette het) predikten vrouwen en maagden; er hadden on-tuchtige gebruiken plaats; de vrouwen verwaarloosden hun huishouden, zij onttrokken aan den disch hunner mannen de lekkernijen, om ze in de vrome vergaderingen op te snoepen, SPENER was van zijne eigene aanhangers bestolen geworden en meer van dien aard, gelijk men zulks bij dergelijke verschijnselen gewoon is te hooren. — SPENER zag zich genoodzaakt, eene verdediging deswege in druk uit te geven, waarin hij het ongegronde en belagchelijke der beschuldigingen aanwees. Spoedig volgde daarop een verdere pennestrijd, waaraan onderscheidene Godgeleerden *voor* en *tegen* SPENER deelnamen. — Binnen *Frankfort* zelf openbaarde zich ook spoedig onder een groot gedeelte der burgerij eene hatelijke gezindheid jegens SPENER en zijne aanhangers. Eene adellijke jonkvrouw en een student, die beiden tot de zoogenoemde opgewekten behoorden, moesten de stad verlaten, en slechts met moeite kon het gelukken, dit bevel

---

(*) Hoe ver het Spenersche Christendom van dat der Kwakers verwijderd was, zullen wij later zien.

der overheid te doen intrekken. Ook werd er eene strenge boeken-censuur ingevoerd. — SPENER zag ook in zulke beproevingen de hand des Heeren en hoopte, dat ook zij ten beste dienen zouden. — Ook SPENERS zwager HORBIUS, die tot hiertoe in SPENERS geest te *Straasburg* geleeraard en gewerkt had, werd van daar verdreven en toen hij zich naar SPENER te *Frankfort* begeven had, werd hij in gemeenschap met hem door de ijveraars, waaronder een zeker diaken DILFELD te *Nordhausen* uitblonk, van dwaalleer beschuldigd.

SPENER zocht in gematigde tegenschriften zich zelven en zijnen zwager te verdedigen; echter lieten de vijanden zich niet zoo spoedig tevreden stellen. Intusschen had SPENER den blinden ijver der onverstandigen nog wel kunnen verduren. Maar nog grootere en zwaarder beproevingen wachtten op hem. Kon hij ook voor *zijn* persoon den storm doorstaan, zoo waren zijne aanhangers niet allen van dezelfde klaarheid en standvastigheid. De beschuldiging van Separatismus, welke men de oorspronkelijke vergaderingen ten onregte gedaan had, vond nu welhaast eenige regtvaardiging in de wending welke onderscheidene aanhangers van SPENER met den tijd namen. De vervolgingen zelve spoorden tot afzondering aan. Er scheidden zich *werkelijk* eenigen van de Kerkelijke gemeenschap, vierden zelfs het heilig Avondmaal voor zich, daar zij zich niet met de zondaars vermengen wilden en lieten zich op dwaalwegen van een valsch en onzuiver Mysticismus vervoeren. Zoo zeer nu SPENER zelf deze afdwalingen afkeurde, zoo min kon hij verhoeden, dat zij niet ook op *zijne* rekening gesteld werden, des te minder, daar hij billijk ge-

noeg was, de betere *kern*, die ook hier nog bij eenigen zich vertoonde, niet aanstonds met de schaal weg te werpen. Hij had dikwijls treurige oogenblikken, waarin hij zich alleen door het gebed wist te troosten. Intusschen zocht hij ook door nuttige schriften het misverstand te keer te gaan en de gemoederen gerust te stellen.

Dat SPENER ook buiten de aanvechtingen, welke hij en zijne zaak door te staan hadden, bovendien in de overige Godgeleerde twisten, die toen de Kerk beroerden, als ook in de verschillende kerkelijke vredesonderhandelingen betrokken werd, dat men daarbij op *zijne* stem voornamelijk acht gaf, *zijn* raad en *zijne* meening wenschte te vernemen, laat zich denken. Ook in de deelneming aan deze groote vragen des tijds bewees SPENER eene groote standvastigheid aan de eene, en eene achtenswaardige bedachtzaamheid aan de andere zijde. Gelijk SPENER alle twistzuchtig en stijfhoofdig bestaan haatte, zooals het onder de toenmalige Godgeleerden in zwang ging, evenzeer was hij van eene ligtvaardige Godsdienstvermenging afkeerig, en hij geloofde, dat zelfs CALIXTUS niet den regten weg van vereeniging ingeslagen had. SPENER was met volle overtuiging Luthersch. Niet alleen zag hij met de overige Protestanten van dien tijd *Rome* voor het geestelijk *Babel* aan, maar ook jegens de Gereformeerden betoonde hij in den aanvang eene stemming, die niet zeer veel van de toenmaals algemeene vijandige stemming van alle Lutherschen verschilde; maar later betoonde hij meer gematigdheid jegens hen; voornamelijk bewees hij den uitgewekenen (*refugiés*), die zich na de herroeping van het edict van *Nantes* ook te *Frankfort* neder-

gezet hadden , groote deelneming. Ja , hij zou zelfs nog op zijn sterfbed over zijne vroegere hevigheid jegens de Gereformeerden berouw gehad hebben. — Hoe ver SPENER bij zijne verder gevorderde inzigten er van verwijderd was , het heil der wereld enkel tot de *Luthersche Kerk* te willen beperken , blijkt zoowel uit zijne vrijmoedig geuite gedachten omtrent den persoon van LUTHER , als omtrent de voorstanders van andere Godsdienstbelijdenissen. Hoe hoog hij LUTHER ook vereerde , beleed hij nogtans opentlijk en vrijmoedig , dat LUTHER een mensch geweest was en gedwaald kon hebben. *Wij* stemmen dat heden ten dage wel allen zonder bedenking toe ; maar toenmaals klonk zulk een oordeel in vele ooren als kettersch. Zeer juist toonde nu SPENER , dat aan de grootheid van LUTHER daardoor niets ontnomen wordt , dat latere geslachten in bijzondere dingen een verder inzicht gekregen hebben , dan hij ; een dwerg , die op de schouders van een' reus staat , ziet nog verder dan deze , en evenwel blijft de reus een reus en de dwerg slechts een dwerg. De bescheiden man stelde zich zelven met den dwerg gelijk. — Maar met betrekking tot de verschillende Christelijke Godsdienstbelijdenissen zeide hij , dat de Heer JEZUS een arme koning moest zijn , wanneer Hij geene andere deelgenooten van zijn genaderijk hebben zou , dan die binnen de enge grenzen der zoogenoemde Luthersche Kerk leefden , daar toch zijne heerschappij zich over de geheele wereld uitstreckte en Hij onder de veelvuldige verstrooiingen *alleen* en wel zeer *naauwkeurig* diegenen kende , welke in waarheid de zijnen waren. — Van het zegepralend geloof aan de *wereldbeheerschende kracht des Christendoms* uitgaan-

de, strekte daarom SPENER zijne blikken nog verder over de grenzen der zichtbare Kerk uit, en deed onderzoek naar de voorbereidingen tot opbouw van het rijk Gods ook onder diegenen, die *nog* niet in de vereeniging der Christelijke gemeenschap opgenomen waren. Voornamelijk hield hij zich veel bezig met de Joden, wier burgerlijken en Godsdienstigen toestand waar te nemen, zijn verblijf te *Frankfort* hem gelegenheid genoeg aanbood. Het middel, dat hij in den eersten ijver den raad te *Frankfort* voorsloeg, om de Joden drie- of viermaal des jaars tot het aanhooren eener Christelijke, voor hen bijzonder ingerigte predikatie te noodzaken, werd niet alleen door den raad zelven afgekeurd, dewijl den Joden in de wetten des rijks vrije Godsdienstoefening toegestaan was, maar SPENER zelf gaf het bij rijper overweging als ongepast op. En inderdaad ware zulk eene handelwijs meer voor de *Roomsche* Kerk dan voor de Protestantsche geschikt geweest. SPENER beproefde daarom langs bijzondere wegen de Israëlieten te winnen, en schoon zich ook *hier* weinig vrucht vertoonde, zoo stichtte hij toch daarin veel goeds in echt Christelijken zin, dat hij door liefderijke vermaningen aan zijne medechristenen en medeburgers den ruwen haat jegens de Joden en het vervolgen der Joden, welke als een treurig overblijfsel der middeleeuwen ook onder de Protestanten toenamen, tegenwerkte, en daarentegen voor eene menschelijker behandeling van dit ongelukkig volk den weg baande. Nadat SPENER alzoo reeds 20 jaren te *Frankfort* met veel zegen gewerkt, doch ook veel geleden en ondervonden had, opende zich voor hem eene nieuwe werkring. De Keurvorst van *Saksen* JOHAN GEORGE III

had hem op eene doorreis door *Frankfort* hooren prediken, had veel stichting uit zijne predikatie genoten en ook het heilig Avondmaal bij hem ontvangen. Daar zijn opperhofprediker krank en zwak was, wenschte hij SPENER in deszelfs plaats te bevorderen. — SPENER vernam het hem gedane aanbod niet zonder vrees. » Wanneer *diegenen* u moede maken, die te voet gaan (zoo sprak hij met den profeet JEREMIAS, hoofdst. XII: 5), hoe zult gij het dan maken, wanneer gij met de ruiters loopen zult ! » — Daarbij kwam, dat SPENER kort daarop in eene gevaarlijke en langdurige krankheid verviel, zoodat de eigenlijke onderhandelingen eerst twee jaren daarna weder aangeknoopt konden worden. SPENER nam het beroep slechts onder die voorwaarde aan, dat hij het Woord Gods vrij verkondigen mogt en dat hem de Vorst daarbij naar vermogen ondersteunen wilde. — Onder groote aandoening zijner gemeente, van welke hij zich slechts met een beklemd hart scheidde, hield hij den 16den Junij 1686 zijne afscheidsrede te *Frankfort* en aanvaardde alzoo zijne reis naar *Saksen*. Zoodra hij de eerste plaats van het nieuwe landgebied betrad, gebeurde het, dat de koor-leerlingen zijnen wagen naderden en het volgende vers aanhieven :

» Ik heb, spreekt God, der armen klagt
 Gehoord, en al hun zuchten;
 Daarom betoon ik hun mijn' magt,
 Zoo heeft men niets te duchten."

Ditzelfde vers had hem eens te *Frankfort* wonderbaar opgebeurd en vertroost, toen hij vol groote droefheid over den treurigen toestand der Kerk

naar den bedestond gegaan was, welke juist door de zingende gemeente met dit lied geopend werd. Hij erkende daarin een gunstig teeken en zette in Godsdienstige stemming zijne reis naar *Dresden* voort, waar hij den 11^{den} Julij in tegenwoordigheid van den keurvorst en van het gansche hof zijne intreërede hield. SPENERS predikwijze bleef dezelfde als te *Frankfort*, eenvoudig-practisch, Bijbelsch, overal op de boetvaardigheid des harten en op het leven aandringende, en even als dáár, vertoonden zich ook *hier* verschillende uitwerkselen. De keurvorst betuigde onder anderen, dat hij nooit geloofd had, dat iemand hem ooit zoo het hart roeren zoude. Maar velen van het hof ergerden zich aan zijne onbaatzuchtige taal en ook een gedeelte der geestelijkheid achtte zich door zijne predikwijze middellijk gekwetst, dewijl zij eene andere was, dan de hunne. Aan tegenwerkingen kon het buitendien niet ontbreken in een land, waar, sedert de dagen der Hervorming, voortdurend de geest van het stijve Lutheranismus in de meest terugstootende en wanvoegelijkste vormen, bewaard was gebleven, en zoo was dan voor deze overregt-zinnigen ook een SPENER niet regtzinnig genoeg.

De strijd, die reeds ten tijde dat SPENER te *Frankfort* leefde de Kerk in beweging gebragt had, werd nu een algemeene strijd der Protestant-sche Kerk, die onder den naam van *piëtistischen* strijd bekend is. Terwijl wij de voorstelling en beoordeeling van dezen strijd tot de volgende bijeenkomst besparen moeten, deel ik slechts nog eenige woorden van SPENER zelven mede, waaruit men zijne opregte bedoeling kan leeren kennen (*): » Ik

---

(*) Bij HOSSBACH, I. S. 228.

zie *voor* en *nevens* mij, zegt hij, eene sterke magt des Satans en zijn sterk bevestigd rijk, ook zoovele moeilijkheden, welke te overwinnen boven alle menschelijke hulp en verwachting gaat. Maar aan dit alles stel ik wederom niets anders tegenover dan de *magt Gods*, waartegen niets bestaat, en deszelfs roeping, waardoor ik hier gekomen ben. Hij, die mij heeft bevolen hierheen te gaan, zal naar zijne trouw mijnen schoon elledigen, echter in *zijne* gehoorzaamheid te verrigten arbeid niet geheel zonder zegen en vrucht laten blijven. Daaraan houd ik mij en hoop waar niets te hopen is, met geduld afwachtede, welken zegen de Heer gelieve te geven. — — In dit geloovig vertrouwen, hoop ik, zal mij mijn hemelsche Vader versterken. — Zijn raad moet in alles vervuld worden.”

TIENDE VOORLEZING.

DE PIËTISTISCHE STRIJD. LEIPZIGER PIËTISTEN. BEROEPING VAN SPENER NAAR BERLIJN. DE UNIVERSITEIT TE HALLE. STRIJD OVER DE MIDDELDINGEN. SPENER OVER DATS EN SCHOUWBURG. SPENERS DOOD. ZIJN BEELD EN KARAKTER. AUGUST HERMAN FRANCKE.

Wij hebben SPENER als opperhofprediker te *Dresden* verlaten. Met dien post was die van biechtvader, kerkeraad en bijzitter aan het opperconsistorie te *Dresden* verbonden. » Die post gold toenmaals voor de eerste in de geheele Evangelische Kerk, dewijl men nog steeds *dat* land, hetwelk de wieg der Hervorming geweest was, en deszelfs heer als den voornaamsten en magtigsten onder de Protestantsche vorsten met bijzonderen eerbied beschouwde (*). Zoo invloedrijk deze post was en zoo zeer hij ook een' zekeren uitwendigen glans op dengene verspreidde, wien hij opgedrongen was: zoo weinig maakte SPENER van dezen uitwendigen nimbus der ambtsbediening gebruik. Eenvoudig bleef

---

(*) HOSSBACH I. S. 244.

ook thans zijne predik- en levenswijze en terwijl hij er op aanhield, dat de Catechisatiën, waarin hij reeds te *Frankfort* een nieuw leven gebragt had, ook in *Saksen* ingevoerd werden, ging hij zelf met het goede voorbeeld voor. Reeds door deze wijs van optreden wekte hij den weerzin van diegenen op, die het liever bij het oude gelaten hadden. De keurvorst, heette het, had in plaats van een' *hofprediker*, dien hij gezocht had, een' *schoolmeester* bekomen. Doch dat was voor SPENER geen schimp. Schoolmeester te zijn in het groote schoolgesticht van zijnen God hield hij voor de grootste eer en het grootste gewin.

De afstand tusschen het geheele wezen van SPENER en het heerschende wezen van zijnen tijd, de eenvoudigheid van zin tegenover de pedanterie, de milde vrijzinnigheid tegenover de harde verketteringzucht, de strengheid jegens zich zelven tegenover een zeker vertrouwen op de uitwendige ambtsbediening, de levendigheid en frischheid in de wijze om Christelijke dingen te behandelen en te beoordeelen tegenover een zeker gewoonheids-Christendom, moest meer en meer tot eene spanning heenleiden, die eindelijk in een' nieuwen twist uitbrak, welke den naam van *piëtistischen* twist verkreeg. Bij dezen moeten wij nu, eer wij het leven van SPENER verder vervolgen, wat vertoeven.

Er is veelligt, wanneer het de aanduiding van eigendommelijke Godsdienstige rigtingen geldt, geene benaming, welke in onzen tijd en in het gewone leven zoo dikwijls, maar ook juist daarom zoo onbepaald en ten onregte gebruikt wordt, dan de naam van *Piëtist*. Hoe spoedig is het oordeel uitgesproken, dat deze of gene een *Piëtist* zij? Maar

wanneer men eene nadere bepaling verlangt, wat dan een *Piëtist* zij, zoo kunnen slechts weinige daarmede eene klare en zekere voorstelling verbinden. Hier is een man, die leeft stil en ingetogen voor zich zelve, hij heeft geen smaak in luidruchtige vermaken, men ziet hem noch op bal, noch in den schouwburg, hij onderhoudt zich gaarne over Godsdienstige onderwerpen, bezoekt somtijds ook de eene of andere afzonderlijke Godsdienstige vergadering, en al aanstonds zal de groote hoop hem een *Piëtist* noemen, zonder dat die lieden zich in het minst bemoeid hebben, de neigingen van dien man nader te onderzoeken, naar den grond zijner Godsdienstige overtuigingen, naar den samenhang zijner ideën te vragen. Dáár heet veelligt een ander een *Piëtist*, dewijl hij in het gemeen slechts eene strenge naauwgezetheid in zijn gedrag toont, welke voor de menigte een raadsel is. Bij ons in *Bazel* verbindt men met den naam van *Piëtist* een bijzonder, maar een verkeerd denkbeeld. Piëtisten heeten bij ons doorgaans de aanhangers en vrienden der Evangelische broedergemeenten. Doch dit is historisch ten eenenmale onjuist. Het Piëtismus was vóór ZINZENDORF en de broedergemeente in aanwezen; ja, er was zelfs na het optreden van ZINZENDORF langen tijd een tweespalt tusschen *zijne* aanhangers en de Piëtisten, zoodat men de eersten slechts ten onregte den naam der laatsten geeft. Veeleer is de naam »Piëtist» op het naauwst met SPENERS geschiedenis verbonden. Toen namelijk SPENER nog te *Frankfort* stond, noemde men de vrome gemeente-leden, die afzonderlijke bijeenkomsten hielden, *Piëtisten* zooveel als fjmelaars, lieden, die vromer zijn wilden dan anderen of ten minste die

de vroomheid overal bovenaanstelden, dezelve eenzijdig verhieven, het met haar wilden laten afloopen ook daar waar het nog op andere dingen dan de vroomheid b. v. op geleerdheid en wetenschap aankwam. En men kan zich na al wat wij van SPENERS pogingen vernomen hebben, niet verwonderen, dat juist *deze* naam zich aan de vijanden aanbod. *Practische vroomheid* was ja het element, waarin zich de geheele Godgeleerdheid van SPENER bewoog, het doel, waarnaar hij streefde, het middel, waardoor hij alleen de Hervorming der Kerk zocht te bewerkstelligen. Gelijk het nu met zulke namen altijd gaat, zoo werd ook de naam van *Piëtist* spoedig een partijnaam. Eene uitwendige omstandigheid gaf inzonderheid daartoe aanleiding.

Ongeveer om denzelfden tijd (*), dat SPENER zijne bediening te *Dresden* aanvaard had, hadden zich namelijk te *Leipzig* twee bijzondere onderwijzers in de Godgeleerdheid, de magister AUGUST HERMAN FRANCKE en PAULUS ANTON vereenigd, om in eenige hunner collegiën de heilige Schrift tot hunne stichting te lezen. Bij hen voegde zich later nog een derde JOHAN CASPAR SCHADE, en daar er nog velen vrijwillig de oproeping volgden, zoo openden zij op eenen Zondag met de namiddag-predikatie deze nieuwe soort van collegiën, welke zij telkenmale des Zondags twee uren achtereen voortzetteden. In het eerste uur werd na gehouden gebed

---

(*) Omtrent het tijdrekenkundige zoowel als omtrent de gansche geschiedenis dezer collegiën zijn de geleerde programmen van ILLGEN vergeleken geworden: *historia collegii philobiblici Lipstensis*, 1836, 1837, 4o, waarin men ook eenige opgaven van HOSBACH vermeld vindt.

een hoofdstuk uit het Oude, in het tweede een uit het Nieuwe Testament, beide in de grondtaal voorgelezen, daarna taalkundig ontwikkeld en uitgelegd en eindelijk stichtelijk toegepast en weder met gebed besloten. Eene Godgeleerde bezigheid, welke toch waarlijk eer lof dan berisping verdiend had! De zaak vond ook werkelijk bijval. Er namen van tijd tot tijd onderscheidene studenten aan deze Zondags-, later Woensdags-collegiën deel; ja het aantal was zoo groot, dat een gewoon vertrek de leden niet gemakkelijk meer bevatten kon, en zoo werden dan in het vervolg die collegiën in de gehoorzaal van eenen hoogleeraar ALBERTI verplaatst, die ook de leiding van dezelve op zich nam. De collegiën, die intusschen hunne eigenlijke statuten verkregen hadden, heetten sedert hunne stichting bijbellievende collegiën (*Collegia philobiblica*) en SPENER, wien zij niet lang vreemd blijven konden, gaf daarover in een' brief aan het gezelschap zijne vreugde te kennen; ja, hij woonde zelf bij zijne aanwezigheid te *Leipzig* in April 1687 een hunner vergaderingen bij. De zaak kreeg spoedig door de bemoeijingen van FRANCKE, die na een kort verblijf in *Lunenburg* met een' nieuwen geloofsijver naar *Leipzig* teruggekeerd was, eene nog verdere uitgebreidheid en een steeds yaster aanzien. Spoedig stonden de gehoorzalen der overige Leipziger hoogleeraren ledig, terwijl die der Piëtisten opgevuld waren. De deelnemers aan de Bijbelsche collegiën lieten ook spoedig in hun uitwendig voorkomen de verandering bemerken, welke ondertusschen in hun binnenste plaats had gehad. De ongebondenheden van het studentenleven zeiden zij vaarwel, zij leefden stil en ingetogen; zelfs in de kleeding openbaarde zich

het streven naar eenvoudigheid, daar zij de toenmaals gebruikelijke pruiken en gestikte dassen afleiden en in demoedige houding daar heengingen. Eenigen vervoerde ook de nieuwe ijver zoover, dat zij de dictaten van hunne tot hiertoe gevolgde professoren verbrandden, hunne boeken als overtoellig huisraad weggaven en zich alleen bij den Bijbel en eenige weinige stichtelijke boeken bepaalden. Wie kan het loochenen, dat hier voorzeker veel valsche ijver, veelligt ook veel gemaaktheid en huichelarij mede onderliep! Maar was dat de schuld van SPENER of FRANCKE? Slechts zooveel is zeker, dat de beleedigde trots der vijanden gaarne zulke bijzonderheden aangreep, om tegen het geheel een wapen in de hand te bekomen. — Onder de Leipziger Godgeleerden, welke alzoo tegen de Piëtisten opstonden, muntte JOHANNES BENEDICTUS CARPZOVIVS de jonge uit. Het geslacht der CARPZOVIVSSEN was in het gemeen een orthodox geslacht; men denke slechts aan den regtsgeleerde van dien naam, die zich beroemen konde in zijne practijk 20,000 doodvonnissen uitgevaardigd te hebben! *Onze* CARPZOVIVS was anders een zeer geleerd man, die ook te *Bazel* onder den ouden BUXTORF gestudeerd had (*) en een man, wien ook anders menige verdiensten aanzien van Kerk en School niet ontzegd konden worden. Merkwaardiger wijze had CARPZOVIVS zelf *mede* aanleiding tot de Bijbelcollegiën gegeven, daar hij eens in eene predikatie zijne verwondering er over te kennen gegeven had, dat de studerenden zoovele andere collegiën onder zich hadden doch

---

(*) Zie BOUGINÉ II, S. 467.

geen Bijbelsch (*). Maar gelijk het juist pleegt te gaan, wanneer een idée, dat ons lief is, door anderen in de hand genomen en veelligt anders uitgevoerd wordt, dan wij het wenschen en denken, zoo zijn wij het eerst geneigd, bij den gelukkigen voortgang, welke die onderneming verkrijgt, gevoelig te worden. En zoo ging het waarschijnlijk ook den goeden CARPZOVIVS. In eene lijkrede, die hij op een van FRANKES toehoorders hield, gaf hij zijn hart over de vrome vergaderingen lucht, waaruit, gelijk hij zich uitdrukte, louter ongeleerde studenten te voorschijn kwamen. Doch bij dezelve gelegenheid vervaardigde de toenmalige hoogle  raar in de dichtkunde te *Leipzig*, JOACHIM TELLER, een lijkdicht ter eere van dien overleden student, waarin het onder anderen heette:

Men kent door heel de stad den naam der Piëtisten.
Wat is een Piëtist? die op Gods Woord steeds let,
Een heilig leven leidt naar 's Heeren heil'ge wet.

Zoo had deze dichter den spotnaam in een' eere-naam veranderd, maar daarbij aanleiding gegeven, dat de naam van nu af eerst regt als partij- en onderscheidingsnaam gebruikt werd, zoodat de geheele twist, die nu het eerst in de Saksische Kerk ontstond en zich van daar over een groot gedeelte der overige Protestantsche Kerken uitbreidde, den naam van *Pi  tistischen* twist verkreeg. Eene menigte ongegronde geruchten liepen over het drij-

---

(*) Zie KNAPP, *Leben und Charaktere einiger gelehrten und frommen Männer des vorigen Jahrhunderts*, S. 34. doch vergel. ook ILLGEN t. a. p. p. 8. noot. volgens welken de opgave wat twijfelachtig schijnt.

ven der Piëtisten van mond tot mond en CARPZOVIVS liet niet na in verdere geschriften de schaal van zijnen toorn over dezelve uit te storten.

Het kwam spoedig tot openlijke onderzoeken, die SPENER zelf in het belang der waarheid wenschte. Een man, die tot hiertoe het minst in verdenking was, een Piëtist te zijn, ja, die veeleer een voorganger der filozofische verlichting in *Duitschland* werd, de beroemde regtsgeleerde THOMASIVS, de moedige bestrijder der heksenprocessen (*) — trad ook in dit ketterproces op en werd de voorspraak van SPENER. Dit bragt hem zelven in het gerucht van het Piëtismus. Hij was te *Leipzig* niet meer veilig en moest naar het Brandenburgsche vlugten.

Daar gelijk bekend is bij den Westfaalschen vrede de drie hoofdbelijdenissen der Catholijke, der Luthersche en der Gereformeerde Kerken waren verzekerd geworden, zoo was het nu het spel der vijanden te toonen, hoe de Piëtisten tot geen dezer drie belijdenissen behoorden, maar als eene onwettige sekte in de Kerk bestonden en hoe het daarom pligt was, hen van den Godsdienstvrede uit te sluiten. Ook elders, b. v. in *Hamburg*, waar SPENERS ZWAGER HORBIUS als prediker stond, hadden dergelijke intrigues plaats. Doch het bedenkelijkste was, dat SPENER sedert het jaar 1689 bij den keurvorst van *Saksen* zelven in ongenade viel. SPENER had ja alleen onder voorwaarde, het Woord Gods vrij te mogen verkondigen, zijnen post aangenomen. Van dit regt had hij tot hiertoe in weerwil van de booze lasteringen onverhinderd gebruik gemaakt. Doch toen nu de hofprediker en

---

(*) Iets meer over hem in de 19de Voorlezing.

biechtvader het waagde, op een' bededag in Februarij van genoemd jaar den keurvorst in een' brief ernstige voorstellen over den toestand van zijn gemoed en leven te doen, vond zich zijne keurvorstelijke Hoogheid beleedigd en de, SPENER buitendien vijandig gezinde, hovelingen lieten niet na, die gevoelige stemming van den vorst aan te kweeken en te verhoo-gen. Die brief werd met een hard en gestreng antwoord teruggezonden, en toen SPENER in een' tweeden brief bescheidene tegenvoorstellen maken wilde, kreeg hij dien ongeopend terug. Een geheel jaar lang droeg de keurvorst wrok en bleef ook uit de predikatie weg. Reeds was hij van plan, zich van den man, aan wien intusschen de keurvorstin met alle vertrouwen gehecht was, op eene eervolle wijze te ontdoen, toen SPENER op eene onverwachte wijze een beroep naar *Berlijn* ontving als consistoriaalraad en proost aan de Nikolaaskerk. SPENER nam intusschen het beroep toen eerst aan, toen hij zijn tot hiertoe bekleeden post bij den keurvorst van *Saksen* op eene waardige wijze op eengooden voet gebragt had en deze hem [vrijwillig aan den keurvorst van *Brandenburg* FREDERIK III (den zoon van den grooten keurvorst) afstond.

Den 21sten Junij 1694 aanvaardde SPENER zijne bediening te *Berlijn*, welke *toenmaals* wel is waar van minder invloed was dan die welke hij verlaten had, maar welke blijkbaar aan zijne gemoedstemming meer beloven moest. De geest, welke in de keur-brandenburgsche regering heerschte ten opzichte van de kerkelijke betrekkingen, was toch zelfs de verdraagzame geest van SPENER. Hier woon-den ja Lutherschen en Gereformeerden in vrede naast elkander, en zoo kon dan ook hij onder de

bescherming van den Gereformeerden vorst zijn Luthersch Christendom ongehinderd leeren. Hij deed zulks met grooten zegen en zag zich daarin spoedig door zijnen ambtgenoot SCHADE ondersteund, die ook naar *Berlijn* was beroepen geworden. — Maar met SPENERS vertrek uit *Saksen* hadden de piëtistische twisten niet opgehouden. Zij ontvlamden nu des te sterker.

Het lag in den corporativen geest der vroegere eeuwen, dat zekere geestes-rigtingen niet slechts door zekere personen, maar ook door *scholen* en door de plaatselijkheden, waaraan deze scholen haar aanwezen en haren bloei te danken hadden, vertegenwoordigd werden. Zoo stonden in de XVIde eeuw de scholen van *Wittenberg* en *Jena* in de Protestantsche Kerk tegenover elkander, gene als de gematigde, deze als de strenge. In de tijden van CALIXTUS geraakte de school te *Helmstadt* in den roep van het Synkretismus. Nu kreeg ook de piëtistische rigting eene bepaalde school, waarin zij vertegenwoordigd werd, en dit was de sedert SPENERS vertrek naar *Berlijn* nieuw gestichte keur-brandenburgsche universiteit te *Halle*. Wij hebben vroeger gemeld, dat de geleerde THOMASIVS uit *Leipzig* naar het *Brandenburgsche* vlugtte. Deze hield aan de daar aanwezige ridderschool voorlezingen, die door vele studenten bezocht werden en in den keurvorst de gedachte opwekten, om die ridderschool in eene wezentlijke universiteit te veranderen. Doch wien anders dan SPENER zou de inrigting der *Godgeleerde* faculteit opgedragen worden? Deze kon nu, zonder eerst met de oude vooroordeelen van ouderwetsche akademiën te moeten kampen, eene nieuwe inrigting helpen vestigen, geheel naar het

vrome ideaal, zooals het hem voor oogen zweefde. Dat de derwaarts beroepene Godgeleerden mannen waren, die in SPENERS geest leerden en werkten, laat zich evenzeer verwachten, als dat de naburige universiteiten, met *Wittenberg* aan het hoofd, alles zouden aangewend hebben, om de nieuw gestichte universiteit mede in het geschreeuw van het *Piëtismus* te brengen. — Piëtisten en Hallensers waren van nu af gelijkkluidende namen en aan nieuwe uitvallen tegen hen ontbrak het niet. De theologische faculteit te *Wittenberg* stelde onder anderen een *Christelijk-Luthersch* *vertoog* tegen SPENER op, waarin hem 283 verschillende dwalingen opgeteld werden. Het boek was in zijn' geheel inhoud zoo hartstogtelijk, dat zelfs een vijand van SPENER, nadat hij het doorbladerd had, het geërgerd wegwierp met de woorden: » nu zal SPENER eerst regt krijgen ! » (*) — Ook de oude vijand CARPZOVIVUS liet zich uit *Leipzig* weder hooren; hij beschuldigde zelfs SPENER van Spinozismus (†). Hij noemde hem den ongeroepen Hervórmer, den stormwind der Kerk, den verwarrer en verstoorder van den vrede. Daar nu omstreeks denzelfden tijd op verschillende plaatsen geestdrijvende bewegingen plaats vonden, die men al aanstonds met het Piëtismus in verband bragt, zoo werd ook hiervan den stichters van het Piëtismus, SPENER en FRANCKE, de schuld gegeven, en toen de laatste in Januarij van het jaar 1695 aanving in maandelijksche afleveringen Bijbelsche waarnemingen uit te geven, waarin hij in bijzondere plaatsen de Luthersche

---

(*) KNAPP, t. a. p. S. 36.

(†) Over het Spinozismus zie beneden Voorl. 20.

Bijbelvertaling verbeterde, zoo brak van alle zijden het jammergeschrei los; want nu kwam het toch aan den dag, dat de Piëtisten Bijbelvervalschers waren, dat zij den eerwaardigen LUTHER van den troon wilden stooten enz. »De Satan,» heette het(*), »zocht onder den schijn van vroomheid en heiligheid de arme bedrukte Kerk in het ongeluk te storten; reeds was men begonnen de symbolische boeken gering te achten en nu dreef de duivel de Piëtisten zelfs zoover, dat zij ook LUTHERS overzetting, het palladium der Evangelische Kerk en haar voornaamste bolwerk tegen de Papisten, laakten en verdacht maakten» enz. Te vergeefs bezwoer FRANCKE zijne hoogachting voor LUTHER, de vijanden wilden ook hier gelijk hebben.

De strijd hield zich intusschen niet binnen de grenzen der dogmatische Theologie alleen, maar werd ook op het gebied van het burgerlijk en maatschappelijk leven overgebracht. Wij hebben reeds opgemerkt, dat de Piëtisten zich van zekere vermaken verwijderd hielden en ook in hun uiterlijk voorkomen eene eenvoudigheid bewaarden, die geweldig bij de toenmalige zeden afstak. Ook *dat* moest hun nu tot ketterij gerekend worden. Dat SPENER zelf voor zijn' persoon een streng leven leide, dat hij het met het zedelijke zeer naauw nam, blijkt uit al zijne geuite gevoelens en voornamelijk uit zijn geheel openbaar en bijzonder leven. De gewone vermaken, gelijk zij toenmaals juist niet altijd op de eerbaarste wijze bij alle regtzinnigheid in geloofszaken plaats hadden, moesten noodwen-

---

(*) In het geschrift van FR. MAYER, (vroeger te *Hamburg*, naderhand Zweedsch opperkerkeraad) bij HOSSEBACH II, S. 68.

dig zijne afkeuring erlangen, en de leer, dat er zekere *middeldingen* bestonden, die op zich zelve noch goed noch kwaad waren en die men alzoo zonder nadeel van zijne zaligheid behouden kon, moest hem als eene bedenkelijke leer voorkomen, zoo lang het geweten geen bepaald rigtsnoer had, waaraan het zich in zulke gevallen houden kon. Of het dragen van pruiken en sierlijke kleederen, of het gebruik van [schertsredenen en aardigheden, of een dronk in eere uit den beker der vrolijkheid (*poculum hilaritatis*) geoorloofd was? dit waren vragen, die SPENER noch onvoorwaardelijk toestemmen, noch onvoorwaardelijk ontkennen wilde; dewijl het daarbij op de *gezindheid* aankwam, waarmede deze dingen gedaan of nagelaten werden. En evenzoo oordeelde hij ook over twee soorten van vermaak, die van ouds de grenzen tusschen de strenge en minder strenge zedeleer daargesteld hebben, over den *dans* en den *schouwburg*. Hooren wij daarover zijne gedachte. — Wat den dans betreft, zoo had SPENER reeds in zijne vroege jeugd dien als iets zondigs leeren verfoeijen: want toen hij eens in zijn 12de jaar zich liet overreden, aan dit vermaak deel te nemen, had hem daarover zulk een gewetensangst overvallen, dat hij zich dien nog in latere jaren herinnerde (*). Nogtans leide hij dezen strengen maatstaf niet aan anderen op; veeleer ging zijne meening in rijpere jaren daarhenen, dat wanneer men onder den dans verder niets verstond dan eene beweging van het ligchaam naar zekere melodie, hij daarin niets zondigs zien kon; ja, hij vergunde zelfs het leeren van den dans, wan-

---

(*) HOSSBACH I, S. 85.

neer het bloot met het doel geschiedde, om het ligchaam huigzaam en vlug te maken. Doch daar de ondervinding leerde, dat de gewoonlijk voorkomende dansen bijna altijd aanleiding tot allerlei ligtvaardigheid en dartelheid gaven en dewijl dat rondloopen en springen met die eerbaarheid en deftigheid niet wel overeenkwam, die den Christen betaamde: zoo moest het billijk door de overheid verboden worden. Daar bovendien de Christen alles tot Gods eer, alles in naam van JEZUS CHRISTUS met vermindering van den schijn des kwaads, met bestrijding van de liefde dezer wereld doen moest, zoo vroeg hij: of dat alles wel bij den gewonen dans het geval zijn kon? — Intusschen was hij van meening, dat men minder tegen het dansen ijveren, dan veeleer in de menschen die Christelijke gezindheid gronden moest, door welke het van zelf wegvallen zou: want het bloote nalaten van den dans, waarbij *het hart nogtans met liefde tot de wereld en tot haar ijdel wezen vervuld bleef, kon noch Gode welgevallig zijn noch iets tot het ware Christendom bijdragen*, en het was zeer te vreezen, dat door het *onvoorwaardelijk* veroordeelen van den dans al diegenen in nog grooter verzoeking en zonde zouden gebragt worden, die of het onwettige van dit vermaak niet *inzagen* (dewijl het in de heilige Schrift niet uitdrukkelijk verboden was), of *wanneer* zij het *inzagen*, geen kracht genoeg hadden het na te laten of den smaad der wereld op zich te laden. — Evenzoo oordeelde hij over het bezoeken van den schouwburg. » Het is, zeide hij, met de theatrale voorstellingen zoo gelegen, dat ik mij zelven in mijn geweten nooit zou kunnen voldoen. Gelijk zij in het gemeen gehou-

den worden, zal het onbetwistbaar zondig zijn, doch hetwelk genoegzaam door de *omstandigheden* veroorzaakt wordt, en als zoodanig tel ik ze onder de wereldsche ijdelheden, als dansen en andere dergelijke dingen. *Doch wanneer ik uit Gods Woord* tot overtuiging van het geweten bewijzen moest, dat zij *in zich zelve zonde zijn*, beken ik, dat ik daarmede niet voor den dag zou durven komen, ofschoon ik aan de andere zijde derzelver verdediging niet op mij wist te nemen. Waarom ik bijna niets grondigers daartegen wist in te brengen, dan het verlies van den edelen tijd, de gelegenheid tot het kwaad en den tegenwoordigen algemeenen treurigen toestand, waarom wij ook anders geoorloofde vermaken billijk te matigen hebben." Overigens meende SPENER ook hier, gelijk hij den dans, dat men er niet mede beginnen moest, de lieden met geweld daarvan weg te drijven, maar hun eene ernstiger gezindheid in te boezemen, » want of zij ook van de komediën afgebragt werden, eer de wortel in het hart uitgeroeid is, vrees ik, dat daarmede toch weinig zou uitgerigt zijn." Ja, gelijk SPENER den dans, als gymnastische oefening beschouwd, daarliet, zoo wilde hij ook niet over de dramatische kunst als zoodanig den staf breken. Veeleer roemde hij aan eenen vriend, dat hij uit een treurspel van den dichter CRYPHUS, eenen niet geringen spoorslag tot het goede ontvangen had, en dat wanneer alle tooneelstukken op die wijze vervaardigd waren, hij veel gunstiger over dezelve oordeelen zoude (*).

(*) Blijkbaar ligt in dit gevoelen van SPENER de eenzijdigheid verborgen, die zich in het later Piëtismus nog meer vertoonde, ook

Bij zulk eene wel is waar strenge, maar toch altijd hoogst bezonnen en gematigde beschouwing bleven echter niet alle aanhangers van SPENER staan, doch eenigen zochten werkelijk (tegen den raad van SPENER) in de strenge veroordeeling van zulke vermaken een' hoogen graad van heiligheid. De prediker CRASSEL in het *Altenburgsche* b. v. sloot in het jaar 1697 al diegenen eigenmagtig van het Avondmaal uit, die zich niet voor altijd van het dansen onthouden wilden, en onderscheidene piëtistische predikers van andere oorden volgden hem hierin na. Daardoor werden de vijanden slechts verbitterd. Ja, in den ijver tegen de Piëtisten gingen zij dan weder zoo ver, dat zij reeds het dansen en het bezoeken van den schouwburg voor een goed teeken van regtzinnigheid hielden, gelijk dan zelfs een aanzienlijk Saksisch geestelijke, bijzondere gebedsformulieren voor spelers opstelde (*).

Onder al de verschillende twisten was SPENER oud en grijs geworden. Hij was in zijn 70ste jaar, toen hij den derden Zondag na Trinitatis des jaars

de *kunst* alleen naar het onmiddellijk *zedelijk* nut te schatten. Het aesthetisch oordeel ontbrak hem ook in andere dingen. Maar voorzeker is deze eenzijdigheid nog altijd beter, dan de tegenovergestelde, waaraan onze tijd mank gaat, om alles alleen naar den aesthetischen indruk te beoordeelen en dezen voornamelijk in onzedelijke uitspattingen, ja in de virtuositeit der misdaad te zoeken.

(*) HOSSBACH II. f. 126. Het *spel* verwierp SPENER insgelijks, wanneer het om des gewins wille geschiedt, en uithoofde van tijdverlies; daarentegen meende hij, dat b. v. »het kegelspel bij het gebruiken van een bad ter genezing waar men eenige beweging bij behoefde en geene andere beweging had of zich maken kon, juist geen zonde was." Vergel. de onder aan te voeren uittreksels van HENNICKE S. 141. Daar vindt men ook nog iets over dans en schouwburg.

1704 zijne laatste predikatie hield. Kort daarop overviel hem eene krankheid, die zijne afnemende krachten spoediger deed verdwijnen. Ook ten opzichte van *dezen* tijd van lichamelijk lijden kreeg SPENER de ondervinding, dat schoon onze uitwendige mensch vergaat, de inwendige toch van dag tot dag vernieuwd wordt. Hij nam van zijne ambtgenooten, gelijk ook schriftelijk van zijnen landsheer, den keurvorst, die sedert tot de *koninklijke waardigheid* verheven was, een roerend afscheid en beval hem dringend het heil der Kerk aan. Van nu af hield hij zich alleen met de gedachte aan de naderende eeuwigheid bezig. Alle lichamelijke verkwikking van zich afwijzende, verlangde zijn hart eenig en alleen naar de geestelijke lufenis, welke hem bijzonder uit troostrijke liederen toestroomde, die hij voor zich zingen liet. — De man, die bij zijn leven zich steeds vredelievend en verzoenlijk betoond had, wilde ook verzoend met alle menschen en zonder haat jegens zijne vijanden uit de wereld scheiden. » Ach, riep hij eens uit, God zij lof en dank, dat ik geen mensch in de wereld had, wien ik vijandig was, » en toen zijne echtgenoot hem antwoordde: » en dengenen, die u vijandig zijn, hebt gij vergeven en wenscht, dat God hen bekeeren mogt, » hernam hij: » ach ja, van harte wensch ik het. » SPENER verheugde zich zoozeer over zijne ontbinding, dat hij verbood, hem naar het toenmalig gebruik een zwart lijkkleed aan te trekken en de kist zwart te verwen. Hij had, zeide hij, in zijn leven genoeg over de Kerk getreurd, doch nu ging hij in de triomferende Kerk, en daarbij voegde een *wit* kleed, om te betuigen, dat hij gestorven was in de hoop op eene verbeter-

ring der Kerk op aarde. Op den avond vóór zijn dood liet hij zich het 17de hoofdstuk van het Evangelie van JOHANNES driemaal na elkander voorlezen. Hij had dit hoofdstuk altijd zeer hooggeacht, maar uit heiligen eerbied voor de diepte van deszelfs inhoud het nooit gewaagd daarover te prediken. — In de armen der zijnen gaf hij den geest op denzelfden dag en hetzelfde uur, dat hem anders zijn plicht tot de verkondiging van Gods Woord in de kerk riep; op Zondag den 5^{den} Februarij 1705. Zijn stoffelijk overschot werd niet, gelijk anders gebruikelijk was, in de kerk, maar op eene door hem zelven aangeduide plaats op het kerkhof bijgezet. Duizenden van menschen waren bij die begrafenis tegenwoordig. Den tekst voor de lijkrede had hij voor zich zelven gekozen; het waren de woorden van den Apostel in den Brief aan de Romeinen hoofdst. 8: 10. » En indien CHRISTUS in u is, zoo is wel het ligchaam dood om der zonde wil; maar de geest is levend om der gerechtigheid wil.” Zijne nagedachtenis bleef bij alle vromen in zegening. Doch de ijverende vijanden vervolgden hem nog in den dood, en een derzelven, Dr. FECHT te *Rostock*, wilde niet gedoogen, dat men hem den *zaligen* SPENER noemde, hetwelk hij zelfs in een’ bijzonderen geleerden redetwist zocht te verdedigen (*). Vertoeven wij nog een oogenblik bij het beeld van den man, dien wij als een der lichtende punten in de geschiedenis der ontwikkeling van het Protestantismus moeten beschouwen.

Uit groote bescheidenheid had SPENER lang geweigerd, zijn beeldtenis te laten schilderen, en eerst

---

(*) KNAPP, S. 38.

toen hem gezegd werd, dat een arme kunstenaar daardoor aan brood kon komen, willigde hij het in. Naar dit beeld te oordeelen (*), behoorde SPENER tot die mannen, welke minder door sterk spreken- de trekken, dan door de edele uitdrukking van hun gelaat evenzeer achtig gebieden als vertrouwen verwekken. Onder het hoog gewelfde voorhoofd glinstert een helder schitterend paar oogen, terwijl het benedenste gedeelte van het aangezicht een door smart getemperd glimlachje vertoont. De triomferende en de lijdende Kerk spiegelen zich alzoo op zijn gelaat af, gelijk hij ze beide in zijn hart droeg.

SPENERS huiselijk leven was, gelijk zijn levens- beschrijver HOSSBACH zich uitdrukt, in letterlijken zin eene gedurige beoefening van de Christelijke spreuk: *bid en arbeid*. Het gebed noemde hij den adem van zijn geestelijk leven en zoo begon hij ook elke gewigtige bezigheid met de aanroeping van God. Zoodra hij des morgens van zijne legerstede opstond en eer hij nog een licht aangestoken had, bad hij voor zich alleen; want dit, zeide hij, kon hij ook zonder licht volbrengen. Daarna verzamelde hij zijn geheele huisgezin tot het morgengebed, waarin hij ook aan de overheid des lands en vele andere regerende hoofden, landen en steden gedacht. Ook het middag- en avondmaal werd op dergelijke wijze door gemeenschappelijk gebed gewijd en besloten. Somwijlen plagt hij vooraf een hoofdstuk uit de heilige Schrift luide voor te le-

---

(*) Ik heb het origineel niet gezien maar slechts de koperplaat van JOZEF A. MONTALEGRE voor de Frankforter uitgave der *Consilla* 1709. 4o.

zen en daarna met de zijnen een geestelijk lied te zingen. De dag werd weder met een gemeenschappelijk avondgebed besloten. Ook zijn eenzaam gebed was tegelijk voorbede voor anderen. Hierin bediende hij zich van eene eigene methode, die voor ons wel is waar iets in het oog loopends hebben kan, maar welke ons een beminnenswaardig bewijs van zijn kinderlijk gemoed is. Dewijl hij te veel bekenden en vrienden had, dan dat hij dagelijks voor ieder derzelve had kunnen bidden, zoo verdeelde hij zijne voorbeden geregeld geographisch naar landen en provinciën, en gedacht zoo naar de rij aan diegenen, die daarin woonden, namelijk voor God. Ook rigtte hij zich daarbij naar die mate, als hij geloofde, dat het voor hen noodig was. Voor eenigen bad hij eenmaal in de week, voor anderen meermalen, voor vele alle dagen, voor zijne liefste vrienden driemaal daags, en wanneer hij iemand, die van een' Christelijken zin en een opregt streven vervuld was, ook slechts eenmaal gezien of van hem gehoord had, zoo was dezelve gewis een voorwerp van zijne voortdurende voorbede. — Voor het overige mag bij deze bijzondere gebedsmethode van SPENER, even als bij de evenzoo merkwaaardige gebedswijze van LUTHER niet vergeten worden, dat iets dergelijks alleen daar schoon en waar en goed is, waar het uit de natuurlijke gemoedsgesteldheid voortvloeit, en het allerm minst voor slaafschte navolging geschikt is, welke in zulke dingen doorgaans verkeerd raadt. — Doch gelijk SPENER het gebed den adem zijns levens noemde, zoo zeide hij ook met betrekking tot den *arbeid*: »Wie mij den arbeid ontnemt, beneemt mij het leven (*).» En

---

(*) KNAPP t. a. p. S. 200

hoe arbeidde SPENER? Daarvan kan men zich naauwelijks een begrip maken. Nevens zijne veelvuldige en moeilijke ambtsbezigheden schreef hij eene menigte boeken, deelde hij iedereen raad mede, bestuurdde vrome vergaderingen en onderhield eene briefwisseling, die zoo uitgebreid was, dat hij eens op het einde van een zeker jaar uit *Dresden* aan een zijner vrienden verzekerde, dat hij in den loop van hetzelfde 622 brieven beantwoord had, doch dat er nog 300 onbeantwoord lagen (*). Doch welverstaan waren er onder deze brieven vele, die een' aanmerkelijken omvang hadden en zich niet als handelsbrieven lieten afdoen; brieven, die den geheelen man vereischten, waar hij dikwijls zijne geheele ziel met al wat er in omging op uitsloofde. Ook te *Frankfort* reeds was zijne correspondentie zoo groot geweest, dat de Duitsche keizer bij de Taxische postdirectie voor hem vrijheid van port uitwerkte, eene vergunning die hem ook naderhand de keurvorst van *Saksen* verleende en een bewijs, hoe hoog SPENERS geestelijk werk ook van staatswege geschat werd!

Ofschoon SPENER niet hield van de gewone homiletische kunst, zoo bewerkte hij toch al zijne predikatiën zorgvuldig en leerde ze naauwkeurig van buiten, ja bragt het daarin tot zulke een vaardigheid, dat hij na het opstel driemaal overgelezen te hebben de predikatie van buiten kende. En toch bekende SPENER, dat het hem op den dag, toen hij het eerst den kansel bestegen had, geweest was alsöf hij naar de gerechtsplaats gevoerd werd, ofschoon hij toch toen reeds als onderwijzer gewoon

---

(*) HOSSBACH I, S. 314.

geweest was, voor eene groote vergadering te spreken; maar ook later was deze vrees niet geheel van hem geweken, en nog in oudere jaren zijns levens had hij somwijlen, inzonderheid wanneer het in zijn gemoed donker was, den kansel met de vrees beklommen, dat zijn geheugen hem verlaten kon. Doch in zulk een' toestand versterkte hem dan het voornemen, zich geheel aan den Goddelijken wil over te geven, hetwelk hij ook telkenmale in het stille gebed bezegelde; waarbij hij overigens nog den zeer verstandigen troost voegde, dat aan en voor zich zelve de zwakheid van geheugen nog geen schuld en geen schande was, en dat wanneer zij van de toehoorders dus aangezien werd, men dit juist als eene verdemoediging van boven geduldig verdragen moest (*).

Wanneer aan SPENER bij zijnen arbeid zijn goed geheugen, zijn helder verstand, zijne schoon ook niet vurige, echter levendige verbeeldingskracht aanmerkelijk te hulp kwamen als gaven, die ieder zich zelve niet geven kan, zoo droeg hij toch ook het zijne er toe bij door de naauwgezetste waarneming van den tijd en door de zorg voor zijne geestelijke en ligchamelijke gezondheid. Ook de laatste was een genadegeschenk van God, waarover hij zich in hooge mate te verblijden had. Hij sliep

---

(*) Bij HOSSBACH I, S. 264. Op dezelfde wijze troostte zich ook HENDRIK MULLER over het blijven steken in zijne leerrede. Toen hem dit eens bejegend was, dewijl hij ten gevalle van een tegenwoordig vorstelijk persoon te geleerd wilde prediken, verklaarde hij acht dagen daarna in de inleiding: «Vóór acht dagen heeft Dr. MULLER willen prediken, maar nu zal de Heilige Geest prediken.» RUSSWURM t. a. p. S. 23.

weinig, maar altijd goed. Hij droomde zelden (*) en slechts twee of driemaal in zijn geheele leven bragt hij een gedeelte van den nacht slapeloos door en wel uit zorg voor de Kerk. Geregeld stond hij te half zes, Zondags reeds te vier ure op. Den geheelen voormiddag tot twaalf ure, en het eerste gedeelte van den namiddag arbeidde hij onafgebroken en eerst de tweede helft van den namiddag ontving hij bezoek. Alleen de tijd bij den disch werd aan het onderhoud gewijd en ook deze werd verkort, doordien hij driemaal in de week des avonds alleen op zijne kamer spijsde, om tijd te winnen: Ja, zoo huishoudelijk ging hij met den tijd om, dat hij den achter zijne woning te *Berlijn* liggenden tuin in zijn geheele leven slechts tweemaal en ook dan maar voor weinige oogenblikken bezocht. Om zich daarentegen beweging te verschaffen, plagt hij bij bezoeken in de kamer op en neêr te gaan en besteedde daartoe de inspectiereizen op de landparochies, des Zondags namiddags; echter moest hem ook op deze gelijk op alle andere reizen een boek vergezellen.

In zijn kost en kleeding nam SPENER de grootste eenvoudigheid in acht, gelijk zij dan ook bij de toenmalige zeden beduidend afstak. Ook bij slecht weder ging hij in de stad altijd te voet en bediende zich van rijtuig alleen bij grootere reizen. Slechts ongaarne en zelden nam hij uitnoodigingen tot gastmalen aan en week ook daar niet van zijne gewone matigheid af. Zijn gesprek was vrolijk en harte-

---

(*) Echter had hij ook levendige en veel beteekenende droomen, gelijk kort vóór zijne verplaatsing van *Frankfort* naar *Dresden*, zie HOSSBACH I, S. 216.

lijk, doch altijd vol van theologischen ernst. Hoeveel menschenkennis ook SPENER bij zijnen veelvuldigen omgang met aanzienlijken en geringen verkregen had, en hoezeer zich ook voor zijnen verschenden blik de diepten van het menschelijk hart ontsloten hadden, zoo had daardoor toch zijn natuurlijk vertrouwen in de menschen geen afbreuk geleden. In tegendeel gebeurde het hem niet zelden, dat huichelaars en valsche vrienden van zijne goedhartigheid misbruik maakten. Daarentegen hield hij van zich zelven zoo weinig, dat wanneer hij hoorde, hoe anderen hem lof en bijval gaven, hij zeide, dat hij niet wist wat de lieden aan hem vonden, waarom zij hem zoo hoogachtten. Ja, hij schaamde zich niet, zijne gebreken opentlijk te belijden en dikwijls zijne gemeente onder tranen te bidden, hem zijne feilen te herinneren. Zulke herinneringen nam hij met zachtmoeidigheid en dank af, zelfs wanneer zij van lieden van geringen stand kwamen. Niets was hem meer tegen den zin, dan wanneer somwijlen andere predikers zijnen naam op den kansel vermeldden en nog in zijn' laatsten wil verbood hij uitdrukkelijk, de door hem opgestelde persoonlijke bijzonderheden ooit eenige loftuiting toe te voegen.

Ook *wij* willen dezen laatsten wil eeren. De man heeft tot hiertoe door zich zelven gesproken en zoo moge ook zijn beeld, ontdaan van ieder verder bijvoegsel, in ons geheugen blijven. Zelfs uit zijne talrijke schriften waag ik het niet, u hier nog meer mede te deelen, deels om den tijd te besparen, deels ook omdat helaas! de eenigzins moeilijke en slepende taal, welke SPENER met zijnen tijd deelde, de woordelijke uittreksels moeilijk zoude

maken, en verminkingen ligt den zin van het geheel verduisteren (*). Er is ons veel meer aan gelegen, ook dien man nog kortelijk te beschouwen, welken de Voorzienigheid aan *zijne* zijde geplaatst had, om bij de verschillende gaven en verschillende omstandigheden des levens *met* hem te werken en met hem den smaad der vervolging, zoowel als den dank en roem van het nageslacht in te oogsten. Terwijl SPENER in zijnen rustigen gang van ontwikkeling, in zijne stille vredelievendheid, in de wijze, waarop hij het onverstand der blinde ijveraars behandelde, ons menigmaal den vromen MELANCHTON herinnert, zoo toont ons daarentegen de jongelings geschiedenis van zijnen jongen vriend AUGUST HERMAN FRANCKE veel, dat ons de worstelingen in het geheugen terugroept, welke eens LUTHER in het Augustijner-klooster te *Erfurt* doorgestaan heeft; alleen met dat onderscheid, dat terwijl dáár LUTHER de *eerste* en MELANCHTON de *tweede* persoon is volgens den natuurlijken rang, welken de ouderdom en de geschiedenis hen aanwezen, *hier* eene omgekeerde betrekking plaats vindt, daar hier — zoowel wat den ouderdom, als de plaats betreft — SPENER als de eerste, FRANCKE als de tweede te beschouwen is.

AUGUST HERMAN FRANCKE (†) werd geboren, 27

(*) Vruchtbare uittreksels vindt de lezer overigens in HOSSBACHS meermalen aangehaald geschrift: [*Philipp Jakob Spener und seine Zeit*. 2 Thle Berlin 1828 en bij F. A. E. HENNICKE, Philipp Jakob Speners deutsche und lateinische theologische Bedenken in einer zeitgemässen Auswahl. Halle 1838. 8. Bijzonder verdient de brief aan zijnen zoon PHILIP REINHARD te *Leipzig*, waar deze in eene apothek leerde, S. 183, als een tegenhanger van den boven medege-deelden brief van PAULUS GERHARDT nagelezen te worden.

(†) Wij volgen meest de monographie van GUERICKE. *Halle* 1827.

jaren later dan SPENER, den $\frac{12}{23}$ Maart 1663 te *Lubeck* en was, even als SPENER, de zoon van een praktisch regtsgeleerde. Zijne ouders trokken naar *Gotha*, en daar stierf de vader toen FRANCKE eerst 7 jaren oud was. Naast de moeder (ANNA GLOXIN) was het eene oudere zuster, die bijzonder op het vrome gemoed van den knaap werkte en hem met den Bijbel bekend maakte. Behalve den Bijbel werd in deze tijden door alle vrome familiën ARNDT's waar Christendom hoog geacht en gelijk eens LUTHER naar eenen TAULER en THOMAS à KEMPIS, zoo rigtten vele vrome mannen toenmaals naar de schriften van ARNDT hun inwendig leven in. Moesten niet reeds daarom zulke boeken als eerzuilen in den tempel der Duitsche letterkunde geacht worden? — FRANCKE onderscheidde zich vroeg door zijne vorderingen in het leeren, hij was aanmerkelijk jonger dan zijne medescholieren en bekend niet vrij van ijdelheid geweest te zijn. Zijne studiën volbragt hij op het gymnasium te *Gotha* en op de universiteit te *Erfurt* en *Kiel*. Op de laatste plaats genoot hij het onderwijs en de naauwe vriendschap van den voortreffelijken CHRISTIAAN KORTHOLDT, een der geleerdste Theologanten van dien tijd (*). Te *Hamburg* maakte hij zich bij eenen daar levenden geleerde ESRA EDZARDI (†) de Hebreeuwsche taal ei-

---

(*) Geboren 1632 te *Borg* op het eiland *Femern*, gestorven als vice-kanselier te *Kiel* 1694. Hij heeft bijzonder in de Kerkgeschiedenis uitgemunt.

(†) Hij leefde daar zonder opentlijke bediening als bekeerder van Joden, Turken en Heidenen, nadat hij zich vroeger ook te *Bazelen* in het overig gedeelte van *Zwitserland* opgehouden had. Zijne zonen GEORGE ELIEZER en SEBASTIAAN maakten zich insgelijks in de geleerde wereld bekend; de laatste was intusschen een grof polemicus, zie BOUGINÉ II, S. 406 en ISELINS *historisches Lexicon*.

gen welke hij tot hiertoe te zeer verwaarloosd had. Deze zette hij bij zijne terugkeering naar *Gotha* met zulk een' ijver voort, dat hij in één jaar den Hebreuwschen Bijbel zevenmaal doorlas en wel telkens binnen 6 weken. Spoedig kon hij nu anderen leeren, en werkelijk kreeg hij eene uitnoodiging naar *Leipzig*, om daar een' jong bemiddeld Godgeleerde bijzonder onderwijs in het Hebreuwsch mede te deelen. In dezen tijd van zijn verblijf te *Leipzig* vallen, gelijk wij uit SPENERS leven weten, die Bijbelsche collegiën, waarvan wij reeds gesproken hebben. Nogtans bekent FRANCKE, ook in *dezen* tijd nog niet volkomen in den geest van het levendig Christendom ingedrongen te zijn; hoezeer hij reeds van zijn veertiende jaar af een' bijzondere trek tot God bespeurd en veel zielestrijd doorgegaan had. Eerst in het huis van den superintendent SANDHAGEN in *Lunenburg*, waarheen hij zich in den herfst van het jaar 1687 begeven had, had er zulk eene verandering met hem plaats, dat hij van dien tijd af zijn levendig bewustzijn van de genade Gods dagteekende. De vrome CHRISTIAAN SCRIVER, dien wij uit eene vroegere zamenkomst kennen, had reeds op de reis derwaarts een' diepen indruk op hem gemaakt. » Van dien tijd af, » verklaart FRANCKE zelf in een fragment over zijn leven, » is het mij met het Christendom ernst geworden en van toen af gemakkelijk gevallen, alle ongoddelijk wezen en alle wereldsche lusten te verloochenen. Gods eer, de bevordering van zijne kennis onder de menschen, is mij sedert gewigtiger dan alles geweest, en ik ben begonnen, bevordering, eer en aanzien voor de wereld, rijkdom, goede dagen en vermaken voor niets te ach-

ten.” — Wij bemerken alzoo hier eene in het oog vallende verscheidenheid in het leven van SPENER en FRANCKE. Bij genen vonden wij geen zoodanig bepaald tijdpunt zijner bekeering, als bij dezen. En stonden zij evenwel niet beide even hoog in het oog van God? Een wenk voor ons, dat wij niet alles naar éénen maatstaf meten en de verscheidenheid der leidingen Gods in het leven der menschen erkennen moeten.

FRANCKE ging van *Lunenburg* weder naar *Hamburg*, waar hij zich in gemeenschap met gelijkgezinden bijzonder gelukkig voelde. Dit gevoel van gemeenschap doordrong hem zoozeer, dat hij zeide, dat het met de Christenen was als met de gloeiende kolen; leide men deze ver van elkander, zoo doofde ligt de een na de andere uit; doch leide men een hoop van dezelve bijeen, zoo werd door het vuur van de eene dat der andere onderhouden, en dikwijls staken de gloeiende kolen ook de nabij liggende doode aan. Door die levendige begeerte gedreven, om ook anderen die zaligheid te doen smaken, welke hij in zijn geloof genoot, begaf hij zich weder naar *Leipzig* en nam daar met nog grooter ijver aan die vergaderingen deel, dan te voren, ja bragt een’ nieuwen opwekkenden geest in dezelve. Van dien tijd dagteekent zich ook zijne naauwe vriendschap met SPENER, met wien hij nu ook den strijd deelde, die zich van toen af steeds ernstiger ontwikkelde. Hij bleef echter niet zeer lang te *Leipzig*, maar volgde eene beroeping als prediker naar *Erfurt*, waar hij zich aan zijnen vriend JOACHIM BREITHAUPT aansloot. Beide mannen predikten met kracht en nadruk in *denzelfden* geest, waarin SPENER predikte. Ook zij drongen, tegen-

over een dood mondgeloof en eene doode werkelijkheid, op een *levendig* geloof, op *heiliging* van leven en wandel aan. De toeloop tot deze »ernstige» predikatiën, gelijk men ze noemde, was ongehoord groot. Ook vele Catholijken te *Erfurt* bezochten dezelve, en gingen, vol geestdrift voor zulk een Protestantismus, tot de Evangelische belijdenis over. Maar ook *hier* ontbrak het niet aan menigerlei aanvechtingen. Toen FRANCKE de proef nam, om nieuwe Testamenten en ARNDT'S waar Christendom onder de menschen te brengen, welke boeken hij van *Lunenburg* en andere plaatsen ontbood, heette het, dat hij kettersche boeken verspreidde. Op het postkantoor en aan alle poorten werd scherp bevel gegeven, om ieder pakket, dat naar FRANCKE kwam, in beslag te nemen en op het raadhuis te leveren. Spoedig werd zulk een pakket werkelijk ingeleverd en FRANCKE afgevraagd: »waarom hij zich onderstond, tegen het verbod, kettersche boeken te ontbieden?» FRANCKE ontkende, dit gedaan te hebben. Men antwoordde: »dat daar hij zoo stout zijne daad ontkende, men hem zou overtuigen.» Doch toen het pakket voor zijne oogen geopend werd, bevonden er zich geene kettersche boeken, maar nieuwe Testamenten in. De raadsheeren schaamden zich en ontsloegen FRANCKE met eere. Nogtans rustten de vijanden niet, voordat FRANCKE onverhoord en onovertuigd van zijn ambt ontzet werd en het gestreng bevel kreeg, binnen 48 uren de stad te verlaten. Te vergeefs overhandigden de schoolkinderen den stadhouder een weemoedig smeekschrift en deden aan het hof een voetval, te vergeefs sprongen ook vele burgers voor hem in de bres. Men zette deze gevangen en FRANCKE moest den

27sten September 1694 *Erfurt* verlaten. Hij begaf zich naar *Gotha* bij zijne moeder en zuster. Onderweg vervaardigde hij een geestelijk lied, dat in het vervolg onder de nieuwjaars-liederen der Kerk opgenomen werd, ofschoon het hier den aanvang van een nieuw levenstijdperk in het gemeen geldt (*).

(*)   God lof! een stap ter eeuwigheid,
                  Is wederom voleindigd;
 Naar U bij 't voortgaan van den tijd,
                  Verlangt mijn hart steeds vurig,
 ô Bron, waaruit mijn leven vloeit
 En rijkdom van genade stroomt
                  Tot mijner ziele leven.

Ik tel steeds uren, dag en jaar,
 En 't valt mij haast te lange
 Eer ik volkomen hel en klaar
                  ô Leven! U omvange.
 Opdat, wat sterflijk is in mij
 Verslonden worde gansch in U
                  En ik onsterflijk worde.

Van 't vuur van Uwe liefde gloeit
 Mijn hart, dat gij doet branden,
 Gij zijt het met wien mijn gemoed
                  Zich krachtiglijk vereenigt.
 Ik leef in U en Gij in mij,
 Doch mogt ik, o mijn God! tot U
                  Nog altijd nader dringen.

Ga, ziele! steeds geloovig voort,
 En zijt slechts onverschrokken,
 Laat u niet van de rechte baan
                  Door 's werlds lust verlokken;
 Zoo u den loop te langzaam schijnt
 IJl voort dan, als een ad'laar vliegt
                  Met vleug'len van de liefde.

FRANCKE bleef niet lang zonder werkring. Spoedig na zijne verdrijving werd hij als hoogleeraar in de Grieksche en Oostersche talen naar de nieuwe universiteit te *Halle* beroepen en hem daar te gelijk een pastoraat aan de Georgekerk te *Glauchau*, eene voorstad van *Halle*, opgedragen. Den 7^{den} Januarij 1629 kwam hij te *Halle* aan. In *Glauchau* vond hij eene verwilderde gemeente, waar hij oneindig veel werk had, om den ruwen geest der lieden te beteugelen en het zaad eener reine Godsvrucht in hunne harten te planten. Na eenige jaren kreeg hij een' medearbeider in den beroemden liederendichter JOHANNES ANASTASIUS FREYLINGHAUSEN, die ook later aan de Ulrichskerk te *Halle* zijn medehelper was. -- Als akademisch leeraar zocht FRANCKE de door SPENER geopperde ideën in het leven in te voeren. Hij gaf den studenten aanleiding tot eene vruchtbare, op het plantsoen van een levendig Christendom doelende Godgeleerdheid. Hij be- toonde zich niet slechts als leeraar, maar ook als vader der hem toevertrouwde jongelingen. Angstvallig waakte hij voor hunne zielen, bestrafte in hen alle onchristelijken handel en bediende zich ook behalve van de leeruren, van de Godsdienstige vergaderingen, als ook van iedere gelegenheid, die hem met hen in aanraking bragt, om aan hunne Godsdienstige bevestiging en zedelijke veredeling

---

ô JEZUS! mijne ziel is nu
 Tot U reeds opgevlogen;
 Gij hebt, daar Gij de Liefde zijt,
 Mij gansch tot U getrokken.
 Vaar heen, wat heet toch uur en tijd;
 Ik ben alreeds in de eeuwigheid,
 Wijl ik in JEZUS leve.

te arbeiden. Streng stond hij op de heiliging van den Zondag, op vlijtig gebed en Bijbellezen, op orde en ingetogen leven. Het kaartspel, ongebonden studenten-liederen, ijdel geklap werden niet geduld, ja de afzondering van andere studenten, die dergelijke dingen niet mijden wilden, hield hij zelfs voor noodzakelijk. Dat, meende hij, was het ware Separatismus, waartoe een echt Christen verplicht was; doch het zich afzonderen van de Kerk hield hij voor verwerpelijk. — Hoe dit alles de Hallensers in het geschreeuw van het Piëtismus gebragt, en welke aanvechtingen deswege FRANCKE te verduren had, wil ik hier niet herhalen. — Eene zekere eenzijdigheid van den kant van FRANCKE met betrekking tot de zoogenoemde middelingen mag intusschen altijd toegestemd worden.

Maar wat den naam van FRANCKE onsterflijk gemaakt heeft, wat hem zelfs in de oogen van diegenen, die bij het getuigenis van den geest ook nog dat der uitwendige daden behoeven, nog hooger stellen mag dan SPENER, is de eeuwig gedenkwaardige stichting van het weeshuis te *Halle* en de daarmede verbondene, door FRANCKE op nieuw in het leven geroepen opvoedingswijze. Een onderwerp, dat wel verdient nog in de eerstvolgende bijeenkomst bijzonder overwogen en met eene algemeene beschouwing over het wezen van het *Piëtismus* in verband gebragt te worden.

ELFDE VOORLEZING.

DE GESTICHTEN VAN FRANCKE. OVER HET WEZEN VAN HET PIË-
TISMUS. GESCHIEDENIS DER GEREFORMEERDE GODGELEERDHEID.
AKADEMIE VAN SAUMUR. STRIJD OVER DE HEBREEUWSCHE
VOCAALTEEKENEN. FORMULA CONSENSUS. VERVOLGINGEN VAN
JOHAN KELLER EN MICHAËL ZINGG. SAMUEL WERENFELS.

» *Aan hunne vruchten zult gij ze kennen.*” Dit criterium, hetwelk CHRISTUS zelf ons aan de hand geeft, wanneer het de beoordeeling van een Godsdienstig verschijnsel geldt, wordt helaas! maar al te weinig of slechts eenzijdig aangewend. Schoon men ook de vruchten ziet, daar zij iemand zoo te zeggen in den mond hangen, sluit men echter de oogen en wil zich liever van alle andere dingen overtuigd houden, dan dat juist *deze* vruchten aan *dezen* boom gewassen zijn. Het kan zijn, dat de boom, welke die vruchten draagt, eene onaanzienlijke buitenzijde, eene ruwe schors, dat hij kromme takken en bijzondere uitwassen heeft, die juist tot den aard der vruchten niets bijdragen; dat mag en moet ook de onbevooroordeelde waarnemer toestemmen; maar hij wachte zich slechts den wortel

en den grond te lasteren, waaruit die vruchten voortgekomen zijn. Dit ware de eerste stap tot zonde tegen den Heiligen Geest.

Wij hebben tot hiertoe het verschijnsel van het *Piëtismus* in de Luthersche Kerk leeren kennen; mannen, als SPENER en FRANCKE moesten ons onwillekeurig hoogachting afdwingen en schoon wij ook niet alles juist zoo inzien als zij, niet onvoorwaardelijk elke door hen geuite meening tot de onze maken, zoo zullen wij toch moeten zeggen: zij waren gezegende werktuigen van den Christelijk-protestantschen geest in de hand des Heeren. — Al stond ook geen weeshuis van *Halle* als een sprekend gedenkteeken der Christelijke werkzaamheid dezer mannen daar, zoo ware reeds de opwekking, die het geestelijke leven door hen verkregen heeft, een der vruchten, waaraan wij hen konden kennen. Doch nu komt nog bij de geestelijke, onzichtbare daden eene ligchamelijke, zichtbare daad, die voor diegenen, welke het getuigenis van zulke daden begeeren, magtig genoeg spreekt, dan dat wij nog woorden zouden behoeven. Het zal daarom eenvoudig onze taak zijn, de geschiedenis dezer gestichten te vermelden en aan elk de verdere gevolgtrekking van de vrucht op den boom over te laten. Het was eene eenvoudige kiem van Christelijke weldadigheid, waaruit deze vrucht voortspoot. Alle Donderdagen plagten de talrijke armen zich voor het huis van FRANCKE of in het voorhuis te bevinden, waar hun eene aalmoes uitgereikt werd. FRANCKE dacht er spoedig aan, deze armen ook naar den geest te helpen. Hij liet ze binnenkomen en onderzocht de jongeren onder hen in den Catechismus. Toen bespeurde hij spoedig,

hoezeer het onderwijs van deze jonge lieden verwaarloosd was. Als een bliksemstraal kwam de gedachte bij hem op, eene armenschool te stichten. Maar hoe de middelen bekomen? Er werd in het jaar 1695 eene armenbus in het woonvertrek van het predikantshuis aan den wand gehangen met het opschrift 1 Joh. III: 17: »Zoo iemand het goed der wereld heeft, en ziet zijnen broeder gebrek hebben, en sluit zijn hart voor hem toe, hoe blijft de liefde Gods in hem?» en daaronder de woorden 2 Cor. IX: 7: »een iegelijk doe gelijk hij in zijn hart voorneemt; niet uit droefheid of uit nooddwang; want God heeft een' blijmoedigen gever lief.»

De bus had ongeveer een vierendeel jaars daar gehangen, toen eene weldadige hand er op eens 4 daalders 6 grosch in wierp. Dit was voor FRANCKE genoeg. »Dat is, zoo sprak hij, een eerlijk kapitaal, daarvan moet men iets goeds stichten, ik wil daarmede eene armenschool aanvangen.» En werkelijk werd de aanvang zonder uitstel gemaakt. Van twee der ingeworpen daalders werden boeken gekocht en een arme student besteld, die voor 6 grosch weekloon de arme kinderen dagelijks twee uren onderwees. Tot de plaats van deze armenschool stond FRANCKE zijn studeervertrek af en in dit vertrek werd een tweede kas opgericht met het opschrift: »Voor het onderwijs der arme kinderen, de daartoe noodige boeken en andere toebehooren,» en met het onderschrift Spreuk. XIX: 17: »Die zich des armen ontfermt, leent den Heere, en Hij zal hem zijne weldaad vergelden.» — Er kwamen grootere en kleinere bijdragen, en toen FRANCKE nog in den herfst van hetzelfde jaar van

de gedachte der armenschool nog op de meer verwijderde van een *weeshuis* gebragt werd (dewijl hij zag, dat bij menige bekwame kinderen buiten de school weder bedorven werd, wat binnen dezelve gesticht was geworden), zoo vond zich bereids een Christelijk gemoed bewogen, 500 daalders daartoe te vermaken, waarvan de intresten tot dit doel moesten aangewend worden. Met één weeskind wilde FRANCKE een' aanvang maken, maar ziet! er werden hem in eens vier toegevoerd; hij nam alle vier op en spoedig kwamen er nog meer bij; zoodat er den 16^{den} November 1695 reeds negen bij elkander waren. De rustigheid waarmede FRANCKE de hand aan het werk sloeg, moest ook bij de wel-doeners goed vertrouwen verwekken. Dezelfde persoon, die vroeger 500 daalders gegeven had, gaf nog bij het begin van den winter het dubbele en ook van andere kanten stroomden rijke giften toe; zoodat spoedig *een bijzonder huis voor de armenschool* aangeschaft kon worden, waarin ook de weezen gehuisvest werden. Om nu tegelijk ook aan arme studenten onderhoud te verschaffen, droeg FRANCKE het onderwijs en het opzigt aan zoodanige jonge mannen op, die onder *zijne* leiding en in *zijen* geest tot Godgeleerden en opvoeders zich vormden en leide zoo *nevens* het weeshuis den grond tot een seminarie voor leeraars, gelijk hij dan ook bereids reeds in het jaar te voren door het op zich nemen van de opvoeding van jongelingen uit betere standen den grond tot het namalig koninklijk pedagogium te *Halle* gelegd had. — Doch al deze inrigtingen waren naauw met elkander verbonden, zoo dat men den stichter slechts te onregte van versnippering zou beschuldigd hebben. Groot was in-

derdaad de last , die FRANCKE daarbij op zich nam , maar nog grooter zijn vertrouwen en aller grootst Gods hulpbiedende zegen zelf.

Toen er bij het eene huis een tweede was aangekocht geworden , en het nog altijd aan ruimte ontbrak , vatte FRANCKE het moedig besluit op , een bijzonder gebouw te stichten. Hij zond den man , die hem tot hiertoe als opziener over de weezen gediend had , den jongen Godgeleerde GEORGE HENDRIK NEUBAUER naar *Holland* , om de daar aanwezige beroemde inrigtingen voor weezen te zien en na deszelfs terugkeering in Julij 1698 werd de eerste steen voor het tegenwoordig hoofdgebouw van het weeshuis te *Halle* gelegd.

De geschiedenis van dit bouwen zelve is eene levendige en sprekende geschiedenis van de kracht van een onafgebroken vertrouwen op God. Wat onder andere betrekkingen als de onverantwoordelijkste lichtzinnigheid verschijnen moest , dat maakt aan *deze* plaats en in *dit* verband , waarin het hier verschijnt , alle berekeningen van den bekwaamsten rekenaar te schande. FRANCKE had inderdaad geen andere borgen dan God , op wien hij meteene kinderlijkheid , welke voorzeker niet ieders zaak is , zijn geheel vertrouwen wierp. Toen men hem geraden had , den bouw ondertusschen slechts van hout te doen plaats hebben en hij zelf zich daartoe bereid gevonden had , was het hem , alsöf de Heer tot hem zeide : » *Bouw gij het van steen , ik wil het u betalen.* » En wanneer het daarna *toch* niet alleen aan steenen ontbrak , maar ook aan alle andere dingen , dan aan zand , dan aan kalk , dan aan arbeiders , dan aan geld , dan aan raad en hulp , zoo was het stille bidvertrek , waarin hij zich voor

God nederwierp, zijne eenige schatkamer, waarin hij zijne toevlugt nam, en dikwijls wanneer de nood het grootste was, was de hulp het meest nabij (*). Het zou te ver heenvoeren, al die veelvuldige voorbeelden van buitengewone gebeds-ervaringen mede te deelen, die, wanneer FRANCKE zelf ze niet met eigen mond verhaalde, voor vrome pralerij gehouden moesten worden, dewijl zij inderdaad meer dan aan het wonderbare grenzen, *zoomin* bestreden kunnen worden, als de daadzaak van het gebouw zelf en de opregte gezindheid van deszelfs stichter. Ik verwijs in dit opzigt naar de geschiedenis van FRANCKE's gestichten van KNAPP en naar de levensbeschrijving van FRANCKE door FERDINAND GUERIKE (*Halle* 1827), waar het eigen verhaal van FRANCKE met zijne eigene woorden ingelascht is en ik vergenoeg mij slechts nog te melden, dat bereids met het eerste Paaschfeest der XVIII^{de} eeuw (1701), het gebouw van binnen en buiten voltooid daar stond, als een schoon, waardig gedenkteeken bij de scheiding van twee eeuwen (†). Eene menigte handen hadden tot dit gebouw niet

(*) Juist toen de verlegenheid het grootste was, vond eens een arbeider eene Saksische munt in het puin, welke hertog WILHELM van *Saksen-Weimar* in het jaar 1650 had laten slaan, welke vroom opschrift: *Conditor Condita Coronide Coronet* door NEUBAUER op de vrome onderneming toegepast en voor een wenk des hemels genomen werd, waarop ook de bijdragen weder ruimer vloeiden. Zie SCHMIEDERS *Handb. der gesammten Münzkunde*, Berlijn 1844. en 1845. en TENZEL, *Saxonia numism.* II, waar die munt afgebeeld is. GUERIKE, A. H. FRANCKE, S. 376.

(†) Reeds met Paschen van het jaar 1700 begonnen de weeskindren en studenten in het gebouw te spijzen en in 1701 werden al de verdiepingen betrokken. GUERIKE, S. 377.

alleen steenen, maar giften, groote en kleine bijgedragen, en terwijl FREDERIK I, koning van *Pruisen* voor het gebouw 100,000 metselsteenen, 30,000 dakpannen, en 2000 daalders in geld gaf en het gesticht met privilegiën begiftigde, maakte zich daarentegen de schoorsteenveger KLEMM van zijnen kant verdienstelijk, door de schoorsteenen van het gesticht gedurende zijn geheele leven voor niet te reinigen. Zoo boden rijken en armen, aanzienlijken en geringen elkander de hand tot dat *eene* schoone liefdewerk. Doch alles geschiedde in den door SPENER en FRANCKE opgewekten geest van vroomheid en overgegevenheid aan God. Iedere werkdag was daarom met gebed begonnen, iedere week weder met een gebed en met *eene* stichtelijke toespraak aan de werklieden besloten geworden, en zoo was ook de geheele inwendige inrigting van het huis, vooral de manier van opvoeden en onderwijzen, op levendige Godsvrucht gegrond.

Gaarne had ik u ook nog de verdere vertakkingen van dit gesticht te *Halle*, waarvan zich de meesten tot in de XVIII^{de} eeuw uitstrekken, leeren kennen, zoo ik niet vreesde te ver van mijn onderwerp afgevoerd te worden. Op eenige, als op de Cansteinsche Bijbelinrigting en de zending van TRANGEBAR zullen wij eerst in de volgende eeuw kunnen terugkomen. Doch wanneer wij zelfs den bloeienden toestand van FRANCKE's gestichten in den tegenwoordigen tijd beschouwen, gelijk zij ons in de statistieke werken bij menigte vertoond en den reiziger voor de zinnelijke aanschouwing gebragt worden, zoo moet men ook *hier* weder het wonderbaar verband tusschen de innigheid van Godsdienstige neigingen en de werkingen van dezelve

V. Y

op het gebied der *uitwendige* nijverheid bewonderen. Men late eens een zuiver industriëel mensch dit rijke tafereel overzien en het zal hem regtmattige bewondering afdwingen, zoodat wanneer hij te voren veelligt nog gevraagd heeft: » Wat kan uit het Piëtismus goeds voortkomen? » hij door dit: *Komt en ziet*” het best van zijn ongelooft overtuigd wordt (*). Het is intusschen tijd, dat wij thans de verschillende draden weder in éénen grooteren, digteren draad bijeenzamelen, waaraan wij de geschiedenis der ontwikkeling van het Protestantismus voortzetten. Wij vatten al het tot dus verre aanwezige, dat van SPENER, FRANCKE en hunne geestgenooten in leer, leven en zeden uitgegaan is, te zamen onder den historischen naam van *Piëtismus*. Ik zeg met opzet onder den *historischen* naam, dien ik hier als eene technische uitdrukking zonder eenige andere beteekenis zuiver zoo gebruikte, als de geschiedenis ons dien overgeleverd heeft. Gelijk nu het *Mijsticismus*, waarvan wij in onze vroegere voorlezingen gesproken hebben (†), zijne plaats heeft in de geschiedenis der ontwikkeling van het Protestantismus, even goed heeft zulks het *Piëtismus*. Het stelt een gewichtig punt van overgang, eene merkwaardige crisis in deze geschiedenis daar. Het *Piëtismus*, gelijk wij het geschiedkundig hebben leeren kennen, is een door en door Protestantisch verschijnsel. De Catholijke Kerk kent het niet en heeft het niet. Wel kan

---

(*) Statistieke overzichten vindt men in de Pruisische Staatscourant 1834. No. 195 van 16 Julij, 1835 van 15 November, 1836 van 21 Jan. en in het (Brockhausisch) Conversations-Lexikon.

(†) Voorl. DI. IV. Voorl. 14.

zij een daarmede overeenkomend, daaraan gelijkvormig verschijnsel in het *Jansenismus* aanwijzen, hetwelk wij later zullen leeren kennen; doch echter is, gelijk daar blijken zal, *zijn* stempel weder van het Piëtismus in wezentlijke dingen onderscheiden. Het Piëtismus is namelijk verder een *Duitsch* verschijnsel; het onderscheidt zich als zoodanig van het Fransche Jansenismus, even als van het Engelsche Puritanismus, waarmede het voorzeker de gestrengheid van geloof en zeden gemeen heeft, door eene weldadige vermenging van Duitsche goedelijkheid en door zich van al het staatkundige te onthouden, hetwelk hetzelve ook nog meer bepaald als *Luthersch* verschijnsel kenmerkt. Ook met het *Mysticismus*, dat in alle verschillende geloofsbelijdenissen en nationaliteiten deszelfs aanhangers gevonden heeft, heeft het Piëtismus slechts weinig gemeen; zoodat inderdaad eene geringe onderscheidingsgave voorhanden zijn moet, wanneer men beide met elkander vermengen wil. Het Piëtismus is doorgaans van *practischen* aard, terwijl het Mysticismus of speculatief of contemplatief is. Wel is waar komt ook het Piëtismus, evenals het Mysticismus, op de verborgenheden van het inwendige leven, op het leven en de werking der genade, op de gemeenschap met God en CHRISTUS terug. Maar het blijft niet met het eigenlijk Mysticismus bij deze beschouwelijkheid staan; en nog minder bemoeit het zich met diepzinnige bespiegelingen, het rigt den blik *aanstonds* weder op het leven zelf, op de *heiliging van gezindheid en wandel*, echter van den *grond des geloofs* uitgaande. Waar de Mystieker peinst, denkt en tot zich zelven inkeert, daar *handelt* de Evangelische Pië-

tist of tracht ten minste te handelen; hij strijdt, bidt en kampt voor zich, of bestraft, vermaant, troost en sticht anderen. De Mystieker bemint de eenzaamheid en hult zich in zijne subjectieve individuele Godsdienst in, of hij maakt met gelijkgezinden eene *sekte*. Het Piëtismus is gezelliger en kerkelijker dan het Mysticismus; het bemint wel is waar ook de stichting in vereeniging met gelijkgezinden, ja het bestaan der zoogenoemde Conventikelen is regt eigenlijk een voortbrengsel van het Piëtismus. Doch daarbij blijft het Piëtismus echter in bestendig verband met de Kerk en neemt slechts zoolang den *schijn* van Separatismus aan, tot het hetzelfde gelukt, *datgene* in de *grootte* Kerk in te voeren, wat het intusschen in de kleinere kringen als het echte kleinood des levens voorstaat en verzorgt. Het Mysticismus is — zoo gij wilt — poëtischer en daarom ook somwijlen grootscher, dan het Piëtismus, dewijl de phantasie een grooter en vrijer aandeel aan deszelfs vormingen der denkbeelden neemt, dan bij het Piëtismus, dat zich in zijn slecht prosa van al het phantastische verwijderd houdt en eenvoudig op het positieve Woord steunt, zooals het in zijnen Bijbel staat. Het bedient zich daarom ook gewoonlijk van eene zeer eenvoudige, naïve, somwijlen zelfs wat al te platte en triviale taal, dewijl het bij hetzelfde over het gemeen in het geheel niet op den *vorm*, maar *alleen* op de *zaak* aankomt; daarom moet ons ook niet verwonderen de dikwijls slepende, breede, niet zelden smakelooze stijl, benevens de herhaling van zekere geijkte lievelingsuitdrukkingen, die nu eenmaal mede tot het uitwendig wezen en kenteeken van het Piëtismus schijnen te behooren. Ver-

gelijken wij het Piëtismus met de oorspronkelijke Godsdienst der Hervormers, zoo moeten wij zeggen, dat het Piëtismus op denzelfden dogmatischen grond staat, waarop de Godsdienst van eenen LUTHER en CALVIJN stond. Dezelfde dogmatische grond-overtuigingen aangaande de verdorvenheid der menschelijke natuur, aangaande de behoefte aan verlossing, aangaande de regtvaardiging door het geloof vindt men hier zoowel als dáár, zoodat alleen de hartstogt het Piëtismus van eene afwijking van deze grondleeringen kon beschuldigen. Het Piëtismus is niet (gelijk menigwerf het Mysticismus) heterodox, het is door en door orthodox (volgens den Bijbel), maar het wil geene *doode*, het wil eene *levendige* orthodoxie. Ja, het is juist deszelfs verdienste, dat het die Evangelische grondleeringen weder, tegenover een dood mond- en werk geloof, tot levendige erkenenis gebragt, en ze weder in hare diepere beteekenis voor gemoed en leven voorgesteld heeft. Ook in de strengheid van zeden sluit zich de Piëtistische rigting aan de practijk der Hervormers aan, ja zij heeft hierin nog meer met het *Calvinismus* dan met het *Lutheranismus* gemeen, ofschoon het verschijnsel zelf in andere opzigten weder zich meer aan de *Luthersche* vormen aansluit, dan aan de Gereformeerde, hetwelk reeds daarmede zamenhangt, dat de Luthersche Kerk de moederkerk van het Piëtismus is. Nogtans kunnen wij niet nalaten op te merken, dat de personen van SPENER en FRANCKE andere personen zijn dan die van LUTHER en CALVIJN, en dat de Piëtistische rigting in velerlei opzicht weder eene andere is, dan *die* rigting, welke de Hervormers aan hunnen tijd gaven. — Dit verschil is in den grond iets

zeer natuurlijks, want niets herhaalt zich in de geschiedenis geheel op gelijke wijze. Even gelijk LUTHER op de schouders van AUGUSTINUS stond en toch weder een ander is dan AUGUSTINUS; zoo stonden SPENER en FRANCKE weder op de schouders der Hervormers, zonder hen slaafs na te volgen. De elementen, welke de Hervormers bij den aanvang der XVI^{de} eeuw aantroffen, waren oock andere dan die, waarop SPENER en FRANCKE bij het einde der XVII^{de} eeuw werkten. Het is waar, ook hier ontbrak het niet aan gelijkvormigheden. Gelijk de Hervormers der XVI^{de} eeuw in den strijd met eene hierarchische priesterschap door den een als ketters veracht, door den ander als heilige mannen Gods vereerd werden, zoo ging het *dezen* Hervormers in *hunnen* tijd. Zij streden tegen den Lutherschen paus, die eene veelheid van kleine pausen in zich sloot, die allen weder onder eenen papieren paus stonden, terwijl LUTHER alleen met den paus te *Rome* te doen had. In de Godgeleerdheid had zich een dergelijk Scholasticismus daargesteld gelijk dáár en in de plaats der toenmalige menschen-instellingen waren slechts andere, doch geene meer verdragelijke gekomen. Gelijk dáár het gezag der Kerkvaders en der Conciliën *boven* de heilige Schrift gesteld was geworden, zoo ook hier het gezag van LUTHER en der belijdenisschriften. Gelijk dáár de studie der heilige Schrift ondergegaan was in de studie eener overgeërfde dogmatiek en eerst weder op nieuw ontstoken en opgewekt moest worden, zoo ook hier. Ja, ook in het practische leven had zich, even als dáár, een dood vorm-wezen, een gemakkelijk aflatstelsel, een traag berusten in de genademiddelen der Kerk

vastgesteld. » De hedendaagsche Christenheid (zoo zeide een man, die niet tot de Piëtisten behoorde, maar hun voorarbeidde (*),) heeft vier stomme afgoden der Kerk, welke zij volgt, de doopvont, den predikstoel, den biechtstoel en het altaar; zij troost zich met haar uiterlijk Christendom, dat zij gedoopt is, Gods Woord hoort, ter biecht gaat, het Avondmaal ontvangt, maar de innerlijke kracht des Christendoms verloochent zij." In dit opzigt traden alzoo ook weder SPENER en FRANCKE in de voetstappen van LUTHER, ZWINGLI, CALVIJN en OECOLAMPADIUS. Doch bij al deze gelijkvormigheden kunnen ons echter zekere verschillen niet ontgaan. — De Hervorming was kennelijk de tijd van herstelling der wetenschappen vooruitgegaan en schoon ook de Hervormers niet op *dezen* weg *alleen* het heil der Kerk zochten, sloten zij zich toch geheel en al aan de toenmalige op nieuw ontwaakte klassieke vorming aan. De schriften der oude Grieken en Romeinen werkte met zulk eene levendmakende frischheid, met zulk eene doordringende kracht op de Hervormers, dat zij aan hun wezen eene zekere heroïsche grootheid indrukten en hun tegelijk eene veelzijdigheid gaven, gelijk wij die bij stichters van het Piëtismus niet *alzo*o wedervinden. — SPENER en FRANCKE waren wel is waar beiden voortreffelijk in de klassieke studiën ingewijd en met de letterkunde der oudheid vertrouwd, gelijk veel ligt weinige Godgeleerden in onzen tijd; zij waren ook verre af, de waarde dezer studiën voor de be-

---

(*) De ons reeds bekende HEINRICH MULLER (in de *apostolischen und evangelischen Schlusskette*, S. 853. bij HOSSBACH I, S. 39. bij RÜSSWURM S. XXVII en *Erquickstunden*, S. 254.)

schaving te ontkennen; doch hunne aanhangers verwaarloosden toch maar al te spoedig *deze* zijde der menschelijke beschaving, en schoon zij ook de oude talen dapper leerden, deden zij het met eene zekere uitsluitendheid, welke zich spoedig alleen bij de exegetische behoefte, bij het naaste doel ter Bijbelverklaring bepaalde, doch het zuiver humanistisch algemeen beschavend doel verloren zij van tijd tot tijd uit het oog. Het zuiver wetenschappelijk nut van zoodanige studiën ging voor *hen* verloren. Zij beschouwden dergelijke dingen meer als een noodwerk, hetwelk men op zich nemen moest, dan dat zij de heldere verkwikkende zijde daarvan zich toegeëigend zouden hebben. Zoo verdween dan uit de scholen, die zich naar het model der Hallische vormden, van tijd tot tijd dat Attische zout, hetwelk men als een gevaarlijk heidensch bijvoegsel sleehts met mistrouwen beschouwde, terwijl de Hervormers niet geschroomd hadden, de schoonheden der oude dichters te verklaren, ze aan de jeugd aan te bevelen, ze naast de heilige Schrift als eene voortreffelijke bron van levenswijsheid aan te prijzen. In het gemeen trad de algemeen menschelijke, de *humanistische* beschaving achter de *bloot Godsdienstige* in het Piëtismus trapswijze terug en maakte het daardoor in zijne werkingen *eenzijdig* (*).

Daarover moet ik mij wat nader verklaren. Gelijk wij tusschen de ware Mystiek en het *valsche Mijsticismus* onderscheid gemaakt hebben, zoo moeten wij ook tusschen het echte Piëtismus van eenen

---

(*) Met hetzelfde werkte ook van eene andere zijde de realistische rigting van THOMASIVS mede; Zie het vervolg, voorl. 22.

SPENER en FRANCKE en tusschen dat van hunne navolgers en napraters onderscheid maken.

Dat de mensch, dat namelijk de *Christen* alles doen moet met het oog op *God* en op zijne eeuwige betrekking tot *Hem*, is eene vordering, welker waarheid en regtmatigheid te duidelijk is, dan dat daarover nog een woord verspild zou behoeven te worden, en in *dit* opzigt heeft het Piëtismus eene onbetwistbare verdienste, dat het juist deze vordering onbeschroomd, in weêrwil van allen spot en smaad op *die* hoogte gesteld heeft, welke zij moet innemen, wanneer het ons *ernst* zijn zal met ons Christendom. Doch zoo zeer de Godsdienst het *middelpunt* van ons leven uitmaken, al onze neigingen, driften en bedrijven doordringen, veredelen, bezielen moet, zoo min mogen wij zeggen, dat zij alle andere menschelijke belangen opheffen, den zin voor alles, wat niet *onmiddellijk Godsdienstig* is, in ons dodden en ons als zonde toerekenen moet. Daarin bestaat toch juist de hoogte waarde der Godsdienst en de zegen van een welbegrepen Christendom, dat de menschelijke geest naar alle zijden heen zich vrij en blij ontwikkelen, alles wat de schepping hem aanbiedt, als eene vriendelijke gave Gods in zijn eigendom veranderen en zich alzoo als een vrij wezen in deze rijke huishouding bewegen mag. Deze veelzijdigheid der werkzaamheden van den menschelijken geest laat zich met de veelzijdige werkzaamheid van het menschelijk ligchaam vergelijken. Gelijk nu de geheele bloedsomloop van het hart uitgaat en tot het hart terugkeert, zonder dat wij ons bij gezonden toestand van het kloppen van het hart in ieder oogenblik bewust zijn, zoo moeten ook de verrig-

tingen van ons geestelijk leven wel is waar voortdurend uit het Goddelijk gevoel, dat in onze borst leeft, haar voedsel trekken en weder in hetzelfde instroomen, zonder dat echter deze betrekking op de vroomheid bij iedere bijzondere werkzaamheid duidelijk in het bewustzijn treden moet. Zoo kunnen wij ons b. v. in zekere oogenblikken over de schoonheden der natuur, der kunst, der gezelligheid enz. verheugen, zonder juist daarover vrome bespiegelingen te maken, ja zonder in het gemeen daarbij in eene vrome stemming verplaatst te worden. Het ontdekken b. v. eener wetenschappelijke, hetzij eener mathematische of filozofische waarheid, of het aanschouwen van een kunstwerk kan ons een edel vermaak bezorgen, louter om de menschelijke waarheid en om het schoone, schoon wij ook het allernaast geen zedelijk of Godsdienstig doel daarbij in het oog hebben. Dit is het, wat wij eene veelzijdige, grootsche, wat wij de *beschaafde* levensbeschouwing mogen noemen, die met de Christelijke Godsdienstige levensbeschouwing geenszins in strijd is, maar door haar veeleer gedragen en ondersteund moet worden, wanneer zij niet in eene grondelooze natuurdienst en in een nietig allerlei verzinken zal.

Van deze rijke, wijde, grootsche levensbeschouwing vinden wij nu het Piëtismus geheel en al verwijderd. Voor hetzelfde heeft slechts het onmiddellijk Godsdienstige, en wel in deszelfs streng Christelijken positieven vorm, slechts datgene wat regtstreeks op de Christelijke stichting, op de praktische heiliging des levens betrekking heeft, eenige waarde; het overige valt bij hetzelfde alles onder het begrip der *wereld*, waarin men wel is waar leven, waarvoor men ook werken moet, maarechter altijd zóó, dat het wereldsche met het geeste-

lijke eene scherpe tegenstelling maakt, welke nu eens in eene weemoedige smart over de verdorvenheid der wereld zich uit, dan weder in eene zekere angstvalligheid en bekrompenheid overgaat. — Zoo heeft zich b. v. het later Piëtismus (al aanstonds *na* SPENER en FRANCKE) tegen het filozofisch onderzoek met overdrevene angstvalligheid gesteld en is zelfs vervolgend tegen hetzelfde opgetreden; zoo heeft het ook den zin voor *kunst* en voor de vrolijke smaakvolle inrigting des levens niet zelden gestoord en daarmee ook de Godsdienst van de hoogte der poëtische opvatting in het prosa eener breede, verstandige stichting of eener zoetsappige en smakelooze speling doen afdalen. Slechts weinige der betere dichters uit deze school, als JOHANNES ANASTASIUS FREYLINGHAUSEN, de leerling van FRANCKE en naderhand zijn schoonzoon, hebben nog de kracht der oude liederendichters ten minste in eenige hunner voortbrengselen bewaard en hun daarbij een bijzonder bijvoegsel van teederheid en zachtheid gegeven, ofschoon ook in *dezelve* reeds de overgang van de kernachtige taal der oude liederen tot de meer woordrijke paraphrasen bespeurd wordt. Ieder verschijnsel moet voor het overige naar zijn eigen tijd afgemeten worden en zoo ook het Piëtismus. — Tegenover het stijve, orthodoxe pedantismus en de uiterlijkheid des levens, gelijk zij bij het *optreden* van het Piëtismus zich vertoonden, bevindt zich dit in zijn volkomen regten maakt onbetwistbaar de *lichtzijde* van het toenmalig kerkelijk leven uit. Doch later is het door de angstvalligheid, waarmee het zich tegen de verdere vooruitgangen der eeuw verklaarde, zonder toch deze ontwikkelingen behoorlijk te begrijpen, hier

en daar in eene scheeve stelling geraakt (*), waardoor het veel van deszelfs oorspronkelijke Evangelische argloosheid en onbekrompenheid verloor. Ik hoop niet verkeerd begrepen te worden. Ik herhaal het: het Piëtismus was bij deszelfs eerste geschiedkundig optreden een hoogst weldadig, verblijdend verschijnsel, een zuurdeeg voor de Kerk, en het ware goed, wanneer regt vele Christenen nog steeds zulke Piëtisten werden als SPENER en FRANCKE. Doch gelijk al het menschelijke ook ligt weder onder de handen der menschen zich mismaakt, zoo ging het ook met *dit* verschijnsel, en even als de latere aanhangers van LUTHER meer aan de letter zijner leer dan aan zijnen geest vasthielden, even zeer konden ook menige aanhangers van SPENER en FRANCKE in eene zekere letterlijkheid en eenzijdigheid vervallen, welke SPENER en FRANCKE zelve, wan-

---

(*) Ook ten aanzien van de *Godgeleerdheid* als wetenschap neemt het Piëtismus daardoor eene eenzijdige stelling in, dat het bij deszelfs beperking tot het *Bijbelsche*, het *kerkelijke* in deszelfs grootsche ontwikkeling miskent en zich ook zoowel op het dogmatisch gebied tegen den invloed der bespiegeling, als op het practische tegen den invloed der kunst angstvallig sluit. Reeds SPENER vatte de beteekenis der historische Godgeleerdheid te bekrompen op en van de Homiletiek (als kunst) wilde hij niet veel weten, hetwelk wel is waar ook weder door de toenmalige ontaarding der kunst ontschuldigd wordt. — Voor het overige zijn de eenzijdigheden van het nieuwere Piëtismus (bij regtmatige waardering van deszelfs lichtzijde) onlangs in twee geschriften voorgesteld geworden, waarvan het laatste echter den schrijver eerst later bekend werd: GUSTAV BINDER, *der Piëtismus und die moderne Bildung*, Stuttgart 1838; en CHR. MÄRKLIN, *Darstellung und Kritik des modernen Piëtismus*, Stuttg. 1839. In beide schriften doet zich eene veel dieper opvatting van het onderwerp kennen, dan in de meeste tot hertoe verschenen verhandelingen daarover. Beide verklaren zich overigens als aanhangers der nieuwste speculative school, welke zij veelligt hier en daar een' te grooten invloed op hunne anders onbevooroordeelde waarneming veroorloofd hebben.

neer zij in onzen tijd geleefd hadden, bezwaarlijk zouden gebillijkt hebben. Overigens moeten wij ook *dit* nog bekennen: ook *bij* deszelfs eenzijdigheid heeft het Piëtismus te allen tijde goeds gewerkt, en gaat ook in zijne hedendaagsche gestalte voort goeds te werken. Niet allen menschen is het toch gegeven, met gelijke vrijheid en veelzijdigheid zonder gevaar voor hun zedelijk heil in het leven zich te bewegen. Velen *behoeven* eene grootere beperking, eene engere ruimte, waarin zich hunne gedachten en gevoelens bewegen, eene strengere tucht en oefening, wanneer zij niet uit de baan zullen geworpen worden. Voor menig Christen is de veelvuldige onmiddellijke stichting, de herhaalde gemeenschappelijke Godsdienstoefening met anderen, ook *buiten* de groote kerkelijke verzameling, behoefte en waarom zou deze behoefte niet mogen bevredigd worden? Het ware *tegen* het Protestantismus, dit regt te willen beperken en verkorten. *Eenzijdigheid* van streven is nog wel te onderscheiden van verkeerdheid. Die eenzijdigheid is wel geen lof en geen deugd, maar zij is ook geen vlek, geen ergernis voor de Kerk, ten hoogste een gebrek, doch somwijlen ook eene vergoeding ten aanzien van een tegenovergesteld gebrek. Ja, die eenzijdigheid is zelfs dikwerf noodig, wanneer iets goeds tot stand komen zal. Zonder eene zekere eenzijdigheid, waarvan ook FRANCKE op het laatst niet vrij was, ware veelligt het weeshuis te *Halle*, waren menige Christelijke inrigtingen ook van onzen tijd niet tot stand gekomen. Het eenige, wat wij vorderen kunnen, is, dat de eenzijdigheid der individuen niet met geweld haren stempel ook aan anderen opdringen moge, dat zij niet vijandig op-

trede tegen datgene, wat regt heeft ook te zijn en bij deze billijkheid van gedrag zal de Kerk altijd wel varen. Uit de *eenzijdigheid* der individuën vormt zich daarna desniettemin de veelzijdigheid van de geheele gemeenschap, zoo als ze het Protestantismus verlangt, tegenover de *eenvormigheid* der Catholijke Kerk, welke de individuele ontwikkeling tegenhoudt en ten laatste in mechanismus ontaardt. — Aan tegenwerkingen tegen de eenzijdigheid van het Piëtismus heeft het ook in de geschiedenis niet ontbroken. Zoodra de orthodoxe vijanden verstomd waren, traden andere en scherpere op. De eenzijdigheid, waarmede het Piëtismus zich tegen de nieuwere beschavingselementen, met name tegen de filozofie afsloot, bragt daarna, gelijk de XVIII^{de} eeuw ons leeren zal, eene tegenovergestelde eenzijdigheid voort, die zich in het *Rationalismus* grondde; zoodat het werkelijk op zekeren tijd schijnen konde, als had zich het Protestantismus, gelijk GÖRRES in zijnen *Athanasius* hetzelfde verwijt, in deze beide uiteenlopende helften, in het Piëtismus aan de eene en het Rationalismus aan de andere zijde, gesplitst. Doch wij zullen later zien, hoe dan toch nog tusschen deze beide een derde overblijft en hoe dit derde echter geheel iets anders is, dan het Catholicismus van GÖRRES.

Doch wij laten nu na deze noodzakelijke inlichting intusschen de elementen, welke SPENER en FRANCKE het allereerst in de Luthersche Kerk geworpen hebben, in deze Kerk voortwerken en wenden ons tot de geschiedenis der *Gereformeerde Kerk*, van het begin der XVII^{de} tot het begin der XVIII^{de} eeuw.

Wij hebben opgemerkt, hoe in weêrwil van on-

derscheidene vereenigingsproeven de Calvijsch-Gereformeerde Kerk nog altijd van de Luthersche gescheiden bleef. Haren geografischen zetel had deze Kerk eenmaal in het Hervormd *Zwitserland*, daarna in *Frankrijk* (*), waar nog steeds, ook na de herroeping van het edict van *Nantes*, Hugenooten achtergebleven waren en zich tot gemeenten verzamelden, verder in *Holland* en in eenige Duitsche landen, waaronder het eerst *Hessen-Kassel* en de *Palts*, doch naderhand inzonderheid het Brandenburgsche huis bij uitstek schitterden. Van deze Hervormde Kerk van het vasteland zullen wij nu het eerst handelen, terwijl wij voor de Engelsche en Schotsche (die in onderscheidene opzigten weder een bijzonder beeld oplevert) eene bijzondere beschouwing voorbehouden.

Het waren blijkbaar de beide leerstukken van de tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal en de voorverordening (praedestinatie) van enkelen tot de zaligheid, welke de onderscheidingsleeringen tusschen Lutherschen en Gereformeerden uitmaakten. Doch daarbij kwamen nog menige andere verschillen, welke de vereeniging van beide partijen moeilijk maakten. Uit den aanvankelijken dogmatischen strijd der meeningen was ook een verder verschil in inrigting, gebruiken en zeden ontstaan, welke wij ook reeds in het tot hiertoe behandelde ontmoet hebben (*). Hadden de Lutherschen nog

---

(*) Van de Hervormde Godgeleerden van *Frankrijk* in de XVIIde eeuw zijn bijzonder te noemen JOHANNES GLAUDE, PETRUS JURIEU, DANIEL CHAMIER, de DU MOULIN's en anderen.

(†) Wij verwijzen ook hier weder naar het geschrift van GÖBEL: *die rel. Eigenthümlichkeit der lutherischen und der reformirten Kirche*, Bonn 1837

menige kerkelijke inrigtingen van vroegeren tijd, als de biecht voor het Avondmaal, het teeken van het kruis en andere zoogenoemde middeldingen behouden, zoo had zich de Gereformeerde Godsdienst nog *meer* vereenvoudigd; en hare inrigting had eene vrijere, doch de kerketucht daarom ook eene strengere houding en de openbare zeden een strenger rigtsnoer aangenomen, dan zulks in de Luthersche Kerk het geval was.

Op de Synode te *Dordrecht* was in den strijd met de Arminianen de leer der *onvoorwaardelijke verkiezing* nader als symbolische leer der Hervormde Kerk bevestigd. Iedere afwijking van die leer werd ligt voor ketterij, hetzij dan voor Arminianismus, Lutheranismus of zelfs wel Catholicismus gehouden. Zooals het gewoonlijk gaat, wanneer over eene leer een heete strijd gevoerd is, dat dezelve bij de verkregene overwinning nog sterker dan te voren wordt gedreven, zoo ging het ook met deze leer, welke sedert die Arminiaansche twisten wel eens door velen met eene eenzijdigheid en overmaat van hardheid vooral onder den gemeenen hoop der kerkgenooten werd voorgesteld, welke aan anderen tot billijken aanstoot strekte, die zich daartegen verzetteden of ook wel eenig middel tot verzachting trachtten uit te denken: — en even als in de Luthersche Kerk de Helmstadter school als eene vrijzinnige onder hare zustersen te voorschijn trad, en daarom van haar verongelijkt werd, zoo was het ook de eens door PHILIP MORNAY gestichte *akademie te Saumur in Frankrijk*, van welke eene door vele Hervormden daarvoor gehoudene gevaarlijke dwaalleer dreigde uit te breken. De mannen, welke dit opzien verwekten, waren MOZES AMYRAL-

DUS (AMYRAUT) JOZUA DE LA PLACE EN LODEWIJK CAPPELLUS. De eerste, een leerling van JOHANNES CAMERO, kantte zich, gelijk mede zijn leermeester gedaan had, tegen die geheel bijzondere verkiezing, voor zoo ver hij beweerde, dat God de zaligheid van alle menschen begeerde, en niemand van eeuwigheid daarvan volstrektelijk had uitgesloten; dat God aan niemand het vermogen om te gelooven weigerde, schoon Hij toch niet aan allen Zijn bijstand in diervoege verleende, dat zij dat vermogen ter hunner zaligheid oefenden, en dat derhalve die verloren gingen door eigen schuld verloren gingen, en niet uit eenig gebrek aan de Goddelijke goedheid. Schoon deze leer in den grond de bijzondere genade niet wegnam, noemde men ze echter, wegens de meer algemeene voorstelling der genade, Universalismus, of algemeene genadeleer, overstaande tegen het volstreckte Particularismus, hetwelk de bijzondere verkiezing bij alles ten grondslag leide, en zelfs daarbij slechts weinige uitverkorenen aannam, welk laatst gevoelen nu bij velen als eene leus der regtzinnigheid werd aangemerkt, die dus het gevoelen der Saumursche Godgeleerden als eene Arminiaansche ketterij verfoeiden. Nog verder dan AMYRALDUS ging zijn ambtgenoot DE LA PLACE (PLACAEUS), die de erfzonde wel niet loochende, maar toch gelijk ZWINGLI reeds gedaan had, geene onmiddellijke toerekening van ADAMS bijzondere overtreding aannam, maar eene middellijke, uithoofde namelijk van die verdorvenheid, welke ons van hem aankleeft. Met dit te beweren gaf PLACAEUS aanstoot aan degenen die de strenge denkbeelden dergenen aankleefden, welke om ADAMS zonde alleen het geheele menschdom

V. Z

werkelijk verdoemden; maar hij vond echter toestemming bij velen, die het ware leerbegrip der Hervormde Kerk, en zoo ook derzelver wezentlijk heil en zegen niet van die meer harde leerbepalingen afhankelijk wilden maken (2). Het bleef echter niet bij het verschil van meeningen op dit ernstig en gewichtig gebied alleen, maar nog van eene andere zijde maakte zich de leer van *Saumur* in de oogen der orthodoxen verdacht. Wanneer de Hervormers tegenover de Catholijken de heilige Schrift als den regel des geloofs voorgesteld hadden, zoo was zulks voornamelijk geschied, om tegenover de menschen-inzettingen het gezag van het Goddelijk Woord staande te houden. Aan dit hoogste gezag des Bijbels hield zich dan ook de Lutherse, evenals de Gereformeerde Kerk van ouds met regt. Maar ook hier vergaten velen het woord:

---

(2) Men heeft zich hier weder eenige verandering in de vertaling veroorloofd, deels om de gevoelens, hier door den schrijver aangehaald, maar volgens de bepaalde meening dier mannen, die ze voordroegen, voor te stellen, deels om ook hier weder die partijdigheid te ontgaan, welke de schrijver door ingenomenheid ook hier tegen de Dordrechtsche Synode betoont, even alsöf die eene nieuwe te voren ongewone leer had ingevoerd; en of deze in zich zelve oorzaak was van die harde voordragt der bijzondere genadeleer, die, men moet het bekennen, sedert de Arminiaansche twisten, gedurende een langdurig tijdverloop maar al te zeer in de Hervormde Kerk, vooral onder den gemeenen volkshoop geheerscht heeft, ja bij sommigen nog heerscht: daar dit integendeel een eigenaardig en niet ongewoon gevolg was van den hevigen tegenstand, door ARMINIUS en de zijnen tegen de aloude leer der Kerk geboden, waardoor men, schoon de Dordtsche Synode dit in hare bepalingen vermeed, al ligt in een tegenovergesteld uiterste verviel, waarmede dan toch beter denkenden, ofschoon zij dan ook al de bijzondere gevoelens van AMYRAUT en DE LA PLACE niet stellig aannamen, zich echter, vooral in de eenvoudige voordragt van het Evangelie, nooit vereenigden.

de letter doodt, de geest maakt levend, en inzonderheid dreigde in de *Gereformeerde Kerk* nog meer bijna dan in de Luthersche een angstvallig Bijbel-lettergeloof de overhand te nemen (*), dat niet slechts iederen bijzonderen regel, maar ook ieder woord, iedere syllabe, ja letterlijk iedere jota en puntje der heilige Schrift voor eene onmiddellijke hemelsche ingeving hield. In plaats dat nu de eerbied voor de heilige oorkonden door zulke overdrevene beweringen ware bevorderd geworden, werd slechts het gevaar vermeerderd, het Boek der boeken aan de bespotting der ongeloovigen prijs te geven. Dat de heilige Schrift bij haren Goddelijken oorsprong ook weder hare *menschelijke* zijde, hare menschelijke *geschiedenis* heeft, dat zij zich op menschelijke wijze in menschelijke beelden en menschelijke woorden uitdrukt, werd door alle verlichte leeraars der Kerk van ouds volmondig toegestemd en zij erkenden, juist in de verscheidenheid van schrijfwijze en stijl, in de bewaring der nationale en persoonlijke eigendommelijkheid eene bijzonder wijze inrigting Gods, die den denkenden en gevoelenden geest des menschen veel meer tot bewondering en tot aanbidding der eeuwige wijsheid opwekt, dan een plotselijk uit den hemel gevallen, door engelen of door God zelven geschreven en zorgvuldig bewaakt wonderboek. Inzonderheid had LUTHER de *menschelijke* zijde der Schrift in een helder licht gesteld en zich onderscheidene vrije uitdrukkingen in dit opzigt veroorloofd (†),

---

(*) Echter werkte de Gereformeerde Kerk hierin weder op de Luthersche terug. Vergel. GERHARD *loci theol.* Uitgave van COTTA Tom II, p. 265 s. s.

(†) Zie Voorl. DL I, bl. 334, v. v.

die later wel is waar voor erge ketterij gehouden werden. Ook alle Godgeleerden, die in den echt Protestantſchen geest voortgingen, de heilige Schrift naar den grondtekst te onderzoeken en te verklaren, zochten de volkseigendommelijke en taalkundige omstandigheden, waaronder de heilige Schrift ontstaan was, steeds meer en meer te doen kennen en voornamelijk waren het *Hervormde* geleerden, als een SAMUEL BOCHART, een JOHANNES HENDRIK HOTTINGER van *Zurich* (*), de BUXTORFEN, vader en zoon, van *Bazel* en anderen, welke dezen weg van menschelijk- geleerd Bijbelonderzoek met bijzonder geluk insloegen en daardoor den volgenden geslachten een ruime maat van oudheidkundige kennis toevor- derden, zonder welke ons toch de Bijbel in vele opzigten ten minste een gesloten boek bleef.

Intusschen moest dit vrije onderzoek op den geschiedkundigen grond, waarop de Bijbel gegroeid was, niet zonder tegenspraak en aanvechting blijven binnen de Hervormde Kerk. Ieder weet, dat de Hebreeuwsche taal, waarin de boeken des Ouden Testaments geschreven zijn, tot hare oorspronkelijke schrijfteekenen bloot consonanten, geene vokalen heeft en dat deze vokalen door kleinere teekenen en punten onder en boven de consonanten aangeduid worden. Deze teekenen waren, wel te verstaan, niet oorspronkelijk voorhanden, d. i. zij werden niet door de hand van den schrijver, maar veel later, niet ligt vóór de VI^{de} eeuw der Christelijke tijdrekening, door de handen der ge-

---

(*) Vergel. omtrent hem L. HIRZEL in WINERS en ENGELHARDS kritisch journal voor theologische litteratuur. Sulzb. 1824. Bd. II, van het begin af.

leerde Joodsche uitleggers (de zoogenoemde Masorethen) bij den tekst geschreven. Dit is heden ten dage eene uitgemaakte, door de godgeleerden der verschillendste partijen algemeen toegestemde daadzaak. Doch niet zoo algemeen toegestemd was deze daadzaak in de tijden, waarmede wij ons bezig houden. Toen LODEWIJK CAPPELLUS op de akademie te *Saumur* met deze bewering te voorschijn trad, die zelfs bij Joodsche en Catholijke geleerden bijval vond (*), wekte hij daardoor den geest van tegenspraak bij de Godgeleerden zijner Kerk op. Men geloofde, dat deze bewering het gezag der heilige Schrift te na kwam. Had, zoo besloot men, God zelf de consonanten des Ouden Testaments ingegeven, zoo moest Hij ook de vokalen ingegeven hebben. De zin der heilige Schrift, heette het, werd daardoor onzeker gemaakt, de zekerheid der Protestantsche leer daardoor in gevaar gebragt. Onder de geleerden, die CAPPELLUS bestreden, was zelfs een man, die zich even als zijn geleerde vader anders groote verdienste ten aanzien van Bijbelsche taalkunde verworven had, JOHANNES BUXTORF de jonge, van *Bazel*. Deze zocht met veel scherpzinnigheid de oudheid en den Goddelijken oorsprong der Hebreeuwsche vokaalteekenen tegen CAPPELLUS te verdedigen, doch moest ten laatste toch het onderspit delven.

Ware deze strijd slechts wetenschappelijk gevoerd geworden (gelijk dergelijke strijdigheden altijd gevoerd moesten worden), zoo liet zich daartegen niets zeggen. Zelfs de onderliggende partij ver-

---

(*) De Jood ELIAS LEVITA en de Catholijk BELLARMIN beweerden hetzelfde.

dient in zulke gevallen achting. Doch wanneer er middelen van geweld aangewend mogten worden, om het vrije onderzoek te onderdrukken, zoo verzet zich met regt daartegen ons Protestantsch gevoel. En zoo was het inderdaad hier. De akademie van *Saumur* kwam bij de Hervormden in het gerucht van ketterij en de Hervormde kantons van *Zwitserland* beefden bij de gedachte, dat die leer ook in hunne kerken ingang vinden zou. FRANS TURRETIN van *Genève*, HENDRIK HEIDEGGER, antistes van *Zurich*, en LUKAS GERNLER, antistes van *Bazel*, bewerkten het, dat er een geloofs-formulier opgesteld werd, dat allen moesten onderteekenen, die tot het predikambt wilden toegelaten worden. Men noemde het formulier *Formula Consensus*. Het werd in de jaren 1675 en 76 te *Bazel*, *Zurich*, *Bern*, *Schafhausen* en *Genève* ingevoerd. De meeste onlusten verwekte de invoering van het formulier in Fransch *Zwitserland*, inzonderheid in *Neuenburg* en *Lausanne*. Men wilde ook de naar *Zwitserland* gevlugte Hugenooten slechts onder die voorwaarde opnemen, dat zij dit hun geheel vreemd formulier onderteekenden. Doch hun hooge beschermmer in *Duitschland*, de keurvorst FREDERIK WILHELM van *Brandenburg* stelde zich voor hen en de vrijheden der Evangelische Kerk in het gemeen in de bres bij de Hervormde kantons van *Zwitserland* ten jare 1686. *Bazel* en *Genève* gaven het eerst toe, en in het begin der XVIII^{de} eeuw werd het lastig formulier weder afgeschaft, en geen mensch heeft er sedert weder aan gedacht, om het uit den dooden op te wekken.

Ik wil u niet met de langwijlige twisten over het verbindende van eene doode letter vermoeijen.

Slechts eenige voorbeelden om de onverdraagzaamheid te doen kennen, welke toenmaals nog menig Hervormd Kerkbestuur bestuurde (*). Zoo werd JOHANNES KELLER van *Zurich* daarom verketterd, dewijl hij de plaats Joh. III: 16. (Alzoo lief heeft God de wereld gehad enz.) van *alle* menschen wilde verstaan hebben en niet slechts van eenige uitverkorenen. Hij werd daarom eerst gevangen gezet, daarna kreeg hij huisarrest; eindelijk leide hij zijne bediening neder en begaf zich naar den *Palts*, waar hij arts werd. Nog erger ging het den prediker van St. Jäkob bij *Zurich* MICHAËL ZINGG, dien zijne vijanden zelfs in hunnen ijver tot opsluiting, tot vuur en zwaard veroordeelen wilden, alleen omdat hij niet in alle stukken regtzinnig bevonden werd. Hij moest insgelijks uit *Zurich* vlugten en begaf zich met zijne echtgenoot (terwijl hij de kinderen moest achterlaten) eerst naar *Röteln* in het Wiesenthal onder de bescherming van den Lutherschen markgraaf van *Baden*, die hem vergunde zich in *Weil* neder te zetten. Later leefde hij in de omstreken van *Brugg* en stierf als een hoogbejaarde grijsaard in deze ballingschap. — Er konden nog vele zoodanige voorbeelden aangevoerd worden; doch wij wenden onzen blik liever naar de betere en edelere verschijnselen, waaraan het ook in de Hervormde Kerk niet ontbroken heeft. — Gelijk toch in de Luthersche Kerk de zachtere geest van eenen CALIXTUS en SPENER met zijne weldadige stralen door de donkere wolken van den

---

(*) Vergel. LEONARDUS MEISTER, *Scenen der Schwärmerei und Intoleranz*, S. II. en HANHART, *Erzählungen aus der Schweizergeschichte*. IV. S. 329 ff.

theologischen hemel langzamerhand henendrong, zoo ontbrak het ook in het Gereformeerd *Zwitserland* niet aan mannen, die met helderen blik de krankheden des tijds erkenden en als verstandige artsen dezelve niet zoozeer met scherpe en prikkelende middelen, als wel met bedarende en verzachtende middelen te hulp kwamen. Onder deze mannen behoort onbetwistbaar de Bazelsche Godgeleerde SAMUEL WERENFELS, die met zijne jeugdige kracht nog tot de XVII^{de} eeuw behoort, doch met zijn' rijperen geest ook nog tot in de XVIII^{de} eeuw schitterde. Wij willen hier nog zijner gedenken (*).

SAMUEL WERENFELS, in het jaar 1657 te *Bazel* geboren, was de zoon van den antistes PETRUS WERENFELS (van wien onder anderen in onze Bazelsche Catechismus het Nachmaalsboekje in zijn eerste ontwerp afkomstig is). Hij vormde zich in zijne vaderstad, daarna ook te *Zurich*, *Genève* en op zijne reizen door *Duitschland* en *Holland*, welk laatste land toenmaals in het gemeen door de Hervormden als een goudmijn van theologische geleerdheid beschouwd werd. Als leeraar der welsprekendheid werkte hij op den beteren smaak der studerende jeugd van *Bazel* en baande daardoor ook reeds den weg voor eene betere Godgeleerdheid: want de smakeloosheid in de behandeling van wereldsche wetenschappen was helaas! zoo menigmaal de moeder der theologische barbaarschheid. Merkwaardig,

---

(*) Vergel. verder HANHART, *Erinnerungen an Samuel Werenfels* in het Bazelsche wetenschappelijk tijdschrift, jaargang 1824, 1ste en 2de deel. *Athen. raw.* en de *Opuscula* van WERENFELS zelve. Er bestaan nog meer handschriften van hem, die niet zijn uitgegeven.

dat hij (in tegenstelling met de Piëtistische rigting) de tooneelspelen den jongen lieden als goede oefening in de welsprekendheid aanbeval en meende, dat men de wereldsche vermaken eer door eene wijze leiding moest trachten te veredelen, dan door voorbarigen ijver uit te roeijen. In een geschrift over de » *woordentwisten* (logomachien) *der geleerden*,” hetwelk hij nog in zijne jongere jaren in het licht gaf, verraadde hij bereids zijnen scherpzinnigen, boven het pedantismus en de letterdienst des tijds zich verheffenden geest. » Zoo menige treurige verkettering,” leerde hij, » komt juist daar van daan, dat men elkander over de woorden en begrippen niet genoegzaam verstaat en den geest voor de letter vervliegen laat.” In het jaar 1696 werd hem de theologische leerstoel in de dogmatiek en polemië te *Bazel* opgedragen en reeds in zijne intreërede verraadde hij die toegeevende gezindheid, die hem zijn gansche leven bezielde en slechts in enkele oogenblikken van zijnen hoogen grijsaards leeftijd verstoord werd (*). Zeer juist merkte hij op, dat de bron der theologische dwalingen niet altijd in eene kwaadwillige, goddelooze gezindheid te zoeken was, maar dat zij even zoo dikwijls in de liefdeloosheid, waarmede men dezelve bejegende, maar al te ruim *voedsel* vond. Hij maakte er opmerkzaam op, hoeveel aandeel de zelfzucht, de stijfhoofdigheid, de eigenliefde aan de theologische twisten heeft en hoe men veel beter doen

---

(*) Namelijk in den Wetsteinschen handel, waaruit hij echter ten laatste zijn beter Ik door eene edele verklaring redde. Zie mijne verhandeling over J. J. WETSTEIN in ILLGENS hist. Zeitschrift, 1839, I. Heft, S. 139.

zoude , den zin van CHRISTUS in de harten der jongelingen te planten, dan den blinden geest des ijvers. Even als SPENER verwierp ook WERENFELS het bloote berusten in de uitwendige kerkelijkheid. » Zoomin, » zegt hij, » diegene reeds een goed burger is, die zijn genootschap vlijtig bezoekt, zoomin maakt het vlijtig bezoeken der Kerk reeds den goeden Christen uit. » — Even als CALIXTUS zocht hij verder den inhoud des geloofs tot weinige voor alle Christenen duidelijke en bevattelijke hoofdregelen terug te brengen; echter zag hij wel in, dat de ook door hem gewenschte *vereeniging* der gescheiden Kerken zich niet zoo ligt bewerkstelligen liet. — Met vrijmoedigheid verdedigde hij tegen de Catholijken de hoofdwaarheden des geloofs onzer Kerk, terwijl hij daarentegen de voordurende tweespalt met de Luther-schen en nog meer de twisten der Hervormden onder elkander voor iets hoogst verderfelijks hield. Hij was het, die van zijnen kant er inzonderheid toe bijdroeg, om de lastige *formula Consensus* af te schaffen.

WERENFELS had voor de *heilige Schrift* die hoogachting, welke ieder Christen en ieder Protestantsch Godgeleerde inzonderheid voor dezelve hebben moet; maar daarbij was hij ver verwijderd van die letterlijke angstvalligheid, welke wij te voren hebben leeren kennen. Het ontging hem niet, dat ten laatste ook van het Bijbelgeloof een misbruik kon gemaakt worden, gelijk hij dan ook in een bekend Latijnsch vers zeide, dat de Bijbel een boek was, waarin ieder zijne meeningen *zocht* en ieder zijne meeningen vond (*). Hij drong daarom op een onpartijdige,

---

(*) *Hic liber est, in quo quisque sua dogmata quaerit, invenit et iterum dogmata quisque sua.*

onbevooroordeelde uitlegging aan, welke zich op taal- en geschiedkundige kennis grondde en was verre verwijderd, zijne bijzondere meeningen aan anderen te willen opdringen. Veeleer maakte hij het zijnen toehoorders ten pligt, alle te onderzoeken en het beste te behouden. » Ik wil, » zoo zeide hij onder anderen, » geen *onbedachtzame* uitleggers van het Goddelijk Woord vormen, die met groote vermetelheid dat als Bijbelleer voorstellen, wat slechts een voortbrengsel van hunne buitensporige verbeeldingskracht is. Bescheidenheid en eerbied wil ik hun inboezemen en dien heiligen schroom om bijzondere geliefkoosde meeningen in dat boek te brengen, hetwelk Gods Woord behelst. Want inderdaad, wie met aanmatiging beweert, dat hij in de heilige Schrift alles verstaat, nergens op stoot, nergens in twijfel raakt, *die* heeft op den naam van een goed uitlegger der heilige Schrift zoo geringe aanspraak, dat ik veeleer vrees, dat hij niet wete, wat het zeggen wil, de Schrift regt te verstaan en te verklaren. Deze door mij aanbevolene *schroomvalligheid*, deze terughouding is noch schadelijk noch gevaarlijk. De volstrekt ontwijfelbare plaatsen, welke op het Christelijk leven betrekking hebben, zijn toch verstaanbaar genoeg; er behoort tot derzelve bevattings slechts een voor waarheid ontvangbaar gemoed. Maar er zijn andere plaatsen, waar die aanbevolene voorzigtigheid volstrekt noodzakelijk, waar zij onvermijdelijke pligt is, wanneer men niet door vermetel weigeren en beslissen eene menigte der schadelijkste dwalingen en der gevaarlijkste handelingen veroorzaken wil. Hadden de Godgeleerden steeds opregt verklaard, dat deze of die plaats hun nog duister was, gelijk het som-

tijds werkelijk nog is, waarlijk de Kerk zou zich niet over eene menigte twisten te beklagen hebben, waar ieder voor *zijne* verklaring en uitlegging strijdt, als ware *zij* het onbedrieglijk Goddelijk Woord."

Een man als WERENFELS moest spoedig ook de oogen van buitenlanders tot zich trekken. De Hollanders wilden hem te *Franeker* hebben, hij wees het beroep af; het Londensch genootschap ter uitbreiding van het Christendom, en de Berlijner maatschappij van wetenschappen benoemden hem tot hun medelid. Ook als prediker aan de Fransche Kerk was WERENFELS een geruimen tijd werkzaam, en strooide van den kansel dezelfde weldadige zaden als van den kathedr uit. Intusschen behoort *deze* zijde van zijne werkzaamheid tot een' lateren tijd, dien wij thans nog niet te beschouwen hebben.

WERENFELS, en met hem zijne geestgenooten JOHANNES FREDERIK OSTERWALD en de jongere TURETTIN (*) maakten in het gemeen in de Zwitsersche Hervormde Kerk een waardig driemanschap uit, aan welks geestelijke heerschappij menige gemoe-deren, die blijde waren uit de banden van de vorige geloofsverdrukking verlost te zijn, zich ligt en vrijwillig onderwierpen. Zij maakten den overgang van de oude schooltheologie tot den tijd der nieuwe vorming.

Nevens deze rigting kreeg intusschen ook het Hallische Piëtismus van tijd tot tijd aanhangers in de *Hervormde* Kerk, en ook *dit* was een zegen dier Godgeleerdheid, dat zij den harten scheidsmuur tusschen Lutherschen en Gereformeerden fac-

---

(*) Van dezen iets meer in de geschiedenis der XVIIIde eeuw.

tisch doorbrak en nevens het weldadig licht, dat de meer verlichte Godgeleerden ontstaken, een even weldadig en zacht vuur van geestdrift onderhield. Aan dit nieuw opgewekte leven hebben wij onder anderen ook *dit* verschijnsel te danken, dat de bron der geestelijke liederendichting, welke wij in de Luthersche Kerk zoo overvloedig zagen stroomen, ook in de Hervormde Kerk, schoon ook slechts in geringer mate, begon te ontspringen.

TWAALFDE VOORLEZING.

HET DIEPERE GELOOFSWEZEN EN DE GEESTELIJKE POËZIJ IN DE
HERVORMDE KERK. JOACHIM NEANDER. LOUISA HENRIETTA
KEURVORSTIN VAN BRANDENBURG. DE ANGLIKAANSCH Kerk VAN
DEN DOOD VAN KAREL I TOT WILLEM VAN ORANJE. CROMWELLS
KARAKTER. HET PURITANISMUS. JOHANNES MILTON. GEORGE
FOX EN DE KWAKERS.

Terwijl de *Hervormde Kerk*, tot welker beschouwing wij in de vorige bijeenkomst overgegaan zijn, menige verschijnselen met de Luthersche gemeen heeft, als de nog immer voortdurende strijd-zucht aan de eene, de meer gematigde rigting van bijzondere scholen en bijzondere mannen aan de andere zijde, zoo bevinden wij daarentegen, dat zij in één opzicht bij de Luthersche Kerk achterstaat, namelijk met betrekking tot de *poëtische vruchtbaarheid*, welke wij bij de daar aanwezige dichters van kerkgezangen gevonden hebben. Hetzij dat de Hervormde Kerk, zich meer gelijk blijvende dan de Luthersche, alle Godsdienst aan het geschreven Bijbelwoord vastknoopte, zoodat zij ook hare behoefte aan liederen eenig en alleen uit de Psalmen

van het Oude Testament meende te kunnen bevre- digen, zonder naar eene nieuwe bron van inge- ving om te zien, hetzij dat de zwaarder wegende practische, op het uiterlijk leven en de uiterlijke daden gerigte *zin* der Hervormden minder tot poëzij gestemd was, dan de Luthersche vroomheid, die nog meer poëtische grondstof van LUTHERS tijd af in zich omdroeg — genoeg, deze daadzaak staat vast: terwijl den liederen schat der Luthersche Kerk een bijna onmeetbare aanwinst te beurt valt, behooren de Hervormde liederendichters tot de zeldzame ver- schijnselen. Des te gewigtiger is het voor ons Ge- reformeerden, juist deze weinigen nader te leeren kennen. Ik kies uit hun gering aantal twee per- sonen, die ook wegens hunne schoone Christelijke gezindheid en practische vroomheid der beschouwing waardig zijn, den Hervormden prediker JOACHIM NEANDER, en de vrome keurvorstin van *Branden- burg*, LOUISA HENRIETTA.

De man, met wien wij ons het eerst bekend wil- len maken, is ook daarom gewigtig, dewijl hij ons te gelijk toont, hoe de invloed der Spencersche school ook tot de Gereformeerde Kerk zich uitstreckte en hoe ook alzoo in *haar* nevens de meer gematigde, bezonnen, verstandige rigting, zooals wij die on- langs in eenen SAMUEL WERENFELS waargenomen heb- ben, zich ook weder de meer gemoedelijke die- per opgewekte van het zoogenoemde Piëtismus ver- toonde. De lezers van den »Christelijken volksbode» zullen zich veelligt het beeld van JOACHIM NEAN- DER (*), dat hun onlangs voorgesteld is geworden,

---

(*) Zie September 1838, No. 37. (*Bazel* 4o.) waarmede men kan vergelijken REITZ, *Geschiede der Wiedergeborenen*, waaruit het bovenstaande grootendeels getrokken is.

nog herinneren. Ik veroorloof mij, de trekken van hetzelfde weder in uw geheugen te verlevendigen.

JOACHIM NEANDER werd in het jaar 1640 (dus tegen het einde van den dertig jarigen krijg) in *Bremen* geboren. De stad *Bremen* behoorde tot die steden, waarin kort na de Hervorming de geloofstwisten met groote hevigheid ontstoken waren (*). Het gevolg van deze twisten was, dat de oorspronkelijk Luthersche leer door de Gereformeerde grootendeels verdrongen en zoo de laatste de heerschende werd. Zoo behoorde dan ook NEANDER door zijne geboorte tot de *Gereformeerde Kerk*. Naar hetgene REITZ in zijne geschiedenis der wedergeborenen verhaalt, schijnt de jonge NEANDER zijne vroegere jongelings- en studentenjaren in de dienst der ijdelheid doorgebracht en zich met zijne deelneming aan uiterlijke kerkgebruiken tevreden gehouden te hebben. Toen opende hem de daar wonende prediker aan St. Martijn THEODORUS UNDEREYK de oogen voor zijnen toestand. NEANDER had de predikatiën van dezen man, gelijk zijn levensbeschrijver zegt, »niet zoozeer uit nieuwsgierigheid bezocht, als wel met het doel om iets te hooren, dat men daarna kwalijk uitleggen en ronddragen mogt.» Maar de uitwerking was geheel anders. De predikatiën van UNDEREYK troffen als vurige pijlen des jongelings hart en er kwamen ook nog uitwendige ondervindingen bij, welke geheel geschikt waren, de eenmaal verkregen indrukken te behouden en de eenmaal in hem verwekte ernstiger rigting ook van nu af met allen ernst te bewaren. — Te *Heidelberg* bekleedde hij eenigen tijd den post van Informator en werd te

---

(*) Vergel. Voorl. Dl. IV. bl. 22.

Frankfort met SPENER bekend, met wien hij voortdurend in geestelijke vereeniging bleef. — Zijn' eersten beduidenden werkkring vond NEANDER als rector der school van Hervormde geleerden te *Dusseldorp*. In denzelfden geest, waarin AUGUST HERMAN FRANCKE op het karakter en het gedrag der jeugd door stichtelijke leer en stichtelijken wandel zocht te werken, werkte ook NEANDER onder de Hervormde jeugd van *Dusseldorp*. Doch niet aan allenscheen deze strenge geest van tucht te behagen. Toen hij nu ook nog in denzelfden geest der Spener-Frankische school bijzondere stichtelijke bijeenkomsten begon te houden, verwekte hij in de *Gereformeerde Kerk* dezelfde tegenspraak, als de Piëtisten in de *Luthersche*. Het kwam zoover, dat hem de kansel verboden werd. Ook zijne school werd voor eenigen tijd gesloten. NEANDER trok zich eenige zomermaanden in de eenzaamheid terug, terwijl hij zich in eene spelonk ophield, welke nog heden ten dage den naam van Neanders-spelonk (*) draagt en waar thans nog vele Christenen uit die streken zich ter bedevaart heen begeven, om aldaar de liederen te zingen, welke NEANDER deels in deze spelonk, deels ergens elders gedicht had. — Spoedig moest echter de beproefde man in een' blijder werkkring verplaatst worden. Hij kreeg een beroep als prediker in zijne vaderstad *Bremen*. Dezelfde St. Martijnskerk, waarin hij het eerst door de predikatiën van UNDEREYK was getroffen geworden, werd nu zijn zaaiakker. Hij werkte als medehelper nevens zijnen voormaligen leeraar en in diens zin en geest. Verre van alle Godgeleerde

---

(*) Bij *Mettmann* in de omstreken van *Elberfeld*.

bespiegelingen drong hij, als zijn voorbeeld SPENER, op het geloof aan, dat zich door de liefde werkzaam betoont. In *Bremen* gaf hij dan ook zijne geestelijke liederen uit onder den titel van *Verbondsliederen*, waarin, gelijk REITZ zegt, » de zalige SPENER en andere vrome zielen te *Frankfort* hun bijzonder genoeg vonden, en het een of ander daaruit bij hunne zamenkomsten zongen.” Spoedig gingen vele dezer liederen in de kerkelijke gezangboeken over. Onder dezelve zijn inzonderheid twee in gezegend aandenken gebleven. Het eene, hetwelk begint :

» Zie, hier ben ik, Eerekoning,
 Leg mij neer voor Uwen troon,
 Zwakke tranen, stille zuchten
 Breng ik U, o Menschenzoon.
 Laat U vinden, laat U vinden
 Van mij, niets dan stof en asch” enz.

Waar het in iedere strophe wederkeerende » laat U vinden, laat U vinden” eene hartelijke werking doet ; het andere :

» Loof nu den Heere, den magtigen koning der eere!
 Loof Hem o ziele ! vereend met de hemelsche koren
 Kom nu te zaam — psalter en harpe waakt op —
 Laat nu het lofgezag hooren” enz.

In het eene dezer liederen straalt meer eene zachte overgegevenheid, in het andere een krachtiger gejuich door. — JOACHIM NEANDER is onze Hervormde PAULUS GERHARDT, met wien hij ook in zijne uitwendige lotgevallen, even als in de behandeling zijner liederen veel overeenkomst heeft. Doch

terwijl PAULUS GERHARDT een hooge ouderdom vergund was, stierf NEANDER in de kracht zijner mannelijke jaren. Hij was niet meer dan 40 jaren oud toen hij ziek werd. » Zijne krankheid was (volgens de woorden van zijnen levensbeschrijver REITZ) hevig en kort, zoodat men weinig woorden van hem vernam: want (voegt dezelfde levensbeschrijver er bij) God voert zijne kinderen niet op eenerlei wijze uit dit jammerdal; eenigen laat hij nog groote predikatiën voor hun einde en verscheiden houden en eenigen gaan met stilzwijgen in de andere wereld over.” Hij ontsliep den 31sten Mei des jaars 1680 des morgens tusschen 11 en 12 ure. Zijne laatste woorden waren: » Bergen zullen wijken en heuvels zullen vallen, maar mijne genade wil ik niet van u nemen.”

Wij stellen naast het beeld van dezen man een vorstelijk vrouwenbeeld, dat nevens het beeld van haren doorluchtigen gemaal, den grooten keurvorst, in de galerij van Christelijke vrouwen met regt eene der eerste plaatsen inneemt. LOUIZA HENRIETTA (*) werd (13 jaren vroeger dan NEANDER) den 7den December 1627 in 's *Gravenhage* geboren. Zij was de dochter van prins FREDERIK HENDRIK van *Oranje* en van prinses AMALIA, geboren gravin van SOLMS, enz. Van hare vroege kindschheid af met veel zorgvuldigheid in de Godsvrucht opgevoed, werd zij in het jaar 1646, juist op haren geboortedag, met

---

(*) Het onlangs verschenen uitvoerig geschrift van WEGFÜHRER had ik niet bij de hand. Ik kon mij alleen van de kleinere levensbeschrijving bedienen, welke in 1835 te *Berlijn* met een welmeenend oogmerk in druk uitgegeven werd, nevens het geschrift van ORLICH over den grooten keurvorst.

den grooten keurvorst FREDERIK WILHELM van *Brandenburg* in den *Haag* door het huwelijk verbonden. Daar haar vader zeer ziekelijk was, wilde zij hem ook na haar huwelijk niet verlaten; zij bleef bij hem tot zijnen dood, die den 14^{den} Maart 1647 volgde en eerst in Junij van hetzelfde jaar werd zij door den keurvorst te huis gehaald. Dit huwelijk van het vorstelijk paar werd in den aanvang met menigerlei beproevingen bezocht. De eerste zoon, WILLEM HENDRIK, die in het jaar 1648 geboren werd, stierf reeds in het volgend jaar en bij de droefheid hierover voegden zich nog onderscheidene ongeval-
len. In het jaar 1655 werd wel die echt met een' tweeden ZOON KAREL EMILIUS gezegend, maar ook deze stierf in den ouderdom van 19 jaren in den veldtogt van den Elzas aan eene heete koorts. Eerst de derde zoon, prins FREDERIK (van het jaar 1657), werd de erfgenaam van den troon. In het geheel had zij 6 kinderen, waarvan er reeds 3 door den Heer opgeroepen waren, toen zij zelve in den ouderdom van 39 jaren hare aardsche loopbaan den 8sten Junij 1667 besloot. — Tot dus verre de korte schets van haar uitwendig leven. Haar rijk inwendig leven laat zich voorzeker minder beschrijven, dan door eenige trekken aanduiden. De heerschen-
de trek van haar geestelijk leven was die groote en ongekunstelde *ootmoed*, welke in hare gesprekken en handelingen doorstraalde. Zoo plagt zij in de geestelijke gesprekken met hare beide biechtvaders, den hofprediker STOSCH en den Doctor in de Godgeleerdheid FREDERIK SPANHEIM dikwijls te zeggen: » Wanneer de Heer JEZUS nog op aarde wandelde, als in de dagen zijns vleesch, zoo wilde ik mij nog meer verootmoedigen, nog meer hem

smeeken, nog meer Hem aanhangen, dan de Kananesche vrouw; maar wat ik op ligchamelijke wijze en met ligchamelijke geharen nu niet doen kan, dat wil ik in den geest en in het hart doen, in vast vertrouwen, dat *Hij* ook in den staat van heerlijkheid zulk een Hoogepriester en trouwe Heiland zij, die medelijden heeft en helpen zal."

Naar den geest des tijds was de vrome vrouw nevens het onderhouden van zulk eene inwendige vrome gezindheid ook op uitwendige beoefeningen en vertooning van dezelve op bepaalde tijden en dagen gesteld. Zoo had zij den Dingsdag tot wekelijkschen boet-, vast- en bededag geschikt. Op dezen dag verootmoedigde zij zich ook uiterlijk voor den Heer haren God. Deze gelofte hield zij zoo stipt, dat zij zelfs in hare zware krankheid op dezen dag bedenking maakte, om iets tot sterking van haar ligchaam te gebruiken.

Even groot als haar ootmoed was hare gansche overgegevenheid aan den wil van God, haar geduld in het lijden, haar vertrouwen bij den dood en hare weldadige menschenliefde. Daarvan slechts nog eenige voorbeelden.

Van hare wijze overgegevenheid aan den wil van God het volgende: »Ik ben wel, zeide zij, eene vorstin, jong, geliefd en heb alles, wat de wereld met lust aanschouwt; maar wat mijn ouderdom aanbelangt, hoe weinig mogen nog de jaren mijns levens zijn en wel in een afgemat ligchaam. Over 20 jaren zou mij den tijd even kort voorkomen als thans. Ook 150 jaren waren voor JAKOB kort en boos. Uit het verledene leer ik kennen wat het toekomstige zijn kan, en dat alles is niets tegen de eeuwigheid. Daarbij zoo leeft men of *in* God

en alzoó acht men den lust dezer wereld niet meer, of men leeft *naar* deze wereld, en zulk een leven is een regte dood en hoe langer men leeft, hoe meer kwaad men ziet, doet en lijdt, daar ons de zorgen verteren, de krankheden afmatten, daar ons allerhande toevallen bedroeven, daar ons de ijdelheid bezit en bederft. En wat al het overige aanbelangt, wat is dan onze geheele schat, al onze roem anders dan aarde en slijk, eene krachtelooze en ligte spijs, eene ijdele glans, een bedriegelijke schijn en een gewigt, dat ons altijd naar de aarde trekt. Ik heb ondervonden en ondervind het nog, hoeveel beter de vrede mijns Gods, de ondervinding Zijner liefde en de verzekering Zijner genade is. Deze verkoopt de wereld voor 20 of 30 zilverlingen, en wanneer het daartoe komt, zoo mogt zij wel met den rijken man al het hare voor een' drop-pel van dit verkoelend en heilzaam water geven." — Een andermaal zeide zij: » Ik heb wel geene reden om den dood te wenschen; ik bemin den keurvorst mijnen gemaal hartelijk als ook mijne lieve kinderen; maar toch wil ik mijnen God gehoorzaam zijn."

Van hare laatste krankheid werd zij in den *Haag* overvallen, werwaarts zij zich begeven had om hare moeder te bezoeken. Men geloofde dat de reis haar had benadeeld; doch zij zeide: God had de haren van ons hoofd geteld en zou zooveel te meer *hare* dagen geteld hebben. Hij had haar ingegeven door het heenreizen een pligt jegens hare moeder te vervullen en dan tot haren gemaal terug te keeren. Zij meende niet in het een of ander gedwaald te hebben, zij was in de handen van eenen goedertierenen en genadigen God.

Van haar geduld in het lijden en haar vertrou-

wen bij den dood getuigden hare laatste uren. Zij had dringend verlangd , vóór haar einde tot haren gemaal en hare kinderen terug te keeren. De keurvorst kwam haar tot in het Halberstadtsche te ontmoet , doch zij was zoo zwak , dat zij de reis in eene draagkoets moest voleindigen. Naauwelijks was zij op het slot aangekomen en op haar rustbed gebragt , of zij ontsloeg zich van nu af van alle zorgen. Vóór haren dood zeide zij tot haren hofprediker STOSCH: » Ik wacht nu op het zachte suisen ,” en toen deze , die met den keurvorst biddend aan haar bed vertoefde , haar vroeg , of zij gevoelde , dat God haar genadige Vader in den hemel was , antwoordde zij voor allen verstaanbaar : » Ja.” — Van hare weldadigheid eindelijk in het leven getuigden die vele armen , welke zij goed deed. Nog is van haar een boek van ontvangst en uitgaaf voorhanden , dat zij in de jaren 1662 en 63 eigenhandig gehouden heeft. In de ontvangst bevinden zich 2000 gulden als nieuwjaars geschenk van den keurvorst en terstond in de uitgaaf 1000 gulden voor armen en 1000 gulden voor geschenken. Nogtans stelde de vrome vorstin deze weldaden op zeer lagen prijs en klaagde zich in haar gebed voor God aan , dat zij het in de regte liefde nog niet ver gebragt en dat zij zoo weinig medelijden betoond had. Hare werken , zeide zij , waren hoogst onvolkomen , onreine en nietige offers , granaatappels vol verrotte pitten. — Haren dood kon de vrome keurvorst niet lang verduren (*). Hare beeltenis in levensgrootte hing in zijne kamer en dikwijls

---

(*) Hij begaf zich intusschen voor de tweede maal in het huwelijk.

bij groote vreugde of groote droefenissen, die hem troffen, zagen hem degenen die hem omringden voor deze beeldtenis heengaan en hoorden hem de woorden spreken : O LOUISA ! LOUISA ! hoe zeer mis ik u !

Twee liederen zijn het bijzonder (*), door welke zich de keurvorstin LOUISA HENRIETTA een gedenkzuil in de Evangelisch-Hervormde Kerk-gesticht heeft. In het eene : » Ik wil van mijne euveldaan mij tot den Heer bekeeren » straalt even zeer haar ootmoed en verbrijzeling des harten als in het andere : » Jezus is mijn toeverlaat, » de triomf van haar geloof en blijmoedigheid bij den dood door. Beide liederen zijn te bekend, dan dat ik ze hier mededeelen zoude. Zij ontbreken wel in geen gezangboek.

Wij verlaten thans deze bijzondere beelden, welke ons van het inwendig leven der Duitsch-Gereformeerde Kerk getuigenis moesten afleggen, en wenden ons nu tot *dat* land en tot *die* Kerk, in welke het Protestantismus weder eene bijzondere gedaante aangenomen heeft, welke ons gedeeltelijk reeds uit de vroegere voordragten bekend is — tot *Engeland* en de Anglikaansche Kerk.

Wij hebben ook de *uitwendige* lotgevallen dezer Kerk opzettelijk tot hiertoe ter beschouwing bespaard, dewijl zij op het naauwst met den inwendigen toestand derzelve zamenhangen, ja eigenlijk als eene geweldige reactie uit denzelve te voorschijn komen, en zoo moeten wij dan hier weder voor een oogenblik onzen voet op het gebied der staatkundige

---

(*) Volgens KNAPP, *evang. Liederschatz* Bd. II, S. 859. vervaardigde zij in het geheel slechts vier liederen (?)

geschiedenis zetten , zoo ver deze met de kerkgeschiedenis mede in verband staat (*).

De harde tegenstelling tusschen de Episcopale en Puriteinsche partij , welke wij hier als reeds bekend moeten vooronderstellen , duurde ook na den bloedigen dood van KAREL I voort. De man , die al aanstonds het hoogste gezag zich aanmatigde , was OLIVIER CROMWELL. CROMWELL was zelf een aanhanger der Puriteinsche Godgeleerdheid , ofschoon hij door zijn listig gedrag maar al te ligt den indruk verwekken konde , alsof hij zich van den Godsdienstigen ijver zijner aanhangers meer slechts als middel bediend had tot zijne staatkundige oogmerken. Wij moeten zijn persoon wat nader leeren kennen. CROMWELL (†), in het jaar 1599 te *Huntingdon* in *Zuid-Wallis* geboren , was vroeg tot de wetenschappen opgeleid geworden , doch had zich liever aan de vermaken der wereld overgegeven , tot dat eene plotselijke bekeering hem tot een streng Puritein en zedeprediker maakte. Hij scheurde zich van zijne tot hiertoe gekozene vrienden los en trad met de vrome ijveraars des lands in verbond. Spoedig trok hij in weerwil van zijn terugstootend uiterlijk de opmerkzaamheid zijner landslieden tot zich ; hij werd tijdens den opstand tegen KAREL I tot parlements lid verkozen , en ook hier werkte hij meer door zijn hartstogt , dan door zijne ruwe en verwarde welsprekendheid uit. Maar nog meer dan in het parlement onderscheidde hij zich in het veld

---

(*) Vergel. behalve den Engelschen schrijver KORTUM , *Geschiedenis der Engelsche omwenteling* , S. 261 v. v. RAUMER V, 285 ff. en VI. 235 ff.

(†) VILLEMAIN , *histoire de Cromwell*. Paris 1819. II Vol.

door onverschrokkenheid en door de eigendommelijke Godsdienstige wending, welke hij in het krijgsleven bragt. Het was voorzeker niet die vaste, rustige houding, welke een GUSTAAF ADOLF zijnen troepen ingeboezemd had door Christelijke tucht en gemeenschappelijk gebed; het was veeleer een woeste ijvergeest, die de Puriteinsche legerbenden bezielde en dezelve daarom ook de wreedheid jegens den vijand tot heiligen pligt maakte. Men kan zich alzoo voorstellen, welk een schrikbewind op den bodem der jonge republiek zich opdoen *konde* en opdoen *moest*, wanneer in de plaats der echte Godsdienst, die de steun van alle staten is, een onbegrensd fanatisme kwam, welks bloedbevelen als bevelen Gods aangezien en uitgevoerd werden. Daar werd het vertrouwen tot vermetelen trots, de zedelijke ernst tot wrevelen scherts met menschen-levens, de vroomheid tot afschuwelijke geveinsdheid.

CROMWELL had intusschen niet alleen met de vijanden der Puriteinsche gezindheid, met de aanhangers van het koningschap, van het Catholicismus en van de bisschoppelijke waardigheid te doen. De *Dissenters* waren ja zelfs nog vóór de regtspleging van koning KAREL onder elkander oneens geworden, en geestdrijvers stonden thans *tegen* geestdrijvers in het veld. Des te feller werd de strijd. CROMWELL had zich bij de partij der *Independents* gevoegd, welke van de *Presbyterians* zich weder scheidden en met hen zelfs in den hevigsten strijd geraakten. Toen nu de Schotsche Presbyterians uit haat tegen CROMWELLS regering zich met den voortvlugtigen prins KAREL II verzoend of veeleer hem geheel tot hun gehoorzaam werktuig gemaakt hadden (*) en het on-

---

(*) KAREL moest zich op allerlei wijze door de Puriteinsche geestelijken laten beheerschen. Hij moest hunne gebeden en predika-

der den veldheer LESLEY vereenigde leger tegen den tegen *Schotland* oprukkenden CROMWELL optrok, vertoonde zich regt de werking der dweepachtige gezindheid in het leger van LESLEY. De Presbyteriaansche geestelijken, die nog altijd voor hun geloof vochten en wie daarom het verbond met den prins een doorn in het oog was, matigden zich aan, den veldheer te berispen: zij drongen er op aan, dat alle koningsgezinden, of »alle Goddeloozen,” gelijk zij hen noemden, uit het leger verwijderd wierden en noodzaakten eindelijk LESLEY zelfs, eene voordeelige stelling te laten varen, dewijl zij zich overreed hadden, dat God *in ieder geval* de vijanden in hunne handen geven zoude, zonder op de taktiek der menschelijke schranderheid te wachten. Zulks hadden zij met trotschheid en zelfs *onder bedreigingen* van God afgesmeekt: want alzoo hadden zij het hem aangekondigd, hij zou niet meer hun God zijn, wanneer Hij hun niet de zegepraal over de ketters bezorgde (*). Deze geestdrijverij gaf CROMWELL, die bij dergelijke taal toch meer bezadigdheid bewaarde, het gewenschte voordeel. »Ziet, zij komen,” riep hij de zijnen toe, »God heeft ze in onze handen gegeven,” en alzoo versloeg hij ze in de vlakte van *Dunbar*, in September 1650. Op deze, als ook op de volgende overwinning van *Worcester*, in het jaar 1651 steunende, werkte hij met klimmend

---

tiën uren lang bijwonen, mogt Zondags niet lagchen of gaan wandelen en moest een' boetedag medevieren, dien men voor zijne en zijns vaders zonden instelde. RAUMER V. S. 295.

(*) RAUMER V. S. 295. Juist op dezelfde wijze als Italiaansche bandieten met hunne heiligen doen! Zoo onttaarde het Ultraprotestantismus weder in het ergste bijgeloof van het Catholicismus.

geluk aan de terzijdestelling zijner vijanden en oefende van toen af den beslissendsten invloed op den staatkundigen toestand van *Engeland* uit. Hij wierp door stoutmoedig optreden en gelijk hij voor- gaf » ter eere Gods” het tot hiertoe bestaan hebbende langdurig parlement omver en in vereeniging met den fanatieken lederhandelaar PRAISE-GOD (*Prijsgod*) BAREBONE werd het nieuwe, het *Barebone-parlement* opgericht, dat in zijn geheel uiterlijk voorkomen eer het karakter van eene Gods- dienstige vergadering dan van een parlement aan- nam en daarom ook spottenderwijze het kleine, godzalige parlement genoemd werd (*). Met lange gebeden werden de zittingen geopend en gesloten; geheele uren besteed » om den Heer te zoeken,” die intusschen, zooals de vijanden meenden, zeer verre van deze vergaderingen was (†), alle verhan- delingen op de heilige Schrift, namelijk op het Oude Testament gegrond, in het kort aan alles het voorkomen der beslissendste vroomheid gegeven. Maar het bleef ook bij dit uiterlijk voorkomen niet. Evenmin als daar in het leger, was er hier in de kamer die rustige en welberaden vestiging van een echt Christelijk staatsleven, zooals het ge- zonde Protestantismus die verlangt, maar er open- baarde zich juist die allerruwste verwisseling van het staatkundige en kerkelijke, van het geestelijke en wereldlijke, gelijk die aan het Puritanismus eigen is. Ja, het ergste was, dat dit alles voor de eerezucht van een’ enkel persoon slechts tot een trap dienen moest, waarop hij zich tot de hoog-

---

(*) the little, godly parliament. KORTUM. S. 282, 398.

(†) Zie RAUMER V S. 309.

ste waardigheid in het rijk verhief. Nadat het godzalig parlement gevallen en ook een tweede en derde weder ontbonden was, stond de *protector* als de man daar, wien niets dan de kroon ontbrak, om koning te heeten (*). Onder deze alleenheerschappij veranderde ook de Godsdienstige toestand in zooverre, dat CROMWELL nu eene grootere verdraagzaamheid betoonde. De gloeiende haat tegen het Catholicismus, die in den krijg tegen *Ierland* als een vreeselijk onweder losgebarsten was (†) doofde wel is waar ook thans niet uit. De Roomsch-Catholijke, evenals de bisschoppelijke eerdienst bleven voor en na uitgesloten. Maar met de grootste vrijzinnigheid werden de overige Protestantsche Godsdienstmeeningen en het uiten van dezelve in Godsdienstige vormen geduld en uit dezen weligen moerasgrond kwamen dan ook eene menigte sekten en ook wel menige dwaallichten te voorschijn, hetwelk natuurlijk diegenen niet beviel, die *hunne* meening alleen geduld wilden hebben (§). Doch deze voor menigeen aanstootelijke

---

(*) Reeds na den slag bij *Worcester* had de Puriteinsche priester HUGO PETERS tot den veldheer LUDLOW gezegd: that he was inclined to believe, CROMWELL would endeavour to make himself king." Nogtans sloeg CROMWELL de hem aangebodene kroon en den titel van koning af. Vergel. KORTUM S. 396, noot, en 294, 95.

(†) Over de gruwelen bij de inneming van *Drogheda* in September 1649 vergelijkte men RAUMER V. S. 294.

(§) De grondbeginselen van de door CROMWELL uitgeoefende verdraagzaamheid vindt men in de inleidingsrede van FIENNES bij KORTUM, S. 289 ff. Geheel in tegenspraak met den tot hiertoe geheerscht hebbende Puriteinschen geest bestraft de redenaar den ontijdigen ijver in Godsdienstzaken, «die onvoorwaardelijk ieder worgt, die Sibboleth in plaats van Schibboleth zegt en alle andersdenkenden voor heidenen en duivels verklaart. Velen dezer ijveraars mogen veelligt

verdraagzaamheid was het niet alleen, welke den protector den haat zijner voormalige strengere geloofsbroeders op den hals haalde, maar zijn despotiek gedrag in het gemeen was het, wat de harten des volks steeds meer en meer van hem afkeerde en ontvreemde. Velen verscheen hij, nadat hij het masker afgeworpen had, als »eenschinheilige, die onder den dubbelen dekmantel van Godsdienst en vaderlandsliefde, als een dief bij nacht, op de staatsregeling inbreuk maakte en het volk deszelfs vrijheid ontroofde (*).” Hoe het in zijn eigen hart uitgezien heeft, wie zal dit naauwkeurig doorgronden? Door den een wordt verhaalt, dat hem het kwaad geweten geen rust gelaten, dat hij dikwijls voor de geringste beweging gesidderd had en daarom ook nooit zonder sterke bedekking en een pantser onder het kleed uitgegaan was, terwijl anderen zijne onverschrokkenheid roemen (†). Ook in het uur des doods vertoonde zich een bijzonder mengsel van dweepachtig vertrouwen en versaagdheid. Ten minste blijft de vraag merkwaardig, die hij aan zijnen biechtvader zou gedaan hebben, of de Calvijsche stelling, dat wie eenmaal in de genade Gods gestaan heeft, ook nooit meer uit dezelve

---

door Gods genade in den hemel komen, maar zeker is het, hadden zij zoowel magt als wil, geen mensch mogt voortaan op aarde nevens den anderen leven. De gulden middenweg is in geloofszaken het beste. God heeft zich niet in stormwind en aardbeving, niet in vuur aan den Profeet ELIAS geopenbaard, maar in een zacht en stil ruischen.”

(*) Zie het oordeel van den graaf van CHATAM bij RAUMUR I. S. 336.

(†) Vergel. VILLEMÄIN ■ p. 313. Volgens KORTUM S. 304 » gaf hij nooit bewijs van zwakheid en berouw!”

vervallen kan, met de waarheid overeenkwam? En toen de geestelijke hem die vraag met ja beantwoordde, hernam hij: » nu dan, wel mij; want *dat* weet ik zeker, dat ik *eenmaal* in den staat der genade geweest ben (*).” Een vreeselijke storm verhief zich (volgens eenige berigten) in het stervensuur van CROMWELL en was een uitwendig zinnebeeld van de gemoedsgesteldheid des stervenden. Hij stierf onder gebeden den 3^{den} September 1658 in het 59ste jaar zijns levens. Bij alle natuurlijke grootheid, welke wij in CROMWELL bewonderen, neemt hij in de geschiedenis van het Protestantismus eene hoogst dubbelzinnige plaats in. Wel had hij zijne magt gebruikt, om de bedrukte Protestanten hier en daar op te beuren en de hand geboden tot krachtige tegenwerkingen tegen de Roomsche Kerk (†). Maar wat wij bij hem missen is de klare en zekere, de bedaarde en rustige geest van het Protestantismus. Gesteld ook, wij konden hem van de beschuldiging van bewuste huichelarij vrijspreken, zoo stelt ons toch zijne vroomheid meer de donkere keerzijde van het Protestantismus voor oogen, zooals wij die, niettegenstaande het overig verschil, eenigzins bij eenen THOMAS MUNZER en dergelijke geesten gevonden hebben. CROMWELLS grootheid is als de grootheid van WALLENSTEIN meer eene *dramatische*, dan eene *zedelijke* grootheid, meer eene geweldige natuurkracht in de hand van een donker noodlot, dan het edele

---

(*) VILLEMAIN t. a. p. p. 323.

(†) Omtrent zijn plan, om tegenover de Catholijke propaganda eene *gewapende* Protestantsche zendings-inrigting (dus ook eene *mission bottée!*) te stichten zie men KORTUM S. 308 en 400 (Noot). Aan zijne verdienste ten aanzien van de Waldenzen zal in het vervolg gedacht worden, Voorl. 48.

kunstwerk van eenen zich zelven regt kennende, zich zelven opvoedende, of veeleer aan Gods opvoeding zich kinderlijk overgevend geest. Welk een magtig onderscheid tusschen *deze* grootheid en die van eenen LUTHER, van eenen GUSTAAF ADOLF, of van den grooten keurvorst van *Brandenburg*!

Spoedig na CROMWELLS dood nam ook de republiek een einde. Aan het romp-parlement ontbrak, gelijk reeds zijn naam zegt, een hoofd: want RICHARD CROMWELL, OLIVIERS ZOON, voelde zich voor die taak niet berekend en bedankte. Onder deze omstandigheden gelukte het den zoon van den ter dood gebragten koning KAREL II, met behulp van den generaal MONK en onder het gejuich van het sedert omgestemde volk, den troon van zijnen ongelukkigen vader weder in te nemen, van welken de omwenteling hem verdrongen had. Nu werd ook — om van de staatkundige veranderingen niet te gewagen — de bisschoppelijke vorm der Kerk weder de heerschende. Menige der tot hiertoe aanwezige Dissenters, ook van de Presbyterianen in *Schotland*, weken voor de noodzakelijkheid; echter verkozen de vastbeslotenen (waaronder 2000 Presbyteriaansche predikers) liever hunne bedieningen neder te leggen, dan het nieuwe concordaat te onderteekenen, dat men hun voorleide. Zelfs aan regtsplegingen en verbanningen ontbrak het niet(*). In den beginne werd ook met gestrengheid jegens de Catholijken (†), doch met nog grooter nadruk

---

(*) Zoo stierf het hoofd der republikeinsche partij HENDRIK BANE nevens andere getuigen der oude orde op liet schavot. »Scherpzinigheid en dwaasheid vertoonden zich wonderlijk vermengd in zijn leven.” KORTUM S. 248 verg. S. 339.

(†) Een Catholijk geestelijke werd wegens uitoefening zijner beoepsbezigheden onthoofd. RAUMER VI S. 254.

en aanhoudender jegens de Puriteinen gehandeld. De Godsdienstige vergaderingen in de huizen en op het veld werden zoowel in *Engeland* als in *Schotland* op hooge geldboeten, zelfs op doodstraf verboden en met geweld onderdrukt (*). Die predikers waren de geliefdste, welke eene onvoorwaardelijke lijdelijke gehoorzaamheid verkondigden. Doch het was niet slechts de terugkeering van den hiërarchischen vorm, welke de gemoederen krenken moest; maar eene veel scherper tegenstelling met de tot hiertoe bestaan hebbende strenge levensbeschouwing maakte nu de opentlijke vrijgeesterij, de weelde en losbandigheid, die zich als een gevolg van het najagen der hoofsche zede vertoonde, en die dergelijken toestand voor *Engeland* dreigde aan te brengen, als welken wij onder LODEWIJK XIV in *Frankrijk* hebben leeren kennen (†). Ja, om de maat vol te maken ging KAREL II, door de Jezuïten aangespoord en door een geweten geleid, hetwelk aan dat van zijnen magtigen beschermer in *Frankrijk* vrij gelijkvormig was, kort vóór zijn einde tot het Catholicismus over, hetwelk hij reeds vroeger in zijn hart toegedaan was geweest en oogenschijnlijk begunstigd had. Dit bleek voorname-

---

(*) RAUMER VI. S. 262—66. » Wie zich des Zondags van zijne parochiekerk verwijderde, om elders Godsdienstige vergaderingen bij te wonen, werd opgesloten en moest tot een vierde gedeelte van zijn jaarlijksch inkomen betalen.

(†) De tooneelspeelster GEVIN had den grootsten invloed op den koning, volgens BURNET «the indiscreetest and wildest creature that ever was in a court.» Zie RAUMER VI. S. 239. » Het talent, om anekdoten en kluchten te vertellen was het eenige, dat de koning tot de volkomenheid bragt » (RAUMER t. a. p.); daarom zegt ook KORTUM kort en goed van hem, dat hij nooit eenvoudig gesproken maar ook nooit wijs gehandeld had.

lijk in de algemeene tolerantie-akte, welke hij den 15den Maart 1672 ten voordeele der Catholijken had doen uitgaan. Tegenover deze stelde het parlement in 1673 de *testakte* op, welke alle Catholijken, volgens de tot hiertoe bestaan hebbende verordeningen, van openbare ambten uitsloot (*). Nog grooter gevaar bedreigde het Protestantismus, toen na den dood van KAREL de hertog van *York*, 's konings broeder en naaste erfgenaam, onder den naam van JACOBUS II den troon beklom (1685). Thans beproefde men weder de oude middelen van geweld tot invoering van het alleen zaligmakend geloof en tot uitroeijing der ketterij. De bloedige tijden der STUARTS keerden met alle ijselijkheid terug (†), en talrijke regtsplegingen van Protestanten haanden den koning den weg tot de mis, die hij opentlijk tot ergernis van het volk bezocht. Jezuiten (voornamelijk de Jezuit PÈTRE) waren de raadslieden van den koning, terwijl paus INNOCENTIUS XI den ijverigen proseliet slechts met matige hoop tegenkwam. Maar niet lang duurde dit schrikbewind. De zoolang gescheiden partijen der Episcopalen en Dissenters (der Tories en Whigs) vereenigden zich in het oogenblik van algemeenen nood en riepen 's konings schoonzoon WILLEM van *Oranje* in het

---

(*) Nog gewigtiger was voor den staatkundigen toestand de in 1679 uitgevaardigde *habeas corpus-akte*, die ons echter hier niet nader betreft.

(†) De opperregter GEORGE JEFFREYS bood zich daartoe als bereidwillig werktuig aan. Hij trok met eene soort van *guillotine ambulante* van plaats tot plaats en beroemde zich meer Engelschen aan de galg gebragt te hebben, dan alle regters sedert WILLEM den veroveraar. Over de bijzonderheden vergel. men KORTUM S. 351 en RAUMER VI, S. 334 ff.

rijk, die na de verdrijving van zijnen schoonvader als WILLEM III de regering aanvaardde. JACOBUS vlugtte met zijne priesters naar *Frankrijk* en eindigde zijne dagen in *St. Germain* en *Laye* (1701.) Met deze gewigtige verandering (1688 en 89) begint eerst het tijdpoint der staatkundige en godsdienstige bevrediging van *Engeland*: want WILLEMS gezindheid be- toonde zich al aanstonds bij de aanvaarding zijner regering als grootmoedig en verdraagzaam (*). En zoo konden dan ook de elementen, die zoolang als vijandelijke krachten onder elkander gegist hadden, rustig uit elkander gaan; dezelve scheidden zich van nu af op eene met hunnen geschiedkundigen ontwikkelings-gang overeenkomstige wijze van een en elk nam den voor hetzelfde bestemden bodem in bezit, daar van nu af voor *Engeland* de bisschoppelijke, voor *Schotland* de presbyteriale inrigting als de wettige verbleef. De akte van verdraagzaamheid (tolerantiebill) van 1689 vergunde ook den niet-bisschoppelijken Protestanten in *Engeland* eene ongestoorde Godsdienst, en zoo werd dan de wederzijdsche afkeer der beide zoo zeer tegenovergestelde partijen wel geenszins geheel uitgedelgd, maar daaraan toch een weldadige dam gesteld en nu kon ook de uitwendige welvaart des lands onder de regering van WILLEM zich opbeuren en uitbreiden (†).

(*) Toen hij in den krooningseed de woorden vond, » dat hij de ketters zoude uitroeijen, » hield hij op en zeide: » het is mijn voornemen niet, iemand om der Godsdienst wille te vervolgen. » Op het antwoord: zoo zij het niet gemeend, » voer hij voort: » en alleen in dezen zin leg ik den eed af. » RAUMER VI, S. 414.

(†) Eene ontevredene partij, welke den prins van Wales (den zoon van den verdreven koning) onder den naam van JACOBUS III op

Zooveel tot een kort overzicht van de uitwendige betrekkingen der Engelsche Kerk in dit tijdvak. Wij rigten onzen blik nu op den *inwendigen* toestand zelve, in zooverre die met de ontwikkeling van het Hervormd geloof en van het Protestantismus in het gemeen in verband staat. Over de bisschoppelijke Kerk, wier gedaante wij uit vroegere voordragten kennen (*), hebben wij weinig te zeggen. Haar karakter is dat van onbeweegbaarheid, zoodat van *ontwikkeling* in den echten geest van het Protestantismus niet de rede zijn kan. Uitstekende personen zijn het alleen, die hier in beschouwing komen kunnen en dan verdient de Anglikaansche Kerk den lof, dat uit haar menig bekwaam geleerde, bijzonder in het vak van uitlegkunde en Kerkgeschiedenis is voortgekomen. Wij behoeven u slechts de namen van eenen USHER (†), POCOCKE (§), LIGHTFOOT (**), BRYAN WALTON (††), den schrijver der beroemde Bijbelpolyglotte, JOH. TILLOTSON (§§), een der uitstekendste predikers dezer Kerk, SPENCER (*), PEARSON (†), BUR-

---

den troon trachtte te verheffen (Jacobieten), verontrustte wel nog langen tijd de nieuwe dynastie, en had namelijk ook aanhangers onder *die* geestelijken, die den eed van getrouwheid aan den nieuwen koning weigerden af te leggen (Nonjurors, eedweigeraars) aan wier hoofd de aartsbisschop van *Canterburij* SANCROFT stond en zeven andere bisschoppen; echter moest eindelijk deze partij haar opzet laten varen

(*) Zie D. III. Voorl. 9—11.

(†) Geb. 1580 te *Dublin*, gest. 1655 te *Londen*.

(§) Geb. 1604 te *Oxford*, gest. 1690 aldaar, beroemd als reiziger in het Oosten.

(**) Geb. 1602, gest. 1675.

(††) Gest. 1661.

(§§) Zie over hem het vervolg in de 22ste Voorl.

(*) Geb. 1630, gest. 1693.

(†) Geb. 1614, gest. 1688.

NET (*) en anderen te herinneren, wier bijzondere verdiensten te waarden echter hier van onze taak niet zijn kan. — Slechts den weldadigen indruk mogen wij ons niet ontzeggen, dien zulke rustige wetenschappelijke inspanningen van helderdenkende en geleerde mannen op ons maken te midden van velerlei geloofsstrijd en staatkundige beoeringen (†).

Belangrijker verschijnselen op het Godsdienstig gebied, biedt ons het Puritanismus aan. Dat er in deze rigting veel verkeeds, buitensporigs, hards en aanstootelijks plaats had, hadden wij reeds gelegenheid op te merken. Doch wij mogen ook in deze rigting het goede niet miskennen, en het is tijd, dat wij deze gerechtigheid vervullen. Het is de vastheid van wil, de voorzeker dikwijls onzachte en onbehagelijke, maar echter veelvermogenende kracht eener sterke Godsdienstige overtuiging, het ingrijpen van oud profetische ingeving in de verdorvenheid van een' verwekelijken, weelderigen tijd, wat ons bij de puriteinsche rigting hier en daar sterk verrast en ons ook voor zulke karakters acht'ing afdwingt, tot welke wij ons minder door overeenstemming heengetrokken gevoelen. Wanneer een dichter onder KAREL II, BUTLER, in zijnen *Hudibras* de dwaasheden der buitensporige Gods-

(*) Geb. 1632 in *Schotland*, gest. 1715 te *Londen*. (De schrijver der *Engelsche Hervormingsgeschiedenis*).

(†) Een' hoogen graad van gematigdheid, voornamelijk ook in het dogmatische, bewezen de zoogenoemde *Latitudinariërs*, die zelfs door velen voor Indifferentisten gehouden werden, tot welke echter achtenswaardige mannen, als CHILLINGWORTH (gest. 1644) en CUDWORTH (gest. 1688) behoorden.

dienst-dweepers met bittere satyre gegeeseld heeft (*), zoo verdient daarentegen een ander en grooter dichter, de zanger van het verloren paradijs, MILTON, dat wij bij hem als een der edele vertegenwoordigers dier puriteinsche rigting nog eenige oogenblikken vertoeven. Niet een geestelijk liederendichter wel is waar is MILTON, als GERHARDT en NEANDER; ook stond zijne dichterlijke gave niet zoo onmiddellijk, als gene, met het Christelijk leven in verband. Maar reeds als uitstekend mensch en schrijver verdient hij door ons geëerd te worden, daar wij ons toch voorgenomen hebben, de uitwerkselen van het Protestantismus ook bij *zulke* mannen te beschouwen, die door hunne lotgevallen en daden meer tot de *geschiedenis* in het gemeen, dan in bijzonderen zin tot de Kerkgeschiedenis behooren. JOHANNES (JOHN) MILTON (†), geboren den 9den De-

---

(*) SAMUEL BUTLER, een pachters zoon, geb. 1642 in het graafschap *Worcester*, studeerde eenigen tijd te *Cambridge*, waar hij echter wegens armoede geen graad aannemen kon. Hij bekleedde een tijd lang een schrijversambt bij den vrederegter van *Earlscroom*, waar hem tijd genoeg overbleef, om zich met de wetenschappen en kunsten, waarvan hij er onderscheidene beoefende, bezig te houden. Later kreeg hij beduidender secretariaten, het laatst bij RICHARD, graaf van *Corbury* en stadhouder van het vorstendom *Wales*. Hij stierf in 1680 te *Londen*. — Zijne satyre tegen de geestdrijvers (rondkoppen) werd door velen ook uit eene het Christendom in het gemeen vijandige stemming afgeleid en BUTLER door hen onder de Godsdienstspotters geteld; echter geeft hem zijn levensbeschrijver de getuigenis, » that he was most orthodox both in his religion and loyalty. »

(†) Vergel. W. HAYLEY, het leven van MILTON *Winterthur* 1797. 8o; de levensbeschrijving voor de Birminghamer uitgave van het verloren paradijs en die van FENTON voor de Duitsche uitgave van het wedergevonden paradijs, *Bazel* 1752. De levensbeschrijvingen van TOLAND en BIRCH had ik niet bij de hand.

cember 1608 te *Londen*, had reeds in zijne vroege jeugd ondervindingen opgedaan, die hem een' bepaalden haat tegen de Roomsche Kerk en hare openbare en geheime aanhangers moesten inboezemen. Zijn vader, een regtsgeleerde, was om der Godsdienstwille door den grootvader onterfd geworden, daar deze een ijverig papist was, en zijn geliefdste leermeester, THOMAS YOUNG van *Essex* had insgelijks wegens zijne Protestantsche gevoelens onder KAREL I het land moeten verlaten. Van dezen leermeester had hij de grondbeginselen der strengste regtvaardigheid en der onbeschroomdste vrijmoedigheid aangenomen, welke hij gedurende zijn geheele leven onder menigerlei droevige lotgevallen bewaarde. MILTON was door zijne ouders tot de dienst der Kerk bestemd geworden en zijne eigene neiging stemde daarmede volkomen overeen; Godsdienstige bezwaren hinderden hem echter, om zich te laten wijden. In weêrwil van den afkeer, welken de overdrevene Puriteinen jegens de schoone wetenschappen betoonden, leide MILTON zich met allen ernst en ijver op deze studie toe en bewees vroegtijdig zijne bijzondere roeping als dichter. Overal echter bewaarde hij ook in zijne kunstbeoefeningen die strenge zedelijk Godsdienstige strekking, waarvan hij als jongeling aan een' vriend schreef: »Ten aanzien van andere dingen weet ik niet wat God over mij besloten heeft; maar *dit* weet ik, dat Hij mij, zoo ooit iemand, vurige liefde voor het zedelijk goede in het hart gaf. CERES konde, gelijk de fabel verhaalt, niet ijveriger zijn in het opzoeken van hare dochter, dan ik dag en nacht dit ideaal van volkomenheid nastreef en de sporen van hetzelfde onverdroten vervolg.» — Gelijk bijna alle

groote mannen van dien tijd, vormde zich MILTON voornamelijk ook door reizen. Hij zag *Parijs* en *Italië*, hij bezocht *Rome*, den zetel der pauselijke heerlijkheid, en verdedigde ook daar, waar hij wegens zijn geloof aangevallen werd, zijn Protestantismus gedurende twee maanden met veel vrijmoedigheid (*). In een ouderdom van 32 jaren keerde MILTON naar *Engeland* terug, hetwelk juist om dezen tijd in de grootste staatkundige- en geloofs-gisting verkeerde. Een vurige geest, als hij, kon niet lang werkeloos aanschouwer blijven, en spoedig verschenen zijne *boeken over de Hervorming in Engeland* en eenige andere in snelle opvolging, waarin hij de bisschoppelijke inrigting der Kerk met sterke wapenen aantastte. Zelfs de getrouwste aanhangers van MILTON keurden den toon derzelven af, welke geheel en al de Puriteinsche hartstogtelijkheid deed kennen (†). Doch wanneer men daarom zeggen wilde, dat MILTON zijnen tijd tot iets beter dan tot Godsdiensttwisten had kunnen besteden en het te betreuren is, dat zijn poëtische arbeid daardoor menigmaal gestoord en teruggedrongen is geworden, zoo moet ik hierin geheel zijnen levensbeschrijver WILLEM HAYLEY toestemmen, »dat juist door dezen Godsdienstigen strijd de kracht van zijnen geest magtig is versterkt geworden.” Had hij die werken *niet* geschreven, die hij nu eenmaal voor noodzakelijk en verdienstelijk hield, zoo zouden moedeloosheid en inwendige verwijten hem

---

(*) De tot de Catholijke Kerk overgegangene LUKAS HOLSTEIN behandelde hem intusschen met veel vriendschap.

(†) In het dogmatische was MILTON minder streng, en liet gaarne de verschillende rigtingen van den geest binnen het Protestantismus regt wedervaren. Zie FENTON t. a. p. S. 42—44.

naderhand gedurende zijn geheele leven vergezeld hebben. Eerst de terugblik op den trouw vervulden pligt kon den dichter aan den avond zijner dagen die vertrouwvolle zielskracht en dat vuur der verbeeldingskracht schenken, welke zijn verloren paradijs het aanwezen bezorgden (*).

Onder CROMWELL diende MILTON als Latijnsch geheimschrijver. In het eerst scheen de vrome taal en houding van den protector hem evenzeer aan zijnen persoon verbonden te hebben, als het daarna onthulde despotismus hem weder van hem verwijderde. Ook met de overige Puriteinen stemde MILTON niet in alle stukken overeen. Zoo zag hij zich door zijn eerste ongelukkige huwelijk genoodzaakt, in strijd met de streng presbyteriaansche grondstellingen de echtscheiding te verdedigen, hetwelk hem in een' wijdloopigen pennestrijd met zijne geloofsbroeders wikkelde.

De restauratie onder KAREL II was voor MILTON een gevaarlijke tijd. Hij, die de terdoodbrenging van KAREL I als eene regtvaardige daad verdedigd (*) en de grondstellingen der republiek gepredikt had, moest zich langen tijd verborgen houden, tot de vergetelheids- (indemniteits) akte hem weder een beter lot beloofde; echter haalden hem zijne staatkundige gevoelens eene schoon ook slechts korte en ligte gevangenschap op den hals. Bij den openbaren kampstrijd voegde zich ook veel huiselijk lijden. Zijn eerste ongelukkig huwelijk hebben wij

---

(*) HAYLEY, t. a. p. S. 93, 94.

(†) In de *defensio pro populo anglicano*, 1651, waartegen SALMASIUS zijne *defensio regia* schreef. MILTONS boek werd in Frankrijk door den scherprechter verbrand, terwijl het parlement hem daarvoor eene belooning van 1000 ponden sterl. schonk.

reeds vermeld; na zijne echtscheiding was hij nog tweemaal in het huwelijk getreden, maar beide echtgenooten stierven vóór hem. Bovendien werd hem het kostbaarste van alle zintuigen, het gezigt ontnomen op een tijd, dat hij nog in de kracht zijner jaren stond; later plaagde hem nog de jicht. Hij onderrigtte als blinde zijne dochters in de geleerde talen, opdat zij hem bij zijne werkzaamheden behulpzaam zijn konden en ook een' jongen kwaker (ELWOOD), dien hij tot voorlezer hield, gaf hij onderrigt. Dagelijks liet hij zich een hoofdstuk uit den Hebreeuwischen Bijbel voorlezen; muziek beurde hem meer op dan al het overige. Een openbaar ambt wilde hij sedert de restauratie niet meer bekleeden, daar zulks al te zeer tegen zijne republikeinsche beginselen streed en hem bovendien de persoon van KAREL en het zedelijk verval van het hof geen vertrouwen konden inboezemen. Tot zijne vrouw, welke hem tot het aannemen van den hem aangeboden post aanspoorde, zeide hij: »gij zoudt gaarne even als andere vrouwen in uwe eigene koets rijden, *doch ik ben voornemens als een eerlijk man te leven en te sterven.*” En dat deed hij ook. »Zoo ooit een mensch,” zegt een zijner levensbeschrijvers, »den moed van een ouden martelaar had, zoo was het MILTON.” En zoo kon dan ook de opregte man in eene ernstig gemeente schertsrede van zich'zelven getuigen, dat in zijn geheel bestaan geene huichelarij gevonden kon worden, dan aan een enkel deel van zijn ligchaam, aan zijne oogen namelijk, die zoo helder en vlekkeloos waren, dat men ze voor de scherpste en beste hield, terwijl van binnen duisternis ze bedekte. Doch in zijn gemoed was hij opgeruimd en zachtaardig, en

terwijl wij ons anders de Puriteinen eer als melancholisch en cholerisch gewoon zijn voor te stellen, werd door zijne tijdgenooten bij hem zelfs een bloedrijk temperament opgemerkt. MILTON stierf den 10den November 1674 in zijne geboortestad *Londen*. Van al zijne dichterlijke werken heeft gelijk bekend is het *verloren paradijs*, dat het eerst in het jaar 1665 verscheen, den hoogsten roem verworven; minder het wedergevondene, dat hij op aanraden van een' vriend daarbij vervaardigde, die hem te kennen gaf, dat een *verloren paradijs* toch ook een *wedergevonden* vereischte. Wij laten anderen de kunstbeoordeeling van deze werken over, welke niet hier ter plaatse behoort. *Ons* is het alleen te doen, om zijn beeld te herinneren, ten einde voor de geschiedenis van het Puritanismus, welke zooveel aansteotelijks en tegenstrijdigs aanbod, ook een bevallig tegenbeeld te bekomen.

Zonder ons met de verdere Puriteinsche sektvertakkingen in te laten, hebben wij thans nog het ontstaan van eene nieuwe sekte te beschouwen, welke op de geschiedenis der Engelsche Kerk, op de geschiedenis der menschelijke maatschappij in het gemeen, maar voornamelijk op de geschiedenis van het Evangelisch Protestantismus een' beduidenden invloed uitgeoefend heeft, ik meen de sekte der *Vrienden* of der *Kwakers*. Juist het tijdvak van CROMWEL, dat aan Godsdienstige woelingen zoo rijk was, is de tijd, dat een man uit de geringe volksklasse, de schoenmaker FOX, die ver uitgebreide en invloedrijke sekte stichtte.

GEORGE FOX (*) was de zoon van arme puritein-

(*) Vergel. omtrent hem en de Kwakers in het gemeen CRÖSE'S

sche wevers-lieden in de Engelsche provincie *Leicester* en werd in hetzelfde jaar, waarin JAKOB BÖHM stierf, in het jaar 1624 in een dorp van deze provincie, in *Dreton* geboren. Gelijk wij in het leven van MILTON gezien hebben, zoo mogen ook hij fox de vervolgingen, welke zijne voorouders om der Godsdienst wille geleden hadden, eenigen invloed op de vorming van zijn karakter uitgeoefend hebben. Vele voorouders zijner moeder hadden onder koningin MARIA deels have en goed, deels lijf en leven verloren. — Reeds als knaap muntte fox daardoor boven anderen uit, dat hij zich van zijne speelmakkers afzonderde en stil en in zich zelve gekeerd daar heen leefde, doch daarbij op alles opmerkzaam was, wat om hem voorviel. Zijn gedrag was bescheiden en inzonderheid betoonde hij zich vlijtig in Godvruchtige oefeningen. De opleiding, die fox genoot, strekte zich niet verder dan tot het gewone onderrigt in het lezen en schrijven uit, ja het laatste schijnt hij zelfs maar hoogst gebrekkig ontvangen te hebben, zoodat hij ook in het vervolg tot het dicteren zijne toevlugt nemen moest. Hij werd (gelijk eens JAKOB BÖHM) bij een schoenmaker in de leer gedaan, hoedde ook daarbij de schapen, waarin hij juist een voorbeeld van zijn toekomstig beroep zag. Met den Bijbel werd fox vroeg bekend en leerde dien bijna van buiten, zoodat zijne vrienden plagten te zeggen, wanneer de Bijbel eenmaal verloren gaan mogt, kon men denzelven in den mond van fox wedervinden (*).

Quäkerhistorie en ADELUNGS Gesch. der menschlichen Narrheit
Bd. II, S. 84 ff.

(*) CRÖSE, S. 20.

FOX zocht ook zijne medgezellen voor een Godzalig leven te winnen; doch zoodra deze zijne geestdrift met koelheid en spot beantwoordden, zonderde hij zich van hen af en beschaafde zijn theosophisch stelsel van binnen meer en meer. Eens toen hij zich als een negentien jarig jongeling op het veld bevond en in diepe gedachten verzonken was, meende hij eene Goddelijke stem te hooren, die hem de ijdelheid der wereld en van alle menschelijk streven voorhield en hem vermaande, zich in zijne jongelingsjaren reeds van de wereld af te zonderen. Men moge van deze stem denken wat men wil, zoo is zij — evenals eene dergelijke in het leven van JAKOB BÖHM — gewigtig in het leven van FOX, want van *dit* oogenblik af werd het geloof aan onmiddellijke openbaringen door het inwendige woord sterker in hem, dan het geloof aan het geopenbaarde Woord in den Bijbel, waarmede hij echter, gelijk wij zoo even gehoord hebben, zoo innig vertrouwd was. In deze hoogerschatting van het inwendige woord boven het uitwendige ligt tevens het karakteristieke van zijne leer en van die zijner namalige aanhangers. — Van het oogenblik af, dat FOX die wonderbare stem vernomen had, was hij nog ijveriger in zijne heiliging dan te voren. Doch dezelfde gestrengheid, welke hij ten zijnen opzigte in acht nam, openbaarde hij ook naar buiten. De Kerk scheen hem bedorven en in uiterlijkheden verzonken; de meeste geestelijken waren bij hem gehaat, dewijl hij ze als bloote huurlingen beschouwde. Zoo was hij ook met de geestelijken zijner gemeente in twist; hij scheidde zich van deze af en trok van nu af, zonder zich aan eene woonplaats te binden, als boetprediker rond. De openbare

Godsdienst begon hij te mijden; hij trok zich met zijnen Bijbel en zijne phantasie in tuinen en velden terug en genoot in deze uren van eenzaamheid nog meermalen het geluk, met Goddelijke openbaringen verwaardigd te worden. Daarbij leide hij zich ook op de geneeskunde, namelijk op wonderkuren toe, daar hij de ligchamelijke geneeswijze der gewone artsen voor even verkeerd hield als de geestelijke der priesters. Even als BÖHM liet ook FOX zijn schoenmakersberoep varen en verzamelde eene gemeente van gelijkgezinden om zich heen. Dit geschiedde het eerst te *Nottingham*. Van nu af bezocht hij ook weder de kerken, doch niet om als toehoorder de predikatiën aan te hooren, maar om als regter luide tegen derzelver inhoud te getuigen. Daar hij zoo de openbare Godsdienst verscheiden malen door zijn optreden stoorde, achtte men het goed hem gevangen te houden. Doch FOX predikte ook in de gevangenis en bekeerde zelfs den cipier met zijn geheele huis. Aan dergelijke verstoringen van de openbare Godsdienst, als te *Nottingham*, maakte hij zich ook in andere steden schuldig, hetwelk hem dergelijke, echter meest slechts ligte straf op den hals haalde, dewijl men hem toch van geen eigenlijke misdaad kon beschuldigen. Meer echter dan van de regterlijke magt, had hij van het volk te lijden, dat dikwijls eigenmagtig op hem aanviel en hem op eene harde wijze voor zijn onbevoegd optreden tuchtigde. Ook zijne weigering, soldaat te worden (daar hij veeleer een krijgsknecht van CHRISTUS was en den krijg om aardse dingen voor zonde hield) bragt hem voor eenigen tijd in den kerker. Zijne leer breidde zich intusschen steeds verder uit, niet slechts in de provinciën *Leicester*,

Darbij en Nottingham, waar zij het eerst wortel gevat had, maar ook verder noordwaarts in het hertogdom *York*, de graafschappen *Lancaster* en *Westmoreland*. Zijne aanhangers, welke ook zijne zeden navolgden, werden eerst, dewijl zij zooveel van belijdenis en inwendig licht spraken, *belijders* of ook *kinderen des lights* genoemd. Doch toen FOX eens zijne regters in eene ernstige strafpredikatie vermaande, hunne zaligheid met *vreeze en beven* uit te werken, gaf hun een der regters den naam van *bevers* (kwakers), welke naam ook daardoor nog geregtvaardigd werd, dat zij in hunne vergaderingen het somwijlen tot bevende, stuip-trekkende bewegingen lieten komen. Zoo werd de naam van Kwakers, evenals later de naam van Piëtist in *Duitschland*, een partijnaam in *Engeland* en verder ook op het Vasteland. Zij zelve noemden zich onder elkander de vrienden. — Overal in het geheele land verstrooiden zich dezelve in weêrwil van spot en vervolging, welke hun van verschillende kanten ontmoette, en ook onder de vrouwen vond FOX talrijken aanhang. ELIZABETH HOOTON, eene vrouw van *Nottingham*, waagde het het eerst openlijk te prediken, waarin zij spoedig navolgers had, die insgelijks spraken wat haar de Geest ingaf, zoodat het bevel des Apostels, volgens hetwelk de vrouw zwijgen moet in de gemeente, voor deze nieuwe vermeende Goddelijke ingevingen wijken moest. Doch het meest onderscheidde zich in het vervolg onder zijne aanhangsters eene zekere MARGARETHA FELL, de echtgenoot van een' regter, in wier huis de gemeente der Kwakers regt eigenlijk verzorgd werd en die dan ook later na den dood van haren echtgenoot met FOX in het jaar 1669 in

het huwelijk trad. In het gemeen begaven zich van tijd tot tijd aanzienlijke lieden, doch meest dezulken die voorheen bij de Presbyterianen of Independanten of ook tot de Wederdoopers behoord hadden, die alzoo in het gemeen een' Seperatistischen geest en trek in zich bespeurden, in de gemeenschap van FOX en het was hun hoofdzakelijk te doen, om ook in de hoofdstad des lands aanhang te krijgen.

FOX had bereids een zijner jongeren, met name BURROUG naar *Londen* afgezonden. Deze zocht op eene merkwaardige wijze zich voor het gemeene volk toegankelijk te maken. Zoo trad hij b. v. op den openbaren weg in den kring der toeschouwers, die juist aan het tweegevecht van twee bokkers hunne deelneming schonken. BURROUG drong naar voren en deed alsöf hij den overwinnaar een nieuw tweegevecht aanbieden wilde. Doch in plaats van hem de vuisten voor te houden, toonde hij hem alleen een ernstig gezigt, waarmede hij hem zoo sterk dwong, dat deze geen hand durfde verroeren. Daarop hield hij eene strafpredikatie tot de verzamelde menigte en vermaande haar, deze onwaardige kampplaats te verlaten en als strijders van CHRISTUS liever de zondige neigingen en hartsogten te bestrijden, dan langer aan deze ruwe vermaken tijd en opmerkzaamheid te schenken. Eenigen der omstanders lachten den prediker uit, doch op anderen maakte die rede een' sterken indruk, en terstond vielen eenigen hem bij. — Ondertusschen was FOX zelf in *Wetston* gevat en als gevangene naar *Londen* gebracht geworden, en hier was het, waar hij voor den magtigen CROMWELL gebracht werd. Deze hoorde hem aan en sprak hem

vrij, ja, hij noodigde hem zelfs aan zijne tafel, maar FOX bedankte voor die eer en ging zijnen weg. CROMWELL verbood intusschen de Kwakers verder te verontrusten, daar hij de hoop koesterde, dat hoe minder men deze sekte tergde, zij des te eer van zelf afnemen en verdwijnen zou. Doch dit bevel van verdraagzaamheid werd niet overal opgevolgd. Veeleer hadden FOX en zijne medehelpers in onderscheidene oorden van *Engeland* nog veel uit te staan en eveneens in *Schotland*, waar wel is waar de Puriteinsche bodem voor dit nieuw plantsoen geheel geschikt scheen, doch waar echter ook weder de nieuwigheden, die van de Kwakers uitgingen, evenzeer veracht werden als in de bisschoppelijke Kerk, want dat de eene sekte de andere dikwijls nog meer haat, dan deze te zamen de heerschende Kerk, is eene oude ervaring. Toen nu na de omverwerping der Engelsche republiek KAREL II aan de regering gekomen was, kon FOX vooruitzien, wat hem te wachten stond. Daar hij weigerde, aan den koning den eed van getrouwheid af te leggen, dewijl hij en zijne aanhangers onder anderen ook het eedzweren voorzonden hielden, en *tegen* het omtrent hem uitgevaardigde verbod de Godsdienstige vergaderingen voortzette, zoo behoefde hij zich niet te verwonderen, wanneer hij zich nogmaals in de gevangenis geworpen zag, hetwelk hem zoowel in *Lancaster* als in *York* gebeurde. Zoodra hij weder in vrijheid gesteld was, ging hij naar *Ierland*, waar hij ook reeds vroeger zijne zendelingen heen gezonden had en kort daarop in het jaar 1671 ondernam hij zijne reis naar *Amerika*, waarheen hem insgelijks velen zijner vrienden reeds vooruitgegaan waren.

Ook daar vond hij intusschen tegenspraak en gedeeltelijke vervolging. Uit *Amerika* naar *Engeland* teruggekeerd, knoopte hij verbindtenissen met de geheele wereld aan, met de Joden te *Amsterdam*, met den paus te *Rome* en met den Turkschen keizer. In het jaar 1677 begaf hij zich met zijne beduidendste aanhangers, waarvan wij later nog spreken zullen, met WILLEM PENN en ROBERT BARCLAY naar *Holland*, waar een ander zijner discipelen, AMES, bereids eene Kwakersche kerk gesticht had. Ook in het noordelijk *Duitschland*, namelijk in het Holsteinsche en in de streken van *Hamburg*, reisde hij rond, om ware het mogelijk nog de daar verstrooid levende sekte der Wederdoopers en andere met de zijne te vereenigen, hetwelk hem echter slechts onvolkomen gelukte. — Onder JAKOBUS II veranderden de omstandigheden weder ten voordeele van FOX. Ofschoon de koning voor zijn persoon (gelijk wij gezien hebben) het Catholicismus aanhing, zoo achtte hij het toch voorzigtig, volkomene Godsdienst-verdraagzaamheid te waarborgen en deze werd dan ook (ofschoon uit andere grondbeginselen) door WILLEM III gehandhaafd, wanneer zij dan ook FOX en zijnen aanhang te stade kwam. FOX bragt nu, in het zalig gevoel den toestand zijner nieuw gestichte sekte in veiligheid te zien, het overige zijner dagen in de nabijheid van *Londen* door, en stierf in het begin van het jaar 1691. In zijne laatste jaren had zich het dweepachtig vuur wat in hem gematigd, hetwelk niet slechts aan den toenemenden ouderdom, maar ook aan den omgang met meer beschaafde en bedaarde mannen is toe te schrijven, die wel zijne gemeenschap toegedaan waren, maar tegelijk ook

aan dezelve een grondiger wetenschappelijke en maatschappelijke inrigting zochten te geven. Wij kunnen daarom het stelsel van de geloofs- en zede-leer der Kwakers, evenals de grondregelen hunner kerkelijke inrigting eerst dan samenhangend beschouwen, wanneer wij ook nog iets van die mannen, als namelijk van WILLEM PENN en ROBERT BARCLAY zullen opgemerkt hebben.

EINDE VAN HET VIJFDE DEEL.

MISSTELLINGEN.

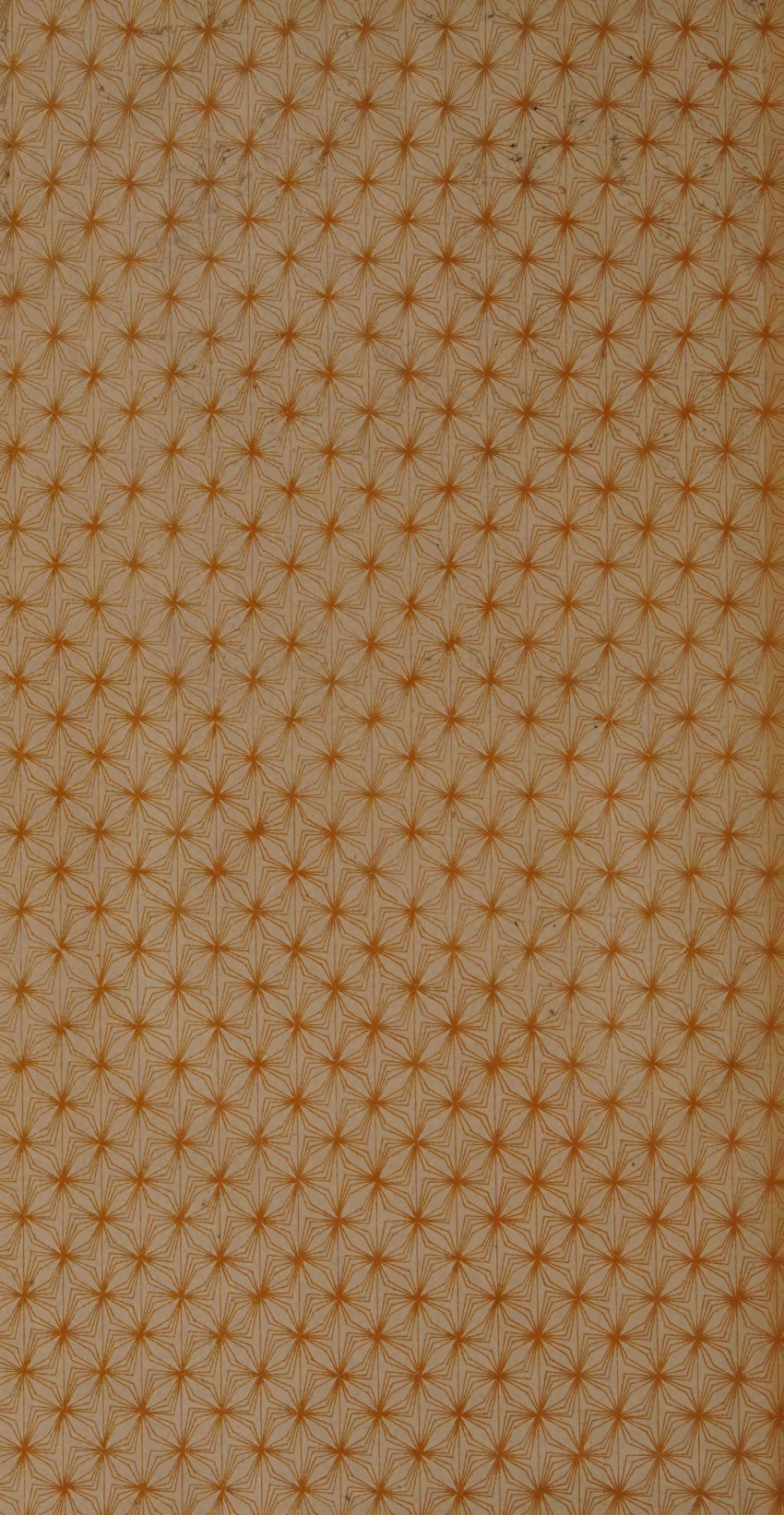
bl. 16 reg.	7 v. o.	staat:	SIEPHANUS	lees:	STEPHANUS
— 24 —	5 v. b.	—	CLESER	—	CLESEL
— 92 —	in de noot	—	Welstgesch.	—	Weltgesch.
— 152 —	13 v. b.	—	verwoestte	—	verwoeste
— 187 —	12 v. o.	—	Wienerisch- neustadt	—	Weenersch Neustadt
— 207 —	5 v. b.	—	aannaaderen	—	aannaderen
— 246 noot reg. 6 v. o.	—	—	Helmstadiendis	—	Helmstadiensis
— 228 reg. 12 v. o.	—	—	zijne	—	zijn
— 230 —	3 v. b.	—	menige oude	—	menigen ouden
— 238 —	4 v. b.	—	emeen	—	gemeen
— 254 —	14 v. o.	—	(zegt HERDER) ver- der	—	(zegt HERDER) ver- der)
— — —	11 v. o.	—	gevoelde,	—	gevoelde
— 263 —	10 v. b.	—	aangezicht	—	aangezig
— 272 —	10 v. b.	—	trachten	—	trachtten
— 276 —	10 v. o.	—	jonvelingsleeftijd	—	jongelingsleef- tijd
— 336 —	10 v. b.	—	zoomin	—	doch die zoomin
— 354 noot reg. 3 v. b.	—	—	maar	—	meer

Hagenbach

Het Wesen en de Geschiedenis...

Vol. 5

BR

305

H3128

v. 5.

LIBRARY

SOUTHERN CALIFORNIA SCHOOL

330306 OF THEOLOGY

CLAREMONT, CALIF.

